

**XIII. YÜZYIL ORTA ASYA MOĞOLLARINDA
SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI**

Caner BALABAN

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı**

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK

2022

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**XIII. YÜZYIL ORTA ASYA MOĞOLLARINDA SOSYAL VE
KÜLTÜREL YAPI**

Caner BALABAN

TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK

TEKİRDAĞ-2022
Her hakkı saklıdır.

	TNKÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	Doküman No:	EYS-FRM-529
		Hazırlama Tarihi:	02.11.2022
		Revizyon Tarihi:	--
		Revizyon No:	0
		Toplam Sayfa Sayısı:	1

Hazırladığım Yüksek Lisans Tez çalışmasının bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

31/10/ 2022

Caner BALABAN

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZET

Kurum, Enstitü, : Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
ABD : Tarih Anabilim Dalı
Tez Başlığı : XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Sosyal ve Kültürel Yapı
Tez Yazarı : Caner BALABAN
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK
Tez Türü, Yılı : Yüksek Lisans Tezi, 2022
Sayfa Sayısı : 128

Cengiz Han, üstün liderlik vasıfları sayesinde Moğolları tek bir bayrak altında toplamayı başarmıştır. Bu başarı, Moğolların, dünya tarihinde unutulmayacak bir imparatorluk kurmalarına ve özellikle Avrupa ve İslam coğrafyalarında derin bir iz bırakmalarına neden olmuştur. Dünyanın 1/3'ünü idaresi altına alan Moğolların tarihi, doğal olarak merak edilmiş, bu konuda birçok araştırma yapılmış ve günümüzde de bu araştırmalar devam etmektedir.

Moğolların kendi içlerindeki savaşları bitirmeleriyle birlikte bozkırlarından çıkarak çevrelerindeki devletleri teker teker boyundurukları altına almaları XIII. yüzyıla rastlamaktadır. XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının sosyal ve kültürel yapılarına bakıldığında ise homojen bir yapıdan ziyade heterojen bir yapı ortaya çıkmaktadır. Proto-Moğollardan başlayarak Türklerle yüzyıllardır birlikte yaşamaları, iki milletin birçok ortak noktasının oluşmasına zemin hazırlamış ve bunun sonucunda Türkleşmiş Moğollar ve Moğollaşmış Türkler ortaya çıkmıştır.

XIII. yüzyılda Hristiyan, İslâm ve Çin kültürleriyle sürekli bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşim sosyal ve kültürel açıdan önemli bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Özellikle proto-Moğollardan beri süregelen ve bunun bir yansıması olan Cengiz Yasaları'nda kendini gösteren sosyal ve kültürel yapılarındaki değişim açıkça gözlemlenmektedir. Bu değişimin en önemli sebebi ise Moğolların boyundurukları altına aldıkları halklara karşı uyguladıkları hoşgörü anlayışlarıdır. İlerleyen zaman içerisinde dörde bölünen Moğol İmparatorluğu'nda ortaya çıkan hanlıkların sosyal ve

kültürel yapılarındaki değişiklikler, tebaalarındaki hâkim unsurun lehine olacak şekilde değişime uğramıştır. Bu değişim, Orta Asya'dan uzaklaştıkça daha belirgin bir hâl almıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Cengiz Han, Yasak, Orta Asya

ABSTRACT

Institution, Institute : Tekirdağ Namık Kemal University, Institute of Social Sciences,
Department : Department of History
Thesis Title : Social and Cultural Structure in 13th Century Central Asian Mongolians
Thesis Author : Caner BALABAN
Thesis Adviser : Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK
Type of Thesis, Year : MS Thesis, 2022
Total Number of Pages : 128

Genghis Khan, thanks to his superior leadership trait, achieved to unify the Mongols under a single flag. This achievement led the Mongols establish an unforgettable empire in world history and engrave an impression in European and Islamic geography particularly. The history of the Mongols, which dominated 1/3 of the world, has been wondered as a matter of course and has been carried out many researches on that field and today those studies continue.

It is the thirteenth century when the Mongols ended their own battles and came out of their steppes and subdued the nearby nations. As for considering the social and the cultural natures of the Central Asian Mongolians of the thirteenth century, they were in a heterogeneous structure rather than a homogeneous one. Their centuries of cohabitation with the Turks as from the Proto-Mongols, paved the way for forming several common grounds for the two nations and that resulted in emerging Turkish Mongols and Mongolian Turks.

In the thirteenth century, there was a constant interaction between Christian, Islamic and Chinese cultures. That interaction brought a significant change in social and cultural terms in its wake. Especially the change in the social and cultural structures, which had been continuing since the Proto-Mongols and had shown itself in the Genghis Khan's Code of Law, which was a repercussion of that, is clearly observed.

The most important reason for this change is the tolerance of the Mongols towards the nations they have subdued. The changes in the social and cultural structures of the khanates which emerged in the Mongolian Empire, which quartered later on, got changed in favor of the dominant element of their subjects. That change became more pronounced as it moved away from Central Asia.

Key Words: Central Asia, Genghis Khan, Jasaq, The Mongols

ÖNSÖZ

Dünya tarihinin önemli olaylarından biri olan Moğol fütuhâtı, Cengiz Han'ın Moğolları kendi yönetimi altında toplamasıyla başlar. 1206 yılındaki Büyük Kurultay'da han seçilen Cengiz, bu birlikteliğin potansiyelinin farkındaydı: Nasıl ki semada tek bir Tengri varsa, yeryüzünde de tek bir hükümdar olması gerekiyordu. Böylece, Moğol cihan hakimiyeti anlayışının da etkisiyle Cengiz Han, ömrünün sonuna kadar bu inancı gerçekleştirmeye çalışmıştır ve ardıllarına büyük bir imparatorluk bırakmıştır. Dünya tarihini bu kadar etkileyen bir milletin, sosyal ve kültürel yapısı da doğal olarak merak edilmiş ve günümüze kadar Moğollar üzerine fazla sayıda araştırma yapılmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; çalışmaya zemin oluşturmak hasebiyle proto-Moğollardan başlayarak, XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının sosyal ve kültürel yaşantılarını ve bu yaşantıların toplumsal etkileşimler sonucu gerçekleşen değişimlerini izah etmeye çalışmaktır.

Toplamda iki bölümden oluşan tezimizin giriş bölümünde Cengiz Han öncesi Moğolların Orta Asya'daki umumî durumu hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının sosyal ve kültürel yapıları ve son olarak ikinci bölümde ise XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının düşünce ve inanç sistemleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmayı yaparken İSAM Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kütüphanesi bünyelerinde bulunan ana kaynak tercümeleri, araştırma eserleri ve makalelerin rehberliğinde değerlendirmelerde bulunmaya çalışılmıştır.

Lisans eğitimimden başlayarak, şu anki Yüksek Lisans tez aşamasına kadar benden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK'a, biz yeni kuşak tarihçilere akademik anlamda yol gösteren sayın Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye ve Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Başkanı sayın Prof. Dr. Ayşen SİNA'ya sonsuz saygılarımı ve şükranlarımı sunuyorum. Beni, destek ve yardımlarıyla her daim teşvik eden aileme teşekkürü bir borç bilirim. Bununla birlikte, Abdulkerim KARTAL, Harun SÜREKLİ

Zehra AYDIN ve Gökhan AREFEOĞLU başta olmak üzere, beni bu konuda motive eden tüm dostlarıma ve İSAM personeline teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	Error! Bookmark not defined.
TEZ ONAY SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ	ix
İÇİNDEKİLER	xi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	18
XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Sosyal Yapı	18
1.1. Orta Asya Moğollarında Aile	23
1.1.1. Evlilik	23
1.1.2. Kadın-Erkek İlişkileri; Kadının Toplumsal Konumu	30
1.1.3. Kan Kardeşliği-Andalık ve Yemin	33
1.1.4. Otçigin, Veraset ve Mülkiyet.....	35
1.2. Moğollarda Toplumsal Hayat	38
1.2.1. Göçebelik ve Hayvancılık	41
1.2.2. Avcılık	45
1.2.3. Moğol Cemiyetinde Noyanlar, Nökerler, Köleler ve Esirler.....	48
1.2.4. Cengiz Yasaları: Yasak	54
1.2.5. Kurultay.....	62
1.3. Moğollarda Şehircilik ve İmar Faaliyetleri.....	64
1.4. Moğolların Posta Teşkilatı: Yam (Jam) Sistemi	68
1.5. Moğollarda Siyasî-Askerî Unvanlar	70
2. BÖLÜM	75
XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Kültürel Yapı	75
2.1. Yurt-Ocak ve Yurt Arabası	75
2.2. Beslenme.....	78
2.3. Giyim-Kuşam ve Dış Görünüş.....	84
2.4. Dil ve Yazı	86
3. BÖLÜM	89
XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Düşünce ve İnanç Sistemi	89

3.1. Dinî Hayat	89
3.1.1. Kutsal Kültler	94
3.1.2. Kurban/Sungu/Tabig	99
3.1.3. Eşik ve Yıldırım İnanışı	101
3.1.4. Kâhin, Kehânet ve Yada/Cada Taşı	102
3.1.5. Hastalık, Ölüm ve Defin	105
3.2. Budizm ve Taoizm	107
3.3. Hristiyanlık, İslâm ve Yahudiliğe Yaklaşımları	109
SONUÇ	115
KAYNAKÇA	120

GİRİŞ

Çalışmamızın giriş kısmına geçmeden önce tez konumuzu oluşturan XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının sosyal ve kültürel yapılarıyla ilgili olarak yararlandığımız Türkçeye tercüme edilmiş ana kaynakların kısa bir tanıtımını yapacağız.

Bunlar arasında en otantik ve “yerli” olanı *Moğolların Gizli Tarihi (Manghol-un Niuça Tobça'an)* ile başlayalım. Moğolca yazılmış ilk yazılı eserdir ve anonimdir. Köken efsanelerinden başlayarak Ögedey devrine kadar olan olayları ihtiva etmektedir. Yazar, kitabın sonunda 1240 yılındaki Büyük Kurultay’ın ardından eserin tamamlandığını belirtmiştir. Kitabın aslının Uygur harfleriyle yazıldığı düşünülmekle birlikte bu metin günümüze ulaşmamıştır. Araştırmalara temel teşkil eden nüshalar Çinceye çevrilen nüshalardır. Haenisch’e göre bu eser yalnızca hükümdar ailesine ve devletin ileri gelenlerine tahsis edilip, başka kimseye gösterilmediği için mahrem anlamına gelen “gizli” adını almıştır. Kozin ise bunu “gayriresmi” olarak açıklamıştır.¹

Târih-i Cihân Güşâ, Alaâddîn Ata Melik Cûveynî: Moğollar için önemli görevler icra etmiş bir devlet adamı olan Alaâddîn Ata Melik Cûveynî, aynı zamanda iyi bir tarihçidir. 1226 senesinde Horasan’a bağlı Azadvar kasabasında, önemli devlet görevleri icra etmiş olan bir ailenin mensubu olarak dünyaya gelmiştir. Hülâgü, Abaka ve Ahmed Teküder devirlerinde bazı bölgelerde yöneticilik görevlerini ifa etmiştir. Görevi nedeniyle Türkistan, Maveraünnehir, Çin gibi birçok yere gitmiş ve buralarda birçok olaya şahit olmuş, bizzat göremediği olayları ise kendisinin güvendiği kişilerden dinlemiştir. Örneğin; Cûveynî, Alamut Kalesi üzerine gerçekleştirilen sefere katılmıştır ve kalenin ele geçirilmesinin ardından buradaki kitapların tamamının yok edilmemesi için önemli girişimlerde bulunmuştur. Cûveynî, 1283 senesinde vefat etmiştir.² 1252 ya da 1253 senesinde Moğollar hakkında önemli bilgiler veren eseri *Târih-i Cihân Güşâ*’yı yazmaya başladığı düşünülen Cûveynî, bu eseri 1260 senesinde tamamlamıştır. İranlı araştırmacı ve edebiyatçı olan Mirza Muhammed Kazvînî,

¹ *Moğolların Gizli Tarihi: (Yazılışı: 1240) I: Tercüme* (çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. XIV.

² Orhan Bilgin, “Atâ Melik Cûveynî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, İstanbul 1993, s. 140-141.

Cûveynî'nin bu eserini 1912, 1915 ve 1937 senelerinde üç cilt olarak yayımlamıştır. *Târih-i Cihân Güşâ*, Mürsel Öztürk tarafından, 1988 yılında Kazvî'nin neşri kullanılarak üç cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir. Yazarın önsözü ile başlayan birinci ciltte; Cengiz'in ortaya çıkışı ve mücadeleleri, elde ettiği topraklar, Cengiz Yasası, ölümü, oğullarının durumu ve ardılı Ögedey'in faaliyetleri anlatılmaktadır. İkinci cilt; Alaâddîn Muhammed ve Celâleddîn başta olmak üzere Harezmsah hükümdarlarıyla ilgili bilgiler içermektedir. Ayrıca bu ciltte, İran ve İran'a yakın bölgelerde görev yapan Cin Timur, Emir Argun, Körgüz gibi Moğol yöneticileriyle ilgili bilgiler de mevcuttur. Son cilt ise; Mönge'nin hanlık tahtına oturmasıyla başlar. Onun hanlığının ilk yıllarının anlatılması ve Hülâgü'nün İran'a gönderilmesi de bu ciltte anlatılmıştır. İsmailîlerin yok edilmesi ve Bağdat'ın düşüşü ile ilgili tafsilatlı bilgiler verilmiştir.³

Plano Carpini Seyahatnamesi: Johann de Plano Carpini'nin 1182 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Aziz Franciscus adında bir rahibin öğrencisi olan Carpini, bağlı olduğu Dominikan Tarikat'ı için muhtelif görevleri yerine getirmesinin ardından 1245 yılında Lyon'da yapılan konsilde alınan karar sonucu Papa IV. İnnocentius'un elçisi olarak Moğolistan'a gönderilmiştir. Bu tarihte Lyon şehrinden yola çıkan Carpini, Polonya ve Rusya'dan geçtikten sonra 22 Temmuz 1246'da Karakorum'a varmıştır. Bu görevin amacı, Moğollara Hristiyanlığı benimsetmek, onları tanımak ve Avrupa'nın maruz kalabileceği bu büyük tehlikeyi bu yolla engellemektir. Bu misyonu tamamlayan Carpini, Papa IV. İnnocentius'un yanına Lyon'a geri dönmüştür. Ölüm tarihinin 1248 ile 1252 arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁴ Carpini, *Historia Mongolorum* (Moğolların Tarihi) adını verdiği eserinde, Moğolları Avrupa'ya tanıtmaya çalışmış ve bu bağlamda onların inançlarını ve geleneklerini başlıklar altında açıklamaya çalışmıştır. Seyahatnamenin; "*Corpus*", "*Petau*", "*Colbert*", "*London-Lumley*" ve "*Dupuy*" isimli dört adet yazması bulunmaktadır. *Corpus yazması*, *Cambridge Corpus College Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır. *Corpus yazması*, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başı arasında yazılmıştır. *Petau yazması*, 1839 yılında d'Avazac tarafından yayımlanmıştır ve

³ Bilgin, *a.g.m.*, s. 140-141; Osman Gazi Özgüdenli, "Târih-i Cihângüşâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 40, İstanbul 2011, s. 77-79.

⁴ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk (1245-1247)* (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 4.

günümüzde *Leyden Üniversitesi Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır. Paul Petau tarafından yazılmış olan bu yazmanın “*Corpus*”tan birkaç yıl sonra yazıldığı düşünülmektedir. XIV. yüzyılın ortalarında yazılmış olan *Colbert yazması*, *Paris Milli Kütüphanesi*'nin Latince Yazmalar bölümünde bulunmaktadır. *British Museum*'da yer alan *London-Lumley yazması*, Lord Lumley'in hususi kütüphanesinde iken, sırayla önce *Royal Library*'e ve XVIII. yüzyılda da *British Museum*'a geçmiştir. Son olarak *Dupuy yazması* ise Jacques Dupuy tarafından *Fransız Royal Kütüphanesi*'ne armağan edilmiştir.⁵

Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar, Müverrih Kiragos: Müverrih Kiragos'un doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Gence ya da Yedekesti'de doğduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle kendisine “Genceli Kiragos” da denilmektedir. Birçok manastırda eğitim almış ve rahiplik görevinde bulunmuştur. *Ermeni Tarihi* olarak bilinen Müverrih Kiragos'un eseri; Moğolların Ermeni ve Gürcülerle olan münasebetleri, Anadolu, Azerbaycan ve Suriye'de yaptıkları tahribatlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Genel olarak 1220-1266 yılları arasında geçen olayları konu alan eserde, yazarın gördükleri dışında Ermeni ve Gürcü askerlerden aldığı malumatlar da bulunmaktadır. Eserin Türkçeye tercümesi 1942 yılında Hrant D. Andreasyan tarafından yapılsa da günümüz Türkçesine dönüştürülmesi Gürsoy Solmaz tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶

Okçu Milletinin Tarihi, Aknerli Grigor: Kilikya'da dünyaya geldiği bilinen Grigor'un doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1250 dolaylarında doğduğu tahmin edilmektedir. Ermeni kökenli olan Grigor, Akner Manastırında rahiplik görevinde bulunmuştur. Ölüm tarihinin ise 1335 olduğu ifade edilmektedir. Grigor'un ölümünün ardından eserin, onun kardeşinin yazmaya devam etmesi ile tamamlandığı belirtilmektedir. *Okçu Milletinin Tarihi* adlı Ermenice yazılmış olan bu eseri, yakın geçmişe kadar *Mağakyan* isimli bir rahibin yazdığı zannediliyordu. Fakat yapılan araştırmalar eserin asıl yazarının Aknerli Grigor olduğunu ortaya çıkarmıştır. Aknerli Grigor'un eseri, özellikle Moğol istilasıyla alakalı önemli bir konuma sahiptir. Eserde;

⁵ Carpini, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁶ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar* (çev. Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara 2009, s. 9-12.

Moğolların inançları, aile yapısı, savaşları, dış görünüşleri, yasaları hakkında bilgiler bulunmasının yanı sıra Anadolu'nun durumu, Moğolların Anadolu'ya girmesi ve Memlükler ile Ermeni Krallığı'nın mücadelesi hakkında bilgiler de mevcuttur.⁷

Wilhelm Von Rubruk Seyahatnamesi: Rubruk, adını Fransa'nın kuzeyinde bulunan ve *Rubruquis (Ruysbroek)* olarak adlandırılan yerden almıştır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1210-1220 yılları arasında doğmuş olduğu tahmin edilmektedir. 1252 yılında İstanbul'da iken Kral Ludwig'in Sertak için yazdığı mektup eline ulaşmış ve bunun üzerine 1253 yılında beraberindekilerle birlikte yola çıkmıştır. Aralık 1254 tarihinde maiyetindekilerle beraber Möngke Han'ın başkentine varmıştır. Seyahatnamesinde; geri dönüş yolculuğuna oranla gidiş yolculuğu daha tafsilatlıdır. Fransa'ya döndüğü zaman Kral IX. Louis'ye sunduğu rapor etnolojiden coğrafyaya kadar birçok alan için önem arz etmektedir. Rubruk'un izlenimlerinin yansıması olan bu seyahatnamenin önemi; Carpini'den sonra Moğolların tarihi, onların sosyal hayatı ve ülkelerine dair ilk köklü bilgileri vermiş olmasından kaynaklanır. Eserin yazma nüshaları; Londra nüshası, Leyden nüshası ve Cambridge Corpus'ta bulunan üç farklı nüsha olmak üzere beş nüshadan oluşur.⁸

Marco Polo Seyahatnamesi: 1254 yılında Venedik'te doğan Marco Polo, İtalyan kökenli tüccar bir ailenin ferdidir. Amcası Matteo ve babası Niccolo, henüz Marco çocukken doğu seyahatine çıkmıştır. İstanbul'dan 1261 yılında yola çıkarak önce bir Venedik kolonisi olan Sudak'a, buradan Berke Han'ın başkenti olan Saray'a geçtiler. Burada bir yıl kalan Polo kardeşler, Saray şehrinden ayrılıp Buhara'ya geçtiler ve üç yıl burada kaldılar. Sonunda buradan da ayrılan Polo kardeşler, Hanbalık'a yani Kubilay Han'ın başkentine vardılar. Uzun süre Kubilay Han'ın misafiri olan kardeşler, buradan Papa IV. Clementius'a teslim edilmek üzere yazılan bir mektupla ayrıldılar. 1269 senesinde Akka'ya gelen Polo kardeşler, IV. Clementius'un öldüğünü ve onun yerine de henüz bir papa seçilmediğini öğrenmeleri üzerine Roma'ya geçmeden Venedik'e geri dönmüşlerdir. Dönüşlerinin üzerinden iki yıl geçtikten sonra yeniden seyahate çıkmaya karar veren Polo kardeşler, bu sefer 17 yaşındaki Marco'yu da

⁷ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 5-7, 9.

⁸ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Yolculuk: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk* (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 4, 8-10.

yanlarına aldılar ve üç yıl süren seyahatin ardından Kubilay Han'ın huzuruna vardılar. Pololar'ın 17 yıl kadar Kubilay Han'ın hizmetinde buldukları tahmin edilmektedir. 1292 yılında Kubilay Han'ın yanından ayrılan Pololar, 1295'te Venedik'e ulaşmışlardır. İtalyanlar bu seyahatnameyi, Polo'nun atalarından birinin adının "Emiliano" olması nedeniyle *Il Milione* başlığıyla anmışlardır. Eserin esas konusunu Kubilay Han'ın yanında geçirdikleri 17 yıllık süre zarfında yaşadıkları ve duydukları oluşturmaktadır. Marco Polo eserinde; gittiği yerler, bu yerlerin ticarî, iktisadî ve idarî yapıları hakkında bilgiler vermektedir. Bazı kısımlarında olağanüstü olayların bulunması eserin uydurma olabileceği iddialarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹

Câmiu't-tevârîh: Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte, Reşîdüddin Fazlullâh Hemedanî'nin 1247, 1248 ve 1250 yıllarından birinde doğduğu düşünülmektedir. Doğum yeri Hemedan'dır. Moğollardaki devlet adamlığı görevi Abaka zamanında başlamış olup, Gazan Han döneminde vezirlik mertebesine yükselmiştir. Sultan Olcaytu tarafından sâhibdîvân makamına getirilen Reşîdüddin Fazlullâh, bu makamı Sa'deddîn-i Sâvecî ile paylaştı. Aralarında önemli anlaşmazlıklar yaşadığı Sâvecî, yolsuzluk yaptığı gerekçe gösterilerek idam edilmiştir. Sâvecî yerine Reşîdüddin Fazlullâh'ın makam ortaklığına Tâceddin Ali Şah Gîlânî getirilmiştir. İlhanlı tahtına Ebû Saîd Han geçtiğinde Reşîdüddin Fazlullâh için olaylar aleyhine gelişmeye başlamıştır. Ali Şah Gîlânî'nin bir entrikası sonucu Sultan Olcaytu'nun zehirlenmesinde onun da payının olduğu iddia edilerek suçlu bulunmuş ve 1318 yılında idam edilmiştir.¹⁰ Gazan Han'ın isteği üzerine *Câmiu't-tevârîh*'i yazmaya başlayan Reşîdüddin Fazlullâh, eserini Sultan Olcaytu devrinde tamamlayabilmiştir. Eserin yazım aşamasında birçok bölgeden alimler bir araya gelerek kendi bölgelerine ait bilgileri paylaşmışlardır. Bu nedenle *Câmiu't-tevârîh*, ilk genel dünya tarihi olarak da kabul edilmektedir. İki ayrı versiyonu olan *Câmiu't-tevârîh*'in bazı bölümleri Farsça, bazı bölümleri ise Moğolca yazılmıştır. Daha sonradan bazı kısımları Arapçaya da çevrilmiştir. İlk versiyonu, 1306-1307 yıllarında üç cilt halinde tamamlanan eserin, 1310 yılındaki diğer versiyonu ise dört cilt halinde düzenlenmiştir.

⁹ Mahmut Şakiroğlu, "Marco Polo", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 28, Ankara 2003, s. 41-43.

¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 35, İstanbul 2008, s.19-21.

Reşîdüddin, eserini henüz bitirmeden Gazan Han'ın ölmesi üzerine bu eseri onun yerine İlhanlı tahtına geçen Olcaytu'ya ithaf etmek istemiştir. Bu istek Olcaytu tarafından kabul görmemiş ve eserin Gazan Han adına sunulmasını, fakat kendisine ithaf edilmesi için de ayrı bir eser yazılmasını istemiştir. İlk cilt genellikle Moğolları anlatmaktayken, ikinci ciltte Hz. Âdem ve Benî İsrâil peygamberleri, Hz. Muhammed'in hayatı, Halifeler devri, Emevîler, Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular, Harizmşahlar, İsmâîlîler, Oğuzlar, Frank, Çin ve Hind kavimleri ile ilgili bilgiler içermektedir ve bu sebeple dünya tarihi niteliği taşımaktadır.¹¹

İbn Battûta Seyahatnamesi: İbn Battûta, 1304 senesinde Fas'ın Tanca kentinde dünyaya gelmiştir. Berberî bir kabileye mensuptur. Çeşitli şehirlerde kadılık görevini icra etmiştir. Henüz 22 yaşındayken hac için Tanca'dan yola çıkmıştır. İskenderiye, Kahire, Yukarı Mısır, Cidde, Kudüs, Sûr, Taberiye, Antakya, Şam, Bağdat, Basra, İsfahan, Şiraz gibi birçok önemli şehri seyahat etmiştir. Gerek görev için gerekse de seyahat etmek amacıyla Anadolu, Harezmi, Horasan, Afganistan, Hindistan, Çin ve hatta Maldiv Adalarına dahi gitmiştir. 1368 senesinde Tâmesnâ kadılığı görevini icra ederken ölmüştür. İbn Battûta'nın *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* olarak adlandırdığı seyahatname türündeki bu eser, Türklerin ve Moğolların gelenekleri, yönetim biçimleri ve yaşam tarzlarıyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser genel olarak sade bir dille yazılmıştır. İçerdiği bilgiler itibarıyla çok değerli bir kaynak olmasına rağmen bazı bölümlerinin güvenilirliği tartışma konusu olmuştur.¹²

Her ne kadar proto-Moğolların kökenleri Çin kaynakları üzerinden çok daha eski zamanlara götürülse de gerçek anlamda Moğollar ile ilgili kaynaklara bakıldığında, VI. yüzyıldan öncesine gidilememektedir. Bu tarihten önceki zamanları rivayet eden Moğolların türeyiş ve Cengiz Han'ı Tanrısal bir soya dayandırma mitlerine bakacak olursak, onların ilk gelenek-görenekleri ve yaşam tarzlarıyla ilgili ipuçları elde etmek mümkündür. Örneğin; 1240 yılında yazıldığı tahmin edilen *Moğolların Gizli Tarihi* adlı anonim eserde Moğol mitlerine yer verilmiş ve bu

¹¹ Ramazan Şeşen, "Câmiu't-tevârih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 7, İstanbul 1993, s. 132-134.

¹² Said Aykut, "İbn Battûta", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 19, İstanbul 1999, s. 361-368.

mitlerden, Moğolların inançlarına dair önemli çıkarımlar yapılmıştır. Bunların dışında, Moğol adının ilk geçtiği kaynaklar ise T'ang hanedanı resmî tarihleri olan *Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu*'dur. Bu kaynaklarda proto-Moğol Shih-wei kabilelerinden bahsedilirken “*Mêng-wa, Mêng-wu*” isimleri kullanılmıştır. “*Moğol*” ismi, bir hanedan ya da devlet adı olarak Cengiz Han devrine kadar kullanılmamış olup, bu ismin bir ulusu temsil etmesi ise bundan daha ileri bir tarihte gerçekleşmiştir.¹³ VII. yüzyılda küçük, önemsiz bir kabilenin adı olan “*Mogol*” ismi, Cengiz ile birlikte, aynı dile, ırk ve kültüre sahip olan kabilelerin hepsini ihtiva eden, hepsini kucaklayıcı ve birleştirici bir ortak isim olmuştur¹⁴. Bundan dolayı, Cengiz'den önceki Moğollar, proto-Moğollar olarak adlandırılır.

Proto-Moğollar başta *Shih-wei* kabileler konfederasyonu olmak üzere, *Hsiler* (*K'u-mo-hsi* veya *Tatabı* olarak da geçmektedir), *Juan-juanlar* (*Jui-jui, Ju-ju* ya da *Jou-jan*), *Tu-yü-hunlar* ve *Kitanlar* (*C'hi-tan*) sayılabilir. *Proto-Tunguzlar* ile bağlantılı olarak Moğolların yazılı kayıtlardaki ilk atalarına gidilirse karşımıza çıkacak yegâne isim Çinlilerin *Tung-hu/Donghu* (*Doğu Hu*) olarak isimlendirdikleri bozkır devletidir. Eski Çin kaynaklarında Çin'in batısında ve kuzeyinde yer alan kabilelere verilen ve barbar anlamına gelen “*Hu*” adı genel bir addır. Han Sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S.220) Hunlar'ın (*Hsiung-nu*) doğusunda ikamet eden kabileler birliği Doğu barbarları (*Tung-hu*) olarak adlandırılmışlardır. Bunlar büyük bir ihtimalle proto-Tunguz etkisi altında kalmış olan proto-Moğollardır.¹⁵ Tung-hular Asya Hun şanyüsü *Mo-tu*'nun (*Mete*) M.Ö. 206/205 civarında indirdiği ağır darbeden sonra iki gruba bölünecektir: *Wu-huanlar* ve *Siyenpiler* (*Hsien-pi*).¹⁶ Arkeolojik verilerden elde edilen sonuçlara göre, M.Ö. II. binden başlayarak Türk dünyasının doğusunda bir Moğol âlemi vardır. Tula Nehri'nin kaynağının doğusundan itibaren bu Moğol âlemi başlıyor ve Mançurya'nın batı ve güneybatı bölgelerine kadar uzanıyordu. Irk bakımından birbirlerinden farklılık gösteren Türk ve Moğol dünyası arasında sıkı temaslar görünmektedir. Zaman zaman Türkler Moğol dünyasının içine doğru yayılmışlar ve

¹³ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul 2005, s. 225.

¹⁴ Cevdet Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri: Proto-Moğollar Üzerine Bir Etüd Denemesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973, s. 13

¹⁵ Gökalp, *a.g.e.*, s. 13, 76.

¹⁶ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 32-33.

zaman zaman da Moğollar Altaylar'a doğru ilerlemişlerdir. Bu temas ve ilişkilerin özellikle Büyük Asya Hunları devrinden başlayarak önem kazandığı anlaşılmaktadır. Büyük Asya Hunları devrinde Türkler hâkim ulus sıfatıyla Moğol âleminin içine girdikleri gibi devlet yönetimine katılmalarının doğal bir sonucu olarak Moğollar da batıya, Türk dünyasının içine nüfuz etmeye başlamışlardır. Bu hareketleri sonuçlarını bilhassa Kuzey Hun Sülalesi yıkılma sürecine girdiği zaman (M.S. 89 – 156 arası) vermiş, Moğollar, II. yüzyılın üçüncü çeyreğinden VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar *Siyenpi* ve Juan-juanlar zamanında Orta Asya'ya egemen olmuştur. Moğolların özellikle Hunlar'ın eski yurdu olan Moğolistan'a egemen olmalarından sonra başta Siyenpiler ardından da *Tabgaç* (*To-ba Hsien-pi*) ve Juan-Juan idareleri altında kaynaştıkları görülmektedir.¹⁷

Macar tarihçi Lajos Ligeti'nin ifadesiyle “*IV. asrın sonlarından itibaren eski Hiung-nu Devletinin konumunda yeni savaşçı atlı-göçebe bir kavim olan Juan-juanlar*”¹⁸ ortaya çıkarak hızla yayılmaya başlamışlardır. Çin yıllıklarında *Jou-juan*/Juan-Juan kavmi hakkında bilgi veren başlıca kaynaklar *Wei-shu*, *Pei-shih*, *Nan-shih* ve *Tung-tien*'dir. Bilhassa, *Song-shu*, *Nan-ch'i-shu* ve *Liang-shu* isimli Çin kaynaklarında “*Juei-juei*” biçiminde, *Chou-shu* ve *Sui-shu*'da “*Ju-ju*” biçiminde olmakla beraber, son olarak *Chin-shu*'da ise “*Jou-juan*” şeklinde yazılmaktadır.¹⁹ IV-VI. asırlar arasında Orta Asya'da bazı göçebe kavimleri bünyesinde birleştirerek bir devlet kuran Juan-juanlar'ın, kökenleri hakkında tartışmalar olsa da genel görüş onların eski Tung-hu soyundan inme bir Moğol (Moğol-Tunguz) ırkı olduğu yönündedir. *Tabgaç Devleti*'nin (*Kuzey Wei/T'o-ba Wei*) resmi hanedan yıllığı *Wei-shu*'da ise Juan-juanlar'ın cetlerinden bahsederken, onların Hunlar'ın neslinden gelen bir kol olduğu zikredilmektedir. *Nan-ch'i-shu* da onları çeşitli *Hu* kavimlerinden kabul eder ve son olarak *Chin-shu* ise onların Siyenpiler'den olduklarını zikretmektedir.²⁰

¹⁷ Kürşat Yıldırım, “Erken Devir Türk-Moğol İlişkileri: Türk-Moğol Aile ve Sülaleleri”, *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 15; Mızrak, *a.g.e.*, 100-103.

¹⁸ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (çev. Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 33.

¹⁹ Duck Chan Woo, *Juan-juanlar* (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 1995, s. 15.

²⁰ Enkhbat Avirmed, “Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 1/4, Erzurum 2012, s. 240. Çin yıllıklarında Juan-juanlar'ın kurucu atasıyla ilgili olarak şu önemli kayıt yer almaktadır: “*Shen-yüan döneminin (M.S. 220-277) sonlarında, T'o-pa Devletinin yağmacılık yapan süvarileri saçları başına kadar uzun olan ve kendi adını unutmmuş genç bir köleyi ele*

Türk-Töles boylarını hakimiyetleri altında tutan Juan-juanlar, son Kağanları *Anagwei* döneminde yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle Gök-Türk reisi *Bumin (Tu-men)* önderliğinde ayaklanan Altay Dağları'nın demircileri Türkler tarafından 552 senesinde bozguna uğratarak yıkılmışlardır. 552-555 arasında yaşanan savaşlar sonrasında Juan-juanlar İç Asya coğrafyasında tamamen etkisizleştirilmiş ve eski Hun yurdunda Türk hakimiyeti uzun bir aradan sonra yeniden tesis edilmiştir. Batı'ya göç etmeyerek Gök-Türk idaresi altına giren esas Juan-juan halkının Orhun Abideleri'nde *Tokuz Tatar* ve *Otuz Tatar* adıyla geçen kabileler birliği olduğu düşünülmektedir.²¹ Juan-juanlar'ın yaşayış tarzına dair Çin kaynaklarında az da olsa bilgiler verilmektedir. Bu kaynaklara göre; onların yaşadıkları yerin etrafını saran bir kale duvarı yoktur. Otları ve suyu takip ederek hayvanlarını semirtirler ve çadırlarda kalırlardı. Bu çadırlar keçe bezden yapılırdı. Göç ettikleri yerlere bu keçeden çadırlarını götürürlerdi. Düzlük arazilerde çok uzun mesafeler kat edebilmek için büyük istek duyarlardı. Besili ve güçlü atlar yetiştirirlerdi. Yaşadıkları topraklarda hava erkenden soğurdu. Bu yerlerin iklimi dondurucu soğuktu. Hatta bu topraklarda, yaz aylarında zaman zaman kar bile olurdu. Saçlarını örüyorlardı. Ağzı dar pantolon ve renkli ipekten yapılan bilek kısmı dar kaftan giyerlerdi. Ayaklarına ise sıkıca sarılmış çizmeler geçirirlerdi.²²

552 yılından itibaren İç Asya coğrafyasında Gök-Türkler'in önderliğinde yeniden yükselen "Türk nüfuzu", 840 senesinde Uygur Kağanlığı'nın yıkılışına kadar bölgedeki hakimiyetini kesintisiz devam ettirmiştir. Moğollar bu dönemlerde Türk kültürü ve devlet ananesinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.²³ Bu bağlamda gerek Gök-Türk gerekse de Uygur Kağanlıkları döneminde karşımıza çıkan ve bilim çevrelerince gerçek anlamda proto-Moğol olarak kabul edilen belli başlı Moğol kabileleri olmuştur. Bunlar arasında en başta gelen kabile *Kidan/Kitanlar*'dır. Bu dönemlerdeki diğer önemli kabile ve kabile-federasyonları ise şunlardır: *Hsi/Tatabi*, *Tatar*, *Tu-yu-hun* ve *Shih-Wei*.

geçirmişlerdir. Ona, sahibi tarafından saçları çok olduğu için *Mu-ku-lu* adı verildi. Onların dilinde bu isim, "dazlak, kel" anlamına gelmektedir. Zamanla büyüyen *Mu-ku-lu*, *T'o-pa* Devletinin içinde asker olmayı başarmıştı. *I-lu* devrinde (M.S. 308-316), vazifeye geç geldiği için hakkında idam kararı verilince, etrafında yüzden fazla adam toplayarak *Ho-tu-lin*'lere sığınmıştı. *Mu-ku-lu* öldükten sonra onun oğlu olan *Che-lu-hui* kendi halkını *Jou-jan* diye adlandırmıştır"; Duck Chan Woo, a.g.t., s. 27.

²¹ Avirmed, a.g.m., s. 245.

²² Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları: Juan-Juan'lar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 56.

²³ Özgüdenli, a.g.m., s. 225.

Kitanlar, Doğu Moğolistan ve Güneybatı Mançurya'da M.S. IV. asrın ikinci yarısında görülmüşlerdir. Wei devrinde (385-549), *K'u-mo-hsiler*'den ayrılmışlar ve bunların bir kısmı Kore'ye (*Kao-li*) göç etmişlerdir.²⁴ X. asrın başlarında *Apoki* (*Yeh-lü A-poa-chi*) isimli Kitan reisi, 916 senesinde kavminin bütün boylarını kendisine bağlayarak Moğolistan'ın büyük bir bölümüne egemen oldu ve kendisini hükümdar olarak ilan etti. Apoki'nin oğlu *Te Kuang*, Kuzey Çin'in bir bölümünü istila ederek, o bölgede *Liao Hanedanı* olarak bilinen devleti kurmuştur. Bu devlete, zamanla bütün Mançurya ve Moğolistan halkları ile Kırgızlar da dahil olacaktır.²⁵ Türkçe'de, batıya göç eden ve Tanrı Dağları'nda hüküm süren bir devlet kuran batı kolları sebebiyle “*Karahıtaylar*” olarak bilinmektedirler.²⁶ Bu batıya göçün sebebi, 1124 senesinde Liao Hanedanı'nın yıkılmış olmasıdır.²⁷ Kuzey Çin'in uzun bir süre “*Hıtay*” olarak adlandırılması Kitanlar sebebiyledir. Hatta Osmanlılar XVI. yüzyılda bile Çin'i Hıtay olarak anmaktaydılar.²⁸

Kitanların âdetleri ve gündelik hayatlarıyla ilgili bilgiler Çin kaynaklarından *Sui-shu*'da geçmektedir: “*Âdetleri Mo-holar'ın âdetlerine benzer. Hırsızlık ve haydutluk yaparlar. Anne ve babaları öldüğünde yas tutmazlar. Yas tutanlar kuvvetli sayılmazlar. Naaşı bir tabuta yerleştirirler ve bu tabutu dağda bir ağacın üzerine koyarlar. Üç yıl sonra cesedin kemiklerini alıp yakarlar ve bunun için bir şarap libasyonu yaparlar. Daha sonra da şöyle dua ederler: 'Kış aylarında Yang karşısında ye, ava gittiğim vakit bana çok domuz ve geyik elde ettir'. Dinî ilkeleri yoktur. Aptaldırlar. Samimi değildirler*”.²⁹ Demircilik ve diğer zanaatlarda

²⁴ Ahmet Taşağıl, “Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı* (ed. Kürşat Yıldırım), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 44. Çin kaynaklarından *Sui-shu*'ya göre Kitanlar'ın soyu şu şekildedir: “*Kitanların cetleri K'u-mo-hsi'lerin cetlerinden farklı bir ırktandı. Onlar, Mu-jung-kuei ailesi (216-386 yılları arasında Orta Asya'ya, Asya Hunlarından sonra hâkim olan Hsien-pi'ler) tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kalanlar Sung-mo'nun etrafına yerleşmişlerdir. Onlara ait büyük ve küçük yerleşim yerleri Huang-lung'un kuzeyindeki birkaç li mesafedeki bir yerdedir.*”; Gökalp, a.g.e., s. 48.

²⁵ Ahmet Taşağıl, “*Karahıtaylar*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul 2001, s. 415.

²⁶ İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 171.

²⁷ İsenbike Togan, “Cengiz Han ve Moğollar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara 2002, s. 235.

²⁸ Gökalp, a.g.e., s. 50.

²⁹ Gökalp, a.g.e., s. 48.

çok ileri seviyededirler.³⁰ 72 kabileden oluşurlar. Atlı arabaları mevcuttur. Gelenekleri Türklerinkine (Gök-Türkler) benzemektedir. Çadırda muhafaza edilen ve bir yaban domuzu kafası veya ölü insan kafatası ile büyü yaparlar. İlkbahar ve sonbaharda veya herhangi bir savaştan önce cetlerine bir kara öküz ve ak at adarlar. Onların tarihî efsanelerine göre; kara öküzlerle yürütülen arabaya binmiş bir kız ile kır ata binen bir erkek iki nehrin birleştiği yerde buluşup birbirleriyle evlenmişler ve onların türeyişi ile Kitanlar'ın sekiz eski kabilesinin cetleri oluşmuştur.³¹

Proto-Moğolların içerisinde gösterilen bir diğer kabile olan *Tatabı K'u-mo-hsi* (*Hsi*) adıyla da bilinirler. *Sui* devrinde, *K'u-mo* kısmı kaldırılarak *Hsi* olarak adlandırılmışlardır. Hsiler, *Liu-ch'eng* şehrinin kuzey batısında ve *Liao* Nehri'nin üst kısımlarında yaşarlardı. M.Ö. III. asırda Hunlar tarafından yenilgiye uğratılan Tatabılar, kaynaklarda *Wu-huan*, *Ch'e-chen-hsi* isimleriyle de anılmaktadırlar. *Sui* ve *T'ang* devirlerinde onlara Hsi denilmeye başlanmıştır.³² Hsiler'den, Gök-Türk yazılı metinlerinde “Tatabı” ismiyle bahsedilmektedir.³³ Günümüzdeki adıyla Sira Muren (*Hsi-la Mulun*) Nehri'nin kuzeyindeki bölgede ikamet ediyorlardı. Sınırları, güneyde Kitanlar'a ve batıda Türklere kadar uzanıyordu.³⁴

Hsiler'in âdetleriyle ilgili bilgiyi Çin kaynaklarından edinmekteyiz. Bu kaynaklar Hsiler'in âdetlerini ve gündelik yaşam tarzlarını şu şekilde açıklamaktadır: “Hsiler, Mo-holar ile sınırdaşırlar. Yaşadıkları yer, Hsien-piler'in eski topraklarıdır. 10 binden fazla askerleri vardır. Âdetleri Gök-Türklerinkine benzer. Reislerinin unvanı 'Hsi-chin' (Erkin)'dir. 630'lu senelerde erkinlerini Çin'e gönderip T'ang Hanedanına itaat ettiler.³⁵ Çok kirli insanlardır. Usta avcıdırlar ve çok iyi ok atarlar. Yağma yapmayı çok severler. Güvenilmezdirler. Başlangıçta Gök-Türklere bağlı idiler. Daha sonra kuvvetlendiler ve beş kabileye bölündüler. Otları ve suyu takip ederek göçebe yaşarlar. Sık sık Kitanlar'a saldırırlar ve inekleriyle birlikte değerli eşyalarını ele geçirip kendi aralarında pay ederler. Onlardan biri öldüğünde naaş,

³⁰ Ögel, *a.g.e.*, s. 393.

³¹ Ahmet Taşağıl, “Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı* (ed. Kürşat Yıldırım), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 44.

³² Togan-Kara-Baysal, *a.g.e.*, s. 171.

³³ Enkhbat Avirmed, “Kök Türk Çağındaki Ku-mo-hi (Tatabı) Kabilesi”, *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı* (ed. Kürşat Yıldırım), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 61.

³⁴ Togan-Kara-Baysal, *a.g.e.*, s. 171-172.

³⁵ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 61.

hasıra sarılarak bir ağacın üzerine konur”. Hsin T’ang-shu adlı Çin kaynağı, Hsiler’i şu şekilde anlatır: “Onların bir kısmı Wu-wan Dağı’na yerleşti. Han Hanedanı kumandanlarından Ts’ao-ts’ao tarafından Hsiler’in T’a-tun adlı erkini öldürüldü. Onların topraklarının kuzeydoğusu Kitanlar ile sınırdadır. Güneylerinde Ak Kurt³⁶ (Pai-lang) Nehri, kuzeylerinde Pai-hsiler ve batılarında ise Gök-Türkler vardır. Keçe çadırlarda yaşarlar. Arabaları daire şeklinde çevirerek ordugâh kurarlar. Erkinlerinin çadırını, daimî olarak nöbet tutan 500 asker korur. Kabilelerinin diğer kısımları da vadiler ve dağlar arasına dağılmışlardır. Onların âdetlerinde vergi vermek yoktur. Yalnızca ava giderler ve avladıklarını erkine sunarak görevlerini ifa ederler. Bir tür darı ekerler ve bu darıyı dağların eteklerinde kendilerinin kazdığı mağaralarda muhafaza ederler. Daha sonra bu darıyı, çakı ile özel bir biçimde yontulmuş tokmaklarla ezerler. Sonra bunları, toprak kaplara veya ince ayaklı küplere yerleştirirler. Bunun üzerinde bir köpük meydana gelir. Bu köpüğü alarak soğuk su ile karıştırırlar ve bunu içerler. Çok iyi savaşır. Orduları savaş alanında beşe ayrılır ve her kısım erkin tarafından idare edilir. Onların atları yüksek dağlara kolaylıkla çıkabilir. Kara koyunları vardır. Yaz gelince göç ederler. Genellikle Kitanlar ile beraber hareket ederler. Onun için bunlara ‘Liang-fan’ (Yapışık barbarlar) derler”.³⁷ Onların beşe ayrıldıktan sonraki isimleri; Shih-te, Ju-ho-chu, Mu-kun, Ch’i-ku, Mo-ho-fu olmuştur.³⁸

Tu-yü-hun adı, Çincece T’u-yü-hun şeklinde yazılmaktadır. Bazı kaynaklarda onların isimlerinin “Tu-gu-hun” şekline de rastlanmaktadır.³⁹ Günümüz Çin’inde, Qinghai (Köke Nor) eyaleti bölgesinde yaşamışlardır. Tu-yü-hunlar bu topraklara Mançurya bölgesinden IV. asırda gelmişlerdir. Mu-jung önderliğinde Qinghai bölgesinde bir hanedan kuran Tu-yü-hunlar, bu toprakların VIII. asırda Tibet egemenliğine girmesi sonucunda; yeniden doğuya, bu defa Ordos bölgesine yerleşmişlerdir.⁴⁰ Eberhard: “Tu-yü-hunlar, Tibet Dağlarına yerleşmiş ve hükümdar

³⁶ Abdrasul İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX.-XV. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 27.

³⁷ Gökalp, *a.g.e.*, s. 54, 56.

³⁸ Ahmet Taşağıl, “Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)”, *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı* (ed. Kürşat Yıldırım), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 45.

³⁹ Enkhbat Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllar)* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2011, s. 14.

⁴⁰ Togan-Kara-Baysal, *a.g.e.*, s. 77.

aile olarak orada bulunan ilkel kabilelere egemen olmuşlardı. Bu etkileşimden, Tu-yü-hun adında, Moğol ve Tibetlilerden oluşan yeni bir kavim ortaya çıktı. Bunlara daha sonra Türkler de eklendi. Fakat bu Türklerin sayısı herhalde ilk başlarda fazla değildi. Devletin temeli geçit ticareti üzerine kurulmuştu."⁴¹ demektedir.

Tu-yü-hunların âdetleri ve gündelik yaşam tarzları ile alakalı Eberhard: "Çocuk yapmadan ölen kardeş karısı ile evlenirler. Fakir halktan olanlar karısını kaçırmak için avla ilgilenirler, kımız içerler, et yerler, ziraatten de anlarlar, darı, fasulye ve buğday ekerler. Memleketin kuzeyi çok soğuktur. Bu havada ancak buğday ekilir. Uzun tüylü sığırları vardır; atları Şı-çuan'inkilere benzer, ayrıca papağanları vardır. Demir ve bakırları vardır. Elbiseleri ve kap kacakları Çinlilerinkine benzer. Prensesler Mu-li elbise giyerler. Kadınlar ceket ve fistan giyerler; inci ile süslü saç örgüsü yaparlar. Atalarının keçeden resimlerini yaparlar. Hükümdarları bir siyah şapka giyer ve bir aslan tahtı üzerinde oturur." demektedir.⁴²

Tatar adı, Gök-Türk devirlerine kadar dayanmaktadır. Onlardan, Orhun Abideleri'nde *Dokuz Tatar* ve *Otuz Tatar* adıyla bahsedilmektedir. Bilindiği gibi, bu abidelerden ilki 732 yılında *Bilge Kağan* tarafından *Kül Tigin* adına, ikincisi ise 735 yılında *İçen Bilge Kağan* tarafından babası *Bilge Kağan* adına dikilmiştir. Çin kaynaklarında bu isim, 842 yılında "Ta-ta" biçiminde geçmektedir. *Liao* ve *Chin* Hanedanları döneminde "Tatar" ismine rastlanmamaktadır. Bu isim, genellikle *Tsu-p'u* veya *Tsu-pu* şeklinde geçmektedir.⁴³ Günümüzde Tatar ismi, bir Türk boyuna atfedilmiştir ve genel olarak İdil-Ural bölgesinde bulunan Kırım Tatarları ve Kazanlılar için kullanılmaktadır. Kitabelerde, Tatarlar'ın isimleri düşman olarak geçen oymaklar arasında zikredilmiştir. Yine kitabelerin verdiği bilgilere göre Dokuz Tatarlar, Tula Irmağı'nın doğusundaki bölgelerde yaşıyorlardı.⁴⁴ Bazı kaynaklar, Tatarlar'ın XI. yüzyıla kadar Doğu Moğolistan'da yaşadıklarını bildirmektedir. Bu bölgede *Keraitler*,

⁴¹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1947, s. 152.

⁴² Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1942, s. 103-104.

⁴³ Cevdet Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistanda Kabileler*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973, s. 85.

⁴⁴ Faruk Sümer, "Tatarlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 40, İstanbul 2011, s. 168.

Oyratlar, Merkitler, Tayciutlar ve diğer kabileler XI.-XII. yüzyıllarda görülmeye başlamıştır.⁴⁵

Son olarak aralarından Moğol (*Meng-wu*) kabilesinin de neşet ettiği büyük bir kabileler federasyonu olan *Shih-wei* birliğinden bahsedeceğiz. XIII. yüzyıl Orta Asya Moğolları ile sosyal ve kültürel açıdan belki de en çok benzerliklerin görüldüğü proto-Moğol kabileleri *Shih-weiler*'dir. Kadırgan Dağları'nın kuzeyindeki, kuzeybatısındaki ve kuzeydoğusundaki *Shih-weiler*, eski öz Moğol özelliklerini sürdürenlerdir ve Türk kültürü etkisine en az maruz kalanlardır. Fakat Kuzey *Shih-weiler*'den güneye doğru gidildikçe Türk kültürü etkisi giderek artmıştır. O kadar ki, kuzeydekiler ile Güney *Shih-weiler*'i arasındaki pek çok noktada ayrılık göze çarpar. Bu ayrılık, onların güneylerinde kalan *Mo-holar*'ın bir kısmı ile Kitanlar ve özellikle *K'u-mo-hsiler*'de çok belirgin bir hâl almıştır. Örneğin, diğerlerine kıyasla *K'u-mo-hsiler*'de at kültürü daha fazladır. At arabalarının yanında öküz arabalarına da rastlanır. Gök-Türklerin hakimiyet alanının dışında kalan veya bu hakimiyetin sınırlarını oluşturan bölgelerde bulunan Güney *Shih-weileri*, *Mo-holar* gibi Kore kültürü tesirine maruz kalmışlardır. Kore kültürünün ise Çin kültüründen önemli ölçüde etkilendiği şüphesizdir.⁴⁶

Shih-weiler'in âdetleri ve gündelik yaşam tarzları ile alakalı olarak Çin kaynaklarında birçok bilgi mevcuttur. Bu kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığına göre; kuzeyde yaşayan *Shih-weiler*, Sibiryaya kültürüne daha yakındı. Güneydekiler ise genellikle çobanlıkla meşguldü. Kuzeyde yaşayanlar araba evlerde, ağaç kabuğundan evlerde yaşıyorlardı ve deriden elbiseleri, balık derisinden elbiseleri ve altı düz kayakları vardı. Tarımla da ilgileniyorlardı.⁴⁷

Shih-weiler'den ilk bahseden Çin kaynağı olan *Wei-shu*'da verilen bilgiler: “*Memleketleri nemli ve rutubetlidir. Dilleri Ch'i-tan, K'u-mo-hsi ve Tou-mo-loular'ın kullandığı dille aynıdır. Darının birkaç cinsinden ve buğday ekerler. Özellikle balık ve domuz eti yerler. At ve öküz beslerler. Koyunları yoktur. Ülkelerinde samur da bulunur. Yaz gelince suları ve otlakları takip ederler. Kışın ise şehirlerde otururlar.*

⁴⁵ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Avrasyadan Makaleler-1* (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 65.

⁴⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁷ Taşağıl, *a.g.m.*, s. 47.

Evli olan erkekler deri elbise giyerler ve uzun saçlıdırlar. Yayıları uzun ve okları çok büyüktür. Kadınların ve kızların saçları örgülüdür. Kıldan kumaş yaparlar ve bunu giyerler. Memleketlerinde hırsızlık pek nadirdir. Bir hırsızlık ve üç defa adam öldürme olayı görülmüştür ve bunların suçluları da üç yüz çift at vermeye mahkûm edilmiştir. Erkek ve kadın fark etmeksizin herkes, beyaz geyik derisinden elbise yapar; kürk giyer. Mayalanmış şarabı içki olarak içerler. Erkekler ve kadınlar, kırmızı inci boncuk takınarak süslenmeyi severler; böylece şereflenmiş kabul edilirler. Bunları elde edemeyen bir kızın evlenmesi mümkün değildir. Aile büyükleri ölünce kadınlar ve erkekler üç yıl yas tutarlar. Naaş, vakit geçirilmeden ormanda bir ağacın üzerine bırakılır” şeklindedir.⁴⁸ Pei-shih isimli kaynağa göre; “Güney Shih-weiler’in ülkesi alçakta olduğu için nemlidir. Bundan dolayı Shih-weiler, yaz gelince kuzeye doğru göç ederler. Ülkelerinde karşılıklı iki dağ bulunur. Bu dağlarda kuşlar, ağaçlar, otlar ve yabanî hayvanlar çoktur. Burada sinek ve sivrisinek de çoktur. Shih-weiler, onlardan korunmak için ağaçların üzerine yaptıkları yuvalarda otururlar. 25 kabileye bölünmüşlerdir. Her kabilenin Yu-mo-fu’su (reisi) vardır. Bu Yu-mo-fu’lar öldüğünde, yerlerine küçük kardeşleri ve oğulları geçer. Şayet onların oğulları yoksa bilgili ve cesur halefler seçilerek yerlerine geçirilir. Onların âdetlerine göre, bütün erkekler boyunlarına bir şey asarlar. Kadınlar saçlarını uzatırlar. Elbiseleri Kitanlarınkı ile aynıdır. Arabalarını öküzlerle çekerler. Evleri Gök-Türk evine benzer. Keçeden yapılmış arabaları bulunur. Sudan geçmek için deriden yapılmış salları kullanırlar. Atları için ip ve otlardan yapılan sicimlerle üzengi yaparlar. Evlerini soyulmuş bambu saplarından inşa ederler. Domuz derisini de kullanırlar. Ziyafetler düzenlerler. Bütün kadın ve kızlara güvenilir ve tek başlarına gezmelerine izin verilir. Ziraatla uğraşırlar. Atları azdır; koyunları yoktur, fakat sığır ve domuz çoktur. Evlenme âdetlerine göre, kız ve erkeklerin evlenmeleri belirli usullere bağlıdır. İlk olarak iki aile arasında söz kesilir; daha sonra düğün yapılmadan erkek kızı kaçıtır. Çeyiz olarak at ve sığır verilir. Kadın, çocuk doğuruncaya kadar geçen sürede ailesinin yanında kalır. Bu süreçte hediyeler devam eder. Evlenmiş olan kadınlar bir daha evlenemezler. Kadınların kocalarıyla temasları güçtür. Bir kişi öldüğünde onun tabutunu bir şeyin üzerine koyarlar, üç sene yas tutarlar ve yılda dört kez ağlarlar. Memleketlerinde

⁴⁸ Gökalp, a.g.e., s.16-17.

demir bulunmadığından bunu Kore (Kao-li)'den temin ederler"⁴⁹ şeklinde bilgi vermektedir.

Yine aynı kaynak, Shih-weiler'i, beş büyük kabileye ayırdıktan sonra diğer Shih-weilerle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Kuzey Shih-weiler'in reislerine Ch'i-yün-mo-ho-fu denmektedir. Dokuz kabileye bölünmüşlerdir. Her kabilenin bir Mo-ho-fu'su vardır. Üç kişi sırayla bu görevi yerine getirirler. İklimleri çok soğuktur. Kışları bir at boyu kadar kar yağar. Bu yüzden kışları dağlara çıkıp toprak mağaralarda sığır ve diğer ehli hayvanlarla beraber otururlar. Avla geçinirler. Geyik boldur. Deriden elbise giyerler. Kışın buzları delerek içine girerler ve orada ok ve ağla balık ve kaplumbağa yakalarlar. Kar çok kalındır. Bu nedenle, karın altındaki çukurlara düşmemek için ağaçlara binip kayarlar. Herkes samur yakalar. Foklardan tarak yaparlar. Balık derisini elbise olarak giyerler. Po Shih-weiler, Hular'ın elbiselerine benzer elbiseler giyerler. Dağa dağılmışlardır. Nüfusları fazladır. Takvim bilmezler. Neredeyse bütün kabile yüzülmüş deri parçalarını oda yapmakta kullanır. Âdetleri, Kuzey Shih-weilerinki ile aynıdır. Shên-mo Ta Shih-weiler oturdukları bölgedeki suyun ismiyle anılmışlardır. Kışları kesif karanlıktır. Güneş yoktur. Büyük Shih-weilerin topraklarında tehlikeli yollar ve sarp patikalar bulunur. Kara fare ve samur pek boldur.”⁵⁰

Bir diğer Çin kaynağı olan Chiu Tang-shu'da Shih-weiler ile ilgili bilgiler mevcuttur: “Memleketlerinin devlet reisleri yoktur. Yalnızca büyük kabile reisleri vardır. Bunların sayısı 17'dir. Her biri, nesillerden beri kendi kabilesini idare eder. Sonradan Gök-Türklere tâbi oldular. Askerlerinin silahları kemikten yapılmış yaylar ve hu ağacından yapılmış oklardır. Oku çok iyi kullanırlar. Senede bir kere hep birlikte avlanırlar ve sonrasında dağılırlar. Halkı vergi ödemez. Derilerle örtülmüş büyük kulübelerde yaşarlar. Bir kulübede yaşayanların sayısı birkaç yüz aileye kadar çıkar. Sivriltilmiş ağaçları saban olarak kullanırlar. Altından ve çelikten bihaberdirler. İnsanlar tarlaları sürmek için kullanılır; sığırları bu iş için kullanmayı henüz bilmiyorlar. Yazın hava çok bulutlu olur ve yağmur da bol miktarda yağar. Kışın tipi olur ve don yapar. Ev hayvanı olarak köpeklerle domuzları beslerler; bunların etlerini

⁴⁹ Gökalp, a.g.e., s. 20-21.

⁵⁰ Gökalp, a.g.e., s. 22.

yerler ve bu hayvanların postlarından da deri olarak yararlanırlar. Kadınlar, çocuklar ve yetişkin bütün insanlar bu derilerden yatak örtüleri ve elbiseler yaparlar. Yine aynı hayvanların tüylerinden kötü yataklar üretirler. Evliler boyunlarına incilerle birlikte boynuzlar takarlar. Bir kadının evlenme töreni şu şekildedir: İlk olarak erkek kadının kulübesine gider ve orada hizmet eder. Kadının ailesinin rızasını bu şekilde alır. Bu hizmetin neticesinde kız tarafı elde edilen kazancı ikiye böler. Erkek ve kadın bir araba içerisinde yaşarlar ve arabayı kendileri çekerler. Bu arada ellerinde bulunan davulu çalarak beraber dans ederler. Doğum sonrası her ikisi de evlerine dönerler”.⁵¹

Çin kaynaklarından *Hsin-T'ang-shu*'da Shih-weiler ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: *Suları ve otlakları takip ederek göçebe hayatı yaşarlar. Hep beraber avlanırlar. Bu iş bitince ısıklı birbirlerini çağırarak bir araya gelirler ve avın sonunda da dağılırlar. Onların büyük hakanları ve küçük memurları yoktur. Yabanî bir tabiatta yaşamalarından dolayı iyi savaşırlar ama birdenbire de kaçarlar. Bu sebepten dolayı, şu ana kadar güçlü bir devlet kuramamışlardır. Sivriltilmiş ağaçlardan saban yaparlar. Bu sabanları insanlar kendileri çekerler. Yine de çok fazla mahsulleri olur. Erkekler, boncuklarla bezenmiş beş boynuzu olan bir süsü boyunlarına ve yakalarına asarlar. Her kabilenin, ağaçların üzerinde ortak bir kulübesi vardır. Ölen bir kişinin naaşı bu kulübenin üzerine bırakılır ve üç yıl süreyle yas tutulur. Topraklarında demir ve altın çok azdır”.*⁵² Shih-weiler ile ilgili bilgi içeren Çin kaynaklarından *Sui-shu* ise kendinden önceki kaynakların tekrarı niteliğindedir.

⁵¹ Gökalp, a.g.e., s. 30-31.

⁵² Gökalp, a.g.e., s. 34-35.

1. BÖLÜM

XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Sosyal Yapı

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarını anlatırken Moğol Tarihinin en büyük lideri Cengiz Han'dan da bahsetmek gerekmektedir. Timuçin veya 1206 yılında yapılan kurultaydan sonraki adıyla Cengiz Han'ın doğum tarihi üzerinde kesin bir bilgi olmamakla beraber, araştırmacılar 1155 tarihini daha gerçekçi bulmaktadır. Üzerinde durulan bir diğer tarih ise 1162 yılıdır. Annesi *Ho'elun-ucin (Hoelun Ece)*, babası da Moğol reislerinden *Yesugai (Yesügay)* Han'dır. Timuçin'in doğum yeri ise bugün Doğu Sibirya'da bulunan Onon Nehri'nin kıyısındaki Deli-ün Boldok'tur.⁵³ Yesugai Bahadır, *Nirun* ve *Kıyat* kabilelerine reislik yapmaktaydı. Onun döneminde Moğollar ve Tatarlar birbirleriyle savaş halindeydi. Moğollar, 1155 yılında Tatarları Yesugai'in önderliğinde bozguna uğrattı. Bu bozguna Tatarlar'ın önde gelen kumandanlarından *Timuçin-uge* de öldürüldü. Yesugai'in Moğol *Olhunut* kabilesinden olan eşi Ho'elun hamile idi ve bu savaş sırasında bir erkek çocuk doğurdu. Yesugay, bu çocuğa zaferin bir simgesi olması için Timuçin ismini koydu.⁵⁴ Bu olay, *Moğolların Gizli Tarihi* adlı kaynakta Timuçin'in doğuş efsanesi ile birlikte şu şekilde anlatılmaktadır: “*Kutula, han olduktan sonra, Tatarlar üzerine veliaht Kada'an ile birlikte savaş açtı. Kutula, Tatarlardan Cali-buka ve Koton-barak ile 13 kez çarpıştı. Bu esnada, Yesugay Bahadır Tatarlardan Timuçin Üge'yi, Kori-buka'yı ve başkalarını esir edip getirirken Ho'elun gebe idi. Onan nehri kıyısındaki Deli-un Boldak'ta otururlarken Timuçin dünyaya geldi. O doğduğunda sağ elinde saka kemiği büyüklüğünde pıhtılaşmış kan tutuyordu. Tatar kumandanlarından Timuçin-uge getirildiği sırada dünyaya geldiği için ona bu suretle Timuçin adını koydular*”.⁵⁵ Wilhelm von Rubruk'a göre, Timuçin adı “demirci” anlamına gelmektedir ve onun ailesi *Borcigin* kabilesine mensuptur.⁵⁶ Moğollarda bir gelenek olarak sarışın ve ela gözlülere “Borcigin” denir, bu nedenle Orhun Havzasında ortaya çıkan ve genel olarak Kıyatlar şeklinde adlandırılan kabileler

⁵³ Mustafa Kafalı, “Cengiz Han”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 7, İstanbul 1993, s. 367.

⁵⁴ Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz* (çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 32-33.

⁵⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 19.

⁵⁶ Rubruk, *a.g.e.*, s. 14.

topluluğu bunlardır.⁵⁷ *Tarih-i Cihan Güşa* isimli kaynak ise Timuçin'i Moğolların en köklü ve en büyük kabilesi olduğunu belirttiği Kıyatlar'a mensup olarak göstermiştir.⁵⁸

Yesugai Bahadır öldüğünde Timuçin henüz 13 yaşındaydı ve babasının oğulları arasında yaşça en büyüğü olduğu için kabilesine reis olması gerekiyordu. Fakat Yesugai Bahadır'ın ölümü üzerine kabilesinin büyük çoğunluğu onu terk etti. Bunun üzerine Timuçin, annesi Ho'elun ve kardeşleri, avcılık ve balıkçılık yaparak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır.⁵⁹

Timuçin, Yesugai'nin ölümü ile beraber ayrılmış olan boyları kendi önderliği altında yeniden toplamaya ve dağılmış kabileleri bir araya getirmeye karar verdi. Bu ideali sırasında, liderliğinin en belirgin göstergelerinden biri olan doğru yoldaşlar seçme özelliğinin önemi büyüktür: Babasının *andası Ong Han*, çocukluk arkadaşı ve kendi andası olan *Camuka*, yine çocukluğunda kendine yoldaş edindiği *Bo'orçu* ve *Celme* gibi.⁶⁰

Timuçin, 1206 yılında yapılan büyük kurultayda Cengiz Han ismini almıştır. Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önce Moğolların durumunu Cüveynî şöyle izah etmiştir: “*Cengiz Han ortaya çıkmadan önce Moğolların belli bir yöneticisi veya reisi bulunmuyordu. Çeşitli kabilelere bölünmüşlerdi. Bu kabileler, sürekli olarak kendi aralarında savaşırlardı. Hilekarlığı, hırsızlığı, zorbalığı ve kötülüğü yiğitlik ve mertlik olarak görürlerdi. Hitay Hanına haraç verirlerdi ve ona tâbiydiler. Giyecekleri fare ve köpek derisinden; hayvan eti ve sütü yanında yiyebildikleri tek meyve ise yaban fıstığı idi. Ülkelerinin çok soğuk olmasından dolayı o bölgede yaban fıstığından başka bir meyve yetişmezdi. Bu meyvenin ağacı da sadece bazı dağlarda yetişirdi. Mal varlığı olarak, en büyük reislerini diğerlerinden ayıran özellik sadece atının demirden üzengisiydi. Süs ve ziyet eşyası nedir bilmezler, yokluk ve sefalet içinde hayatlarını sürdürürlerdi*”.⁶¹ 12. asrın sonları ve 13. asrın ilk yılları arasındaki süreçte Timuçin'in

⁵⁷ Ali Bademci, *Cengiz Han: Devleti, Türklüğü, Nesli*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 88.

⁵⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 91.

⁵⁹ Bademci, *a.g.e.*, s. 31.

⁶⁰ Chuluun Dalai, “Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Kurucusu Olarak Cengiz Han'ın Tarihsel Rolü” (ed. Samih Rifat), *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 17.

⁶¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 83.

kısa sürede yükselmesini sağlayan önemli etmenlerden biri de Asya'daki devletlerin görece parçalanmışlığıydı. İslam coğrafyasında ve Çin'de bir merkezî otorite boşluğu vardı; özellikle Songlar ve Jinler gibi güçlü askerî ve ekonomik odaklara rağmen, daha çok kendi aralarında savaşan çok sayıda hanedan bulunmaktaydı.⁶² Timuçin, bu şartlar altında vasıflı bir lider olarak ortaya çıkmıştır.

Timuçin'in Cengiz Han ismiyle anılmaya başlanması hâlâ tartışma konusu olmakla beraber 1206 Büyük Kurultay'ı genel kabul görmektedir. Rubruk, Onon nehrinin doğduğu yerde gerçekleştirilen 1206 Büyük Kurultay'ında Timuçin'in Kağan unvanını alarak Cengiz Han ismini aldığını aktarmaktadır.⁶³ Michal Biran'a göre; Moğol kabileleri ortak kararlarla Timuçin'e Han olmasını teklif ettiler. Bunun sonucunda, üzerinde dokuz adet at kuyruğu bulunan ak sancak direğe çekildi ve *kam* (şaman) *Tebtengri* onu Cengiz Han olarak adlandırdı.⁶⁴ Bu ismin anlamı üzerinde çeşitli görüşler mevcuttur: "Cengiz" adı Çin diline "*T'ien-tze*" şeklinde geçmiştir. Bunun tercümesi "Göktanrı oğlu-Semanın oğlu" anlamına gelmektedir. Türkçede "Deniz", Moğolcada ise "Kuvvetli adam" anlamına gelmektedir.⁶⁵ Türkçedeki "*Tenkiz*" (okyanus) ve Moğolcadaki "*Çing*" (güçlü ve sert adam) sözcükleri bu görüşü desteklemektedir.⁶⁶ D'Ohsson, bu konuyu şu şekilde izah etmiştir: "*Tüm Moğol kabilelerini bütünüyle yönetimi altına aldıktan sonra, bu yeni güç ve büyüklüğüne yaraşır bir unvan gerekiyordu. 1206 yılında Onon nehri kaynağının yanında kurultay kurdu ve buraya dokuz tuğlu bir bayrak dikti. Moğollar arasında çok önemli bir konuma sahip olan Kököçü (Kokoçu) isminde bir kam, Timuçin'e hitaben: "Birçok Gurhanlar'ı (büyük hanlar) yendikten sonra artık bu soluk unvan sana yakışmaz. Tengri sana Cengiz Han, Hakanlar Hakanı unvanını almayı emrediyor." dedi. Bütün beyler Cengiz Han'ı selamladılar. Cengiz Han bu tarihte 51 yaşındaydı*". Yine d'Ohsson'a göre bu ismin anlamı, "Ülke sahibi" yani *Melikül Memalik*'tir.⁶⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Altan, Saça-beki ve Kuçar adlı Moğol ileri gelenlerinin kendi

⁶² Michal Biran, *Cengiz Han* (çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 43.

⁶³ Rubruk, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁴ Biran, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁵ Bademci, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁶ Biran, *a.g.e.*, s. 63.

⁶⁷ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 55, 41

aralarında istişare ettikten sonra Timuçin'e ant içerek bağlanıp, ona Cengiz Han adını verdiklerini belirtir.⁶⁸ Kaynaklar, bu adın "Cihan hükümdarı", "Mükemmel savaşçı" gibi anlamlara geldiğini de belirtmektedir.⁶⁹ Ong Han'ın veya Camuka'nın kullandığı benzer anlamlı Gürhan'dan ayrı olarak Cengiz Han tamamıyla farklı bir isimdi; bu nedenle de bu ismin benimsenmesi de yeni bir dönemin başladığının işaretiydi.⁷⁰

Cengiz Han'ın fizikî görünüşü ve kişiliği ile ilgili, kaynaklarda birçok bilgi ve rivayet mevcuttur. Bunlar hemen hemen birbirlerine benzer içeriktedir. Fizikî görünüşü; iri yapılı, uzun boylu, sağlam vücutlu, ela gözlü, geniş alımlı ve uzun sakallıydı.⁷¹ Onun, Moğollar içinden sıyrılarak öne çıkmasında askerî dehâsının yanında başka faktörlerde önem arz etmektedir. Öncelikle, siyasal becerisi çok yüksekti; andalık ya da evlilik ilişkisiyle kurulabilecek her çeşit ittifaktan en iyi biçimde istifade etti ve zamanı gelince eski müttefiklerini ihanet suçlamasıyla kendisine düşman etmekten çekinmedi. Bir diğer faktör ise; eşitlikçi siyaset anlayışı idi: Askerlerinden fiziksel kapasitelerini aşan vazifeleri üstlenmelerini buyurmaz, kumandanlarının askerleri dövmelelerine asla müsaade etmezdi. Askerlerine kendi elbiselerini giydirir, kendisiyle aynı yemeği yemelerine ve kendisinin olan atlara binmelerine izin verirdi. Savaşta ölenlerin dul kalan eşlerine ve yetim kalan çocuklarına pay ayırırdı. Ganimeti, savaşa katılanlara adil ve eşit bir şekilde bölüşürdü. Böylece Cengiz, göçebe toplumlarda öne çıkmanın önemli bir unsuru olan cömertlik özelliğiyle meşhur oldu.⁷² Askerlerini ne kadar önemseydiği ve iyi bir komutanın nasıl olması gerektiğiyle ilgili bir kaynakta Cengiz Han: "*Bir asker, barış halinde dana gibi yavaş ve sakin olmalı. Fakat savaş halinde avının üzerine atlayan atmaca kuşu olmalı. Yesuntai gibi değerli özelliklere sahip bir komutan yoktur. En uzun yürüyüşlerde bile hiç yorgunluk hissetmez. Bu sırada hiç açlık ve susuzluk duymaz. Fakat askerleri ve zabitlerinin de kendisi gibi olduğunu zanneder. Bunun içindir ki o, iyi bir komutan olamaz. Bir komutanın, susuzluğa ve açlığa karşı hissiz*

⁶⁸ Gökalp, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁹ Kafalı, *a.g.e.*, s. 368.

⁷⁰ Biran, *a.g.e.*, s. 63.

⁷¹ Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar: (kaynaklar ve araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 227.

⁷² Biran, *a.g.e.*, s. 64.

*olması yanlıştır. Çünkü, yönettiği kişilerin açlık ve susuzluk duygularını anlayamaz. Yürüyüşler askerleri ve atları yormayacak şekilde yapılmalıdır” demiştir.*⁷³

Cengiz Han, eğlence hayatına da düşkündü. Her tür eğlenceyi severdi fakat belli istisnalar dışında ölçüsünü korurdu. Ayak topu gibi basit eğlencelerden bile geri durmazdı.⁷⁴ Tüm Moğollar gibi Cengiz Han da ava ve içkiye düşkündü. Bazen sarhoş olduğu görülse bile alkol kullanmakta da bir ölçüsü vardı. Bu konudaki iradesizlikleri nedeniyle oğulları *Ögedey* ve *Tuluy*'u defalarca azarlamıştı. Moğollarda sarhoşluk, bir erkeklik erdemi olarak görülüyordu.⁷⁵

Kaynaklarda belirtildiğine göre onun en büyük eğlencesi, mağlubiyete uğrattığı düşmanlarının kadınlarını öpmek ve atlarına binmek idi. Diğer özelliklerinden biri de hainlere karşı beslediği nefret idi: Yenilen beylerine hainlik ederek kendisine yaranmak isteyenleri hemen ölümle cezalandırırdı; beylerine son ana kadar sadakat gösterenleri ise kendi hizmetine alarak taltif ederdi.⁷⁶

Cengiz Han, işi ehline verme konusunda da çok yetenekli idi: “*Kumandanlığı, bilgiyi ve cesareti bir arada bulunduranlara verdim, yani ordunun levazım bölümünde görevlendirdim. Yavaş ve tembel olanların ellerine bir değnek vererek hayvan güttürdüm*”. Bu ifadelerden, emri altındakileri, yapabileceği işe göre kullandığı görülmektedir.⁷⁷

Cengiz Han, vefalı bir lider idi. Kendisine henüz çocukken sadakatle hizmet edenleri ve yardımda bulunanları unutmamıştır: 1206 yılından sonra *Bo'orçu, Celme, Cebe, Mukali, Curçedei, Kubilay, Borokul, Kuyildar, Sübetei* gibi ona gençliğinden beri hizmet eden komutanlarını ödüllendirmesinin haricinde, *Şiki-kutuku, Sorkan Şira, kam Kököçü, çobanlar Kişilih* ile *Badai* ve *Alakuş Tegin* gibi kendisine yardım edenleri de ödüllendirmiştir.⁷⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz'in vefakârlığı ile alakalı aktarılan bir bölüm şu şekildedir: “*Timuçin, Cengiz Han olduğu zaman, Celme ve*

⁷³ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁴ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 238.

⁷⁵ Leo de Hartog, *Cengiz Han: Dünyanın Fatih*i (çev. Serkan Uzun), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 138.

⁷⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 228.

⁷⁷ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 147.

⁷⁸ de Hartog, *a.g.e.*, s. 40.

Bo'orcu'ya dönerek: “Gölgemden başka dostum yok iken bana gölge oldunuz, gönlümü dindirdiniz. Sizi unutmuyacağım! Siz ikiniz herkesten önce bana gelip katıldığınız için buradakilere baş olmanız gerekmez mi?” dedi”. O, bu şekilde ona sadakatle hizmet edenleri her daim ödüllendirdi.⁷⁹

1.1. Orta Asya Moğollarında Aile

1.1.1. Evlilik

Kaynaklarda aktarılanlara göre Moğollarda evlilik, genellikle soylu kesim için bir çıkar ilişkisi ile güç kazanmak üzerine kuruludur. Halk için evlilik ise, daha sıradan bir olaydır. Genç yaşta evlilik, bir gelenek haline gelmiştir. 15 ya da 16 yaş genel olarak evlenilme yaşı olarak görülmüştür ve geleneksel olarak uzun süreli nişan şarttır.⁸⁰ Fakat bunun istisnaları da vardır. Bu duruma örnek olarak Timuçin'in evliliği gösterilebilir. Henüz dokuz yaşında iken babası tarafından ona kız aranmaya başlanmıştır. Ayrıca, Timuçin'in nişan süresi de babasının ölümünün ve bu süreçte yaşadıklarının etkisiyle uzun sürmüştür.⁸¹

Eski Moğol cemiyetinin yapısı, grup dışı evlenme şeklinde yani *egzogamik* idi. Bu nedenle bir oymağın (*obog*) üyesi aynı oymaktan biriyle evlenemezdi. Kardeş olmayan oboglardan evlenmesi zorunluydu. Moğol kabilesi *agnat* bir yapıya sahipti, yani kabilenin üyeleri kendilerini ortak bir cede dayandırırdu. Fakat oboglar çoğalıyordu ve sonuç olarak birçok oymaklar soylarını aynı cede dayandırıyordu. Bu gibi oboglar arasında da evliliğe izin verilmezdi. Çünkü bu oboglar, *agnat* bir kemiğe mensup kardeşler, yani kan akrabası olarak görülüyordu.⁸²

Moğollarda evlilik konusunda önemli geleneklerden biri de erkeğin vermesi gereken *mehr* idi. Rubruk, bu konuda şu bilgileri aktarmıştır: “*Erkek bu mehri vermeden bir kadınla evlenemezdi. Bu nedenle, bazen kızların yaşı geçtikten sonra evlenebildikleri görülmektedir. Kızlar, bu mehr verilene kadar ebeveynleriyle*

⁷⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s. 60.

⁸⁰ Roux, a.g.e., s. 29.

⁸¹ Bademci, a.g.e., s. 30.

⁸² Boris Yakavlevitch Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi* (çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 74-75.

yaşamaya devam ederler. Birinci ve ikinci dereceden kan akrabalığına dikkat ederlerdi. Bir erkeğin peş peşe ya da aynı anda iki kız kardeşle evlendiği de olurdu. Dul kalan bir kadının tekrar evlenmesi mümkün değildi. Çünkü bu dul kalan kadının yaşarken olduğu gibi öldükten sonra da ilk kocasının olacağına ve ona hizmet edeceğine inanırlardı. Moğollarda baba öldükten sonra oğulun, öz annesi haricinde babasının bütün eşleriyle evlenmesi gibi çok ayıp bir âdet vardır. Anne ve babanın ocağı en küçük oğluna kalır. Bu nedenle o, babasının bütün eşlerine bakmak zorundadır. Şayet isterse onları kendi karısı yapar. Öldükten sonra, kadınların babasına dönüp, hizmet edeceklerinin inancında olmasına rağmen bu yapılan hata olarak görülmez. Herhangi bir kişi, bir evlilik anlaşması yaptığı zaman, kızın babası ziyafet düzenler. Kız, kan akrabalarına kaçar ve orada saklanır. Baba, damada şunları söyler: 'Şimdi kızım senindir; her zaman bulabileceğin yerden onu al!'. Böylece damat, arkadaşlarıyla kızı bulana kadar arar. Onu zorla yakalayıp, yine zorla kendi çadırına getirmelidir".⁸³ Diğer kaynaklarda da mehr verildiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu geleneğin Orta Doğu'da hakimiyet kuran Moğollarda da devam ettiği bilinmektedir; Reşîdüddin, 1299 senesinde *Gazan Han*'ın, *Kutluk Timur*'un kızı *Kiramun Hatun* ile evlendiğini ve bunun için 60 tümen değerinde mihr verdiğini belirtmektedir.⁸⁴ Vladimirtsov ise, eski Moğolların gelin karşılığında *kalın* yani mehr ödediklerini, nikah akdinde ise kızın babasına nişan (belge) olarak hediye sunduklarını aktarmaktadır.⁸⁵

XIII. yüzyıl Moğolları, evlilik için çok uzak yerlere giderlerdi ve uzaktaki kabilelerle evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurmaya çalışırlardı. Eski Moğol kabileleri ortak yaylalarda yaşarlardı ve genellikle yakınlarında hiçbir yabancı kabile yer almazdı. Yesugai Han, oğlu Timuçin'i evlendirmek için kendi yaylalarından çok uzaklarda olan Kerülen ırmağının diğer tarafındaki Gobi Çölü'nde yaşayan *Kongirat* kabilesine gitmişti. Yakınlarda akraba olmayan kabilelerin mevcut olmamasından ve eski geleneklere uyarak sık sık kız kaçırılırdı ve fırsatı değerlendirerek başkalarının kadınlarını zorla alırlardı. Bir kabilenin tanınan bir kabileden gelin alması geleneği de

⁸³ Rubruk, *a.g.e.*, s. 41.

⁸⁴ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejeni), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 276.

⁸⁵ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 89.

sıklıkla görülürdü. Bu gibi kabilelerin erkekleri, diğer kabilenin erkeklerine dünür anlamına gelen *xuda* şeklinde seslenirlerdi. Yesugai Han ile Kongirat kabilesinden *Day-seçen* birbirlerine bu şekilde hitap ederlerdi. Mertebe olarak birinci kadın büyük sayılmakla beraber çok eşlilik yaygındı. Kız, kayınvalidesine teslim edildiği sırada bir ayin yapar ve kendi ailesinden getirdiği hediye takdim ederdi. Akrabaları, gelini kocasının oymağına kadar götürüp teslim ederdi.⁸⁶ Kız isteme sırasında geleneklere uygun olarak kız babası, onayını vermeden evvel birkaç defa reddeder, fiyatı artırır, naz yapar, gecikmelere sebep olurdu; her zaman kabul etmeme hakkına hâiz olduğundan ve kız isteyen taraf o olmadığı için hep üstün durumda oluyordu. Bu duruma istisna olan haller de vardı: *Day-seçen*, kızını, kendisini naza çekmeden, ondan beklenen sadelikte vermişti. Bu bir dostluk göstergesiydi. Kız istemenin sonunda Timuçin'in, damat sıfatıyla nişanlısının evinde bir süre kalmasına karar verilmişti. Geleneksel olarak düğün öncesinde hediye sunmaları gerekiyordu. Bu nedenle Yesugai Han, onlara bir binek atı verdi.⁸⁷

Bir gelenek olarak, damadı, müstakbel eşinin evine güveyliğe verme usulü vardı ki bu gelenekte, anaerkil (*kongat, matriarkal*) kabile ilişkilerini görmek mümkündür. Cengiz'den örnekle: *Day-seçen*, Yesugai ile anlaştıktan sonra ona dedi ki: “*Kızımı vereceğim, sen de bana Timuçin'i güvey olarak bırakıp git*”. Yesugai, bunu kabul etti ve oğlunu *Day-seçen*'in evinde güvey olarak bıraktı. Zevce tarafından olan akraba ile ana tarafından olan akraba *törgün* kelimesiyle ifade edilirdi ve iki taraf da aynı görülürdü.⁸⁸

Kongiratlar'dan gelin almak, Cengiz ile beraber bir âdet haline gelmiştir. Onun ilk eşi Kongirat kabilesine mensuptur. Bu birliktelikten *Cuci, Çağatay, Ögedey* ve *Tuluy* dünyaya gelmiştir.⁸⁹ Cengiz ile akrabalıklarından sonra bu kabilenin mensupları, onun ilk ortaya çıktığı zamanlardan başlayarak her zaman hizmetine koşmuşlardır. Onların bu yardımlarına karşılık Cengiz Han, her bir oğluna o kabilenin emirlerinin kızlarıyla evlenmelerini emretmişti. Bu yüzden onlardan kız almak bir

⁸⁶ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁸⁷ Roux, *a.g.e.*, s. 31.

⁸⁸ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 78.

⁸⁹ Orhan Doğan, “Kungrat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, Ankara 2002, s. 375.

onur sayılıyordu. İsmi *Ceceken Beki* olan bir akrabasının kızını da o kabilenin reisine vermişti.⁹⁰ *Kubilay Han* zamanında, onun kız torunlarından ikisini bu kabileye gelin olarak verdiği bilinmektedir. Onun, birçok eşi ve cariyesi içinden en sevdiği, Kongirat kabilesinden *İlşi* isimindeki reisin kızı olan *Chabi* (Canım) idi. Dört eşi imparatoriçe derecesine sahipti. Bunlar; *Tegülen, Bayaghuchin, Tarakhan* ve *Chabi* idi. Her birinin hizmetinde birçok hadım ağası ve 300 kız bulunuyordu. Bu kadınların saray halkının toplamı 10 bin kişiyi buluyordu. Saraydaki kızların ekserisi, Kongirat kabilesinden alınmıştı. Saray görevlileri bu kabileden kızları seçmeye giderler ve seçilen kızların babalarına para verirlerdi. Kızlar saraya geldiği vakit ayrıyeten yaşlı kadınlar tarafından kontrol edilirdi. Her beş kız bir takım sayılırdı. Bu takım, üç günlüğüne sarayın iç odalarına alınırdı. Bu seçim elemesinden geçemeyen kızlar, hizmetçi olarak imparatoriçelere ya da saray görevlilerine bırakılırdı. Bazıları ise, bu saray görevlileri ile evlendirilirdi.⁹¹ Marco Polo da bu konuda şifahi olarak rivayette bulunmuştur: “*Kubilay Han’ın sarayında birçok odalığı bulunuyordu. Kubilay’ın odalıklarını sağlama şekli şu şekildeymiş: Kongirat adında bir yer varmış. Buranın kızları güzellikleriyle ünlüymüş. Her iki yılda bir Han’ın adamları buraya gelir ve onun için güzel kızlar seçerlermiş. Buradaki bütün güzel kızları inceler ve buna göre de puanlandırırlarmış. Daha sonra seçtikleri kızları saraya getirirler ve bir de buradaki Han’ın adamları kızları incelemiş. Sonrasında titizlikle seçilmiş bu kızlar Kubilay Han’ın haremine katılmış...*”⁹²

Bu konuyla alakalı olarak, *Moğolların Gizli Tarihi* adlı kaynağın verdiği bilgiye göre Ögedey Han, Kongirat kabilesinden kız getirmek yerine bir kadının sözüne uyararak başka bir yerden kızlar getirdiği için âdetlere ters düştüğünü ve hata yaptığını dile getirir.⁹³ Ögedey Han’ın birçok karısı ve 60’dan fazla zevcesi de vardı. Bunların arasından en yüksek derecede olanı, Merkit kabilesinden *Töregene* isimli karısı idi. Bu kadından beş oğlu olmuştur.⁹⁴

⁹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 418.

⁹¹ d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 237.

⁹² Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi* (haz. Filiz Dokuman), Tercüman Gazetesi, İstanbul 1979, s. 88.

⁹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 205.

⁹⁴ d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 181.

Moğol Hanları, hemen hemen imparatorluk bakiyesindeki her istediği kadını alabiliyordu. Kaynaklarda bu durumu destekleyen birçok bilgi mevcuttur. Moğol başkenti Karakorum'da bulunan Carpini, gördüklerini şöyle anlatır: “Şayet han, kendisi için herhangi bir kişinin kızıyla veya kız kardeşi ile izdivaç etmek isterse, itirazsız bir şekilde bu isteği yerine getirilir. Senede bir kez ya da birkaç senede bir Moğollardaki tüm bakire kızları bir araya getirerek içlerinden beğendiklerini seçer ve alır, geriye kalanları ise kendi isteğine göre adamları arasında dağıtır”.⁹⁵ Diğer bir kaynak olan Marco Polo Seyahatnamesi'nde, Kubilay Han'ın eşleriyle ilgili şu bilgiler aktarılır: “Kubilay Han'ın, dört hatunu vardı. Kanunlara göre bu dört hatundan doğan en büyük erkek çocukları onun varisleri idi. Hatunlarına imparatoriçe deniliyordu. Kubilay Han'ın sarayında, her eşinin özel hizmetçileri vardı. Hatta bu hatunların her birinin en az 10 bin kişilik hizmetçileri olduğu söyleniyor. Kubilay Han'ın bu dört eşinden 22 oğlu dünyaya gelmiş. Onun, odalıklarından da en az 25 oğlu dünyaya gelmiş”.⁹⁶ Orta Asya Moğollarında görülen “Hanın istediği eşi alma” geleneğine aksi bir durum Reşîdüddin'in kaydında anlatılmaktadır: “Argun Han'ın hatunları ve kumaları vardı. İlk olarak Tengiz Ürekan'ın kızı olan Kutluk Hatun'u eşi yaptı. Kutluk Hatun vefat ettikten sonra Olcay'ın yeğeni ve Ututgaç'ın validesi Sülemiş'in kızını istedi. Bu kızın yaşı küçük olduğu için onu elde edemedi.”⁹⁷

Moğollarda ölen bir babanın dul kalan karıları ile oğullarının evlenmesi gibi bir durum söz konusudur. Erkekler, geçimlerini sağlayabilecekleri kadar kadın almaya hakları olduğundan bu sayı 100'ü bulabiliyordu. Öz anneleri, ana bir kız kardeşleri ve kendi kızları dışında herkesle evlenebiliyorlardı. Bir erkeğin ölümünden sonra, diğer bir küçük kardeş ya da akrabalarından bir kişi, onun karısıyla evleniyordu. Kocasını ölen bir kadın kolay bir şekilde ikinci bir evlilik yapamaz. Çünkü üvey oğlu onunla evlenmek isteyebilirdi.⁹⁸ Polo, dul kalan kadının en büyük oğula düştüğü bilgisini vermekle beraber, bu evliliğin Moğollarda normal bir durum olduğunu ve bunlar arasında geçen düğünlerin çok debdebeli olduğunu bildirir.⁹⁹ Bu gelenek “Yengelik müessesesi” olarak adlandırmıştır. Bu geleneğin amacını ise; Musevi geleneklerinde

⁹⁵ Carpini, *a.g.e.*, s. 87.

⁹⁶ Polo, *a.g.e.*, s. 89.

⁹⁷ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 150.

⁹⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 42.

⁹⁹ Polo, *a.g.e.*, s. 70.

olduğu gibi soyun devamını sağlamak olmadığı, gökte “sanki hayatta olanların arasında” bulunduğu için, yeni kocanın, dul kadını eski kocasıyla yeniden bir araya geleceği ileriki hayat için korumasıydı. Bu gelenek, artık yerine getirilmeyen ve kadınının ölen kocasına mezarda eşlik etmesini ihtiva eden, daha sert olan bir başka geleneğin yerini almıştır. Bu eski gelenek, doğum günü kutlamalarında ve cenaze merasimlerinde kurban edilen esirlere ve kumalara ayrılmıştır.¹⁰⁰ Ayrıca bu geleneğin, Çinlilerin tepkisine rağmen Hunlar’da, Tu-yü-hunlar’da, *Eftalitler*’de, Volga Bulgarlarında, Gök-Türklerde, Kumanlar’da, Çiğiller’de ve Oğuzlar’da da uygulandığını belirtmiştir. Roux, Carpini’nin aksine dul kalan kadının, en küçük oğulla evlendiğini aktarmaktadır.¹⁰¹ *Câmiü’t-tevârih*’te bu gelenek ile alakalı şu bilgiler yer alır: “*Hülâgü Han ’ın birçok hatunu ve cariyesi bulunuyordu. Yasaya uygun olarak kendi isteğiyle aldığı meşhur hanımları ve babasından ona kalan hatunları vardı. Hülâgü Han ’ın başhatunu, Keraitlerden Ong Han ’ın torunu Dokuz Hatun ’dur. Bazı hatunlarını Dokuz Hatun ’dan önce almıştı. Fakat Dokuz Hatun, babasının hatunu olduğu için onun mertebesi diğerlerinden yüksekti. Tuluy Han henüz Dokuz Hatun ile yatmamıştı ve bu yüzden Hülâgü için çok saygın ve itibar sahibiydi*”.¹⁰² Bu geleneği kendilerinden olmayanlara da dayatmalarıyla alakalı bir örneği Carpini’nin seyahatnamesinde görmekteyiz: “*Rusya’da bulunan Chernoglove büyük Prensi Andreas, Batu tarafından yargılanmaktaydı. Sebebi; Moğol atlarını, ülkeden kendi ülkesiymiş gibi çıkartıp satmasıydı. Bu suç, ispat edilemediği halde, prens idam edildi. Prensın kardeşi bunu duyunca, ölen prensin eşi ile beraber Batu Han ’ın huzuruna geldi ve onun karşısında diz çökerek ülkesinin işgal edilmemesini istedi. Batu, genç adama, ölen öz kardeşinin eşi ile evlenmesini emretti ve kadına da Moğol geleneklerine göre kayınbiraderiyle nikahlanmasını söyledi. Genç adam ise, kendi dinî inanışlarına karşı gelmektense ölmeyi yeğlediğini belirtti. Bununla beraber, ikisi de tüm güçleriyle direnmelerine rağmen adamı kadının üzerine koydular; ikisini birlikte bir yatağa yatırdılar. Kadının tüm yalvarma ve yakarışlarına hiç aldırmadan adamı*

¹⁰⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁰¹ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (çev. Aykut Kazacıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 286-287.

¹⁰² Fazlullah, *a.g.e.*, s. 4.

üzerine koydular ve aynı şekilde, ikisini de silah zoruyla tamamen şartsız olarak cinsel münasebete zorladılar”.¹⁰³

Orta Asya’da büyük aileler ve kabileler arasında bir nevi çıkar ilişkisi olan evlilikler de görülmekteydi. Moğollar, bu tarz evlilikler ile güçlerini artırmış, bu durumu fazlasıyla kullanmışlardır. Özellikle Cengiz Han, bu evlilikleri, lehine olacak şekilde defalarca kullanmıştır. Ong Han’ın kardeşi *Cagembu*’nun kızları *Begtutmiş* ve *Sorgaktani*’yi oğulları Cuci ve Tuluy’a almıştır. Hatta *Cagembu*’nun bir diğer kızı *Aybaka*’yı da kendisine istemiştir.¹⁰⁴ Bu evlilikleri d’Ohsson da doğrulamaktadır: “Cengiz’in eşlerinden beşi yüksek mertebede olup, bunlara ‘Ulu Hatun’ denirdi. Bunların ilki Çince’deki ‘Forgin’ (Çin imparatorları, derece olarak imparatoriçeden sonra gelen kadınlarına bu unvanı verirlerdi) unvanını taşıyan ‘Borte’ idi. Cuci, Çağatay, Ögedey, Tuluy ve beş kızın annesi idi. Cengiz’in Borte’den olan beş kızı kabile reisleri ile evlendirilmiştir. Cengiz Han’ın Moğolları arasında, Borte’den doğan çocukları, diğer zevcelerinden doğan çocuklarından daha yüksek derecede görülmüştür. Cengiz Han’ın ikinci eşi, Merkitler’in reisinin kızı *Kulan* idi. *Kulan*, *Tulga* isminde bir kız dünyaya getirmiştir ve hakkında bundan başka bir şey bilinmemektedir. Üçüncü eşi *Yinoueat* ve beşinci eşi *Yinouloun*, Tatarlardan olan iki kız kardeş idi. Derece olarak dördüncü sıradaki eşi *Kin* imparatorunun kızı *Gökçe* idi. Bazı kaynaklara göre Cengiz Han’ın *Borte*, *Kulan*, *Yesugan* ve *Yesui* adlarında dört başhatunu vardı. Ülke toprakları içerisinde, bu hatunların sayısı adedince *karargâh* kurulmuştu ve Cengiz Han’ın her *karargâhta* bir başhatunu vardı”.¹⁰⁵ Tang’utlar, Cengiz Han’a verdikleri haracın yanında bir prensesi de ona hatun olarak vermişlerdi. Cengiz Han’ın gücünü idrak eden ve o zamana dek Karahıtaylar’a bağlı olan Uygur hükümdarı *İdi’ut*, altın, gümüş ve inciler, diba ve damasko kumaşları alarak onun huzuruna çıkmıştı. Cengiz Han, bu biat ile onu himayesi altına aldı ve kendi soyundan bir kız ile evlendirdi. Ayrıca, bu durum yerleşik bir devletin Cengiz Han’a ilk biatıydı.¹⁰⁶

¹⁰³ Carpini, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁴ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁰⁵ d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 155-156.

¹⁰⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 159; Biran, *a.g.e.*, s. 75; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 125.

1.1.2. Kadın-Erkek İlişkileri; Kadının Toplumsal Konumu

XIII. yüzyıl Moğol kadını, toplumsal olarak önemli bir konumda bulunmaktadır. Kaynaklara bakılarak, onların fiziksel yapılarıyla alakalı olarak söylenecek şeyler kısıtlıdır. Genel olarak küçük burunludurlar ve bu durum onları güzel göstermektedir. Yüzlerini boyadıklarında güzellik formları çirkinleşmektedir. Moğol kadını, yapısı gereği oldukça hantaldır. Erkeğin vazifesi; ok, yay, üzengi, eyer, biniş askısı, araba ve çadır yapmak, kısrakları sağmak, develeri yüklemek ve gütmek, atlara bakmak, tulumlara koydukları kımızı çalkalamak, koyun ve keçilerle ilgilenmek. Bu hayvanlar bazen kadınlar tarafından da sağılmakta idi. Ayrıca tuzlanmış koyun sütü için deri dabaklarlar. Erkekler, ellerini ve yüzlerini yıkamak istedikleri zaman, ağızlarının içini suyla doldururlar ve bunu ellerine yavaş bir şekilde akıtırlar, sonrada bu suyla saçlarını ıslatır ve yüzlerini yıkarlar. Kadınların gündelik hayattaki vazifeleri ise; inekleri sağmak ve peynir ve yağ yapmak, çadırları yeniden kurmak ve kaldırmak, arabaları kullanmak, derileri dabaklamak ve dikmek. Bu dikiş malzemesini hayvanların sinirlerinden ürettikleri ipliklerle yaparlar. Bu malzemeyi, ince ince ipliklere bölerek uzunca bir ipliğe çevirirler. Giysileri, çorapları ve ayakkabıları kadınlar dikerler.¹⁰⁷ Genel olarak terbiyeliydiler, fakat ciddi olmayan konularda fazlasıyla açık seçik konuşabiliyorlardı. Bir Moğol erkeğinin genellikle birden fazla karısı vardır ve her kadının kendi iaşesi ve kendi çadırı bulunur. Erkek, her gün farklı bir hatununun yanına giderek orada yiyip içer ve uyur. Fakat bununla birlikte, kadınları arasında tam olarak bir eşitlik söz konusu değildir. Çünkü erkek, ilgi gördüğü eşinin yanında, diğer eşlerinin yanında geçirdiğinden daha fazla süre geçirebilir. Aynı kocaya sahip olan Moğol kadınları arasında, genellikle çok az sayıda tartışma çıkardı. Kadınlar ve erkekler, ok ve yayı, büyük küçük ayırt etmeden hepsi çok iyi kullanırdı. Çocuklara, yaşlarına göre yay ve ok verilir, böylece henüz küçük yaşta olmalarına rağmen iyi bir okçu olurlardı. İki-üç yaşına gelen çocuk, at kullanmaya başlar ve hatta dört nala at sürebilirdi. Kadınlar ve kızlar da erkekler gibi ata binerlerdi. Bu kadınlardan bazıları ok ve yay taşımaktaydı. Uzun süre at ile yolculuk yapabiliyorlardı. Kadınların üzengileri daha kısa idi. Ayrıca tüm kadınlar

¹⁰⁷ Rubruk, *a.g.e.*, s. 40-41.

pantolon giyerdi.¹⁰⁸ Sıradan bir Moğol askerinin eşi, savaş zamanında, kocasının yokluğunda maddi ve manevi olarak sadece çadırın düzenini yönetmekle kalmaz, gerektiği zaman çadırını da savunur.¹⁰⁹ Moğol kadınının görünüşüyle alakalı Hülâgü Han'a atfedilen sözlerde o, kendi halkının kadınının en güzel süsünün al yanakları olduğunu, erkeğin süsünün ise bıyık olduğunu söylemiştir.¹¹⁰

Moğol kadınının gündelik hayattaki vazifeleri dışında, karar mekanizmasında da önemli bir konumu söz konusudur. Zira devlet büyükleri dahi, yapacakları işte birçok kez hanımlarından fikir alır ve kararlarını bu yönde kullanırlardı. Sefer esnasında, serdarların herkes tarafından bilinen kadınları da onlarla beraber hareket ederlerdi.¹¹¹ Cengiz Han, andası Camuka ile tartıştıkları bir gün, annesi Ho'elun'a ne yapması gerektiğine dair danışır ve fikrini ister. Karısı Borte, Cengiz Han'ın çıkmaza girdiği konularda fikrini paylaşır ve yapması gerektiği şeyleri bildirir.¹¹² Bu konuda, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen bir diyalog, örnek teşkil etmektedir:

Yesui Hatun, Müslümanlar üzerine sefere çıkmaya hazırlanan Cengiz Han'a şu tavsiyelerde bulundu: 'Yüksek ağaca benzeyen vücudun bir gün gelip de yere yatarsa, kendire benzeyen ulusunu kimin eline vermek istersin? Sütuna benzeyen vücudun, bir gün gelip de devrilir ise, kuşlara benzeyen ulusunu kimin emrine vermek istersin? Her biri birer kahraman olan dört evladından hangisinin ismini zikretmek istersin? Ben bu sözler ile oğulların, kardeşlerin, tâbilerin ve biz fakirler için düşünülmesi gereken şeyleri arz ettim, emir vermek sana aittir' dedi. Cengiz Han buna cevap olarak: 'Yesui bir kadın olmakla birlikte en doğru sözü söylemiştir. Ne oğullarım, ne kardeşlerim, ne Bo'orçu ve ne de Mukali, hiçbiriniz böyle bir fikir ortaya atmamıştı' dedi.¹¹³

Kadınlar, protokolde de önemli bir yere sahipti. Han öldüğü zaman, yerine yeni bir han seçilene kadar olan süre zarfında, devlette naibelik görevini yerine

¹⁰⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 62, 65-66.

¹⁰⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 89.

¹¹⁰ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 54.

¹¹¹ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54.

¹¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174-175.

getirmek için kadınlara da görev düşmüştür. Kocasının ölümünün ardından, küçük yaşta olan çocuklarıyla baş başa kalan dul kadın, evlatları evlenene kadar, tam yetkiyle evin mal ve mülkünü yönetirdi. Bu bakımdan kadın, ölen kocasının yerine geçer ve onun haklarından yararlanırdı. İmparatorluk bakiyesindeki dul kadınlar, asker yönetir ve has alırdı. Onların erkek çocukları belli bir yaşa geldikten sonra, bu yetki onlara devredilirdi.¹¹⁴ Cengiz Han'ın birkaç başhatunu, onun ölümünden sonra imparatorlukta naibelik görevini üstlenmişti.¹¹⁵ Batu, tahtında başhatunuyla beraber otururdu. Oğulları, kardeşleri, diğer devlet görevlileri daha alçak bir seviyede oturtulurdu. Geriye kalan kişiler de kadınlar sol tarafta, erkekler sağ tarafta olmak üzere onların arkasında ve yerde otururdu.¹¹⁶ İmparatorluğu yöneten kadın naibeler arasında en meşhuru, Ögedey Han'ın başhatunu Töregene Hatun'dur. Ögedey Han ölünce (1241), Çağatay'ın da desteğiyle, kurultay toplanana kadar naibeliğe getirilen Töregene, beş yıl süreyle imparatorluğun başında kaldı. Çok bilgili ve zeki bir kadın olan Töregene Hatun, bu süre içerisinde imparatorluğu tam yetki ile yönetti. Bu sürenin sonunda, Ögedey Han'ın veliht olarak gösterdiği *Şiremün*'ün yerine kendi oğlu olan *Güyük*'ü Han olarak seçtirmeyi başardı.¹¹⁷ Güyük Han, Moğolların hanı seçildiğinde, tahta çıkarken hatununu da yanında getirmiş ve tahta çıkarmıştır.¹¹⁸

Ögedey Han, Tuluy'un ölümünün ardından imparatorluğun idare işlerinde her daim Tuluy'un dul kalan hatunu Sorgaktani Beki'nin fikrinin alınmasını istemiştir. Ong Han'ın yeğeni olan Sorgaktani, *Möngke*, Kubilay, Hülâgü ve *Arıg Böke* gibi Moğollar için önem arz eden kişileri dünyaya getiren kadındır. Ögedey Han, bu prenslerin, askerlerin, büyük ve küçük herkesin Sorgaktani'nin emirlerine itaat etmesini, hiç kimsenin onun yasaklarından dışarı çıkmamasını emretmiştir. Sorgaktani, oğullarının eğitilmesinde, devlet işlerinin düzenlenmesinde, terfilerde, tayinlerde ve devletin ticaretinde çok yerinde kararlar almıştır. Ögedey Han, imparatorluğun meselelerini çözümlerken ve orduyu düzenlerken öncelikle onun görüşlerini alırdı ve bu görüşler üzerinde hiçbir değişiklik yapmadan bunları uygulamaya koyardı. Sarayda ağırlanan haberciler ve elçiler ona büyük saygı

¹¹⁴ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹¹⁵ Biran, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹⁶ Carpini, *a.g.e.*, s. 136.

¹¹⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 228; Roux, *a.g.e.*, s. 302; Rubruk, *a.g.e.*, s. 15; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 231.

¹¹⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 147.

duyarlardı. Askerler ve vergi görevlileri, onun vereceği cezanın büyüklüğünden korkarak halka adaletli davranırlardı. Kaynaklar onun, devletin temellenmesindeki kurallarını, bir erkeğin dahi yapamadığını belirtmiş ve insanların onun zamanında mutlu ve refah içinde olduklarını dile getirmiştir.¹¹⁹

Güyük Han'ın ölümü üzerine toplanan *Batu* ve diğer şehzadeler, kurultay yapılmaya kadar ülkenin yönetimini Güyük Han'ın hatunu olan *Oğul Gaymış*'a bırakmışlardı. Batu, Oğul Gaymış ve oğullarına haber yollayarak, göreve geldiğinden beri hana başarıyla hizmet eden *Cinkay*'ın, yeni bir han seçilinceye kadar ülkenin yönetiminde onlara yardımcı olmasını tavsiye etti. Batu'nun oğlu olan *Sartak*'ın ölümünü haber alan Mönge Han, ülkeye adamlarından birini gönderip başsağlığı dilemiştir. Mönge Han, Sartak'ın oğlu *Ulakçı*'nın yetiştirilmesini ve o büyüyene kadar da ülkeyi Sartak'ın yerine, onun başhatunu *Borakcin*'in idare etmesini emretmişti. Yine Mönge Han, bir başka olayda, Çağatay'ın oğlu olan *Yesü*'yü Çağatay topraklarının hanlığından azlederek yerine *Kara Hülâgü*'yü çıkardı. Onu hediyelerle Çağatay bölgesine yolladı. Fakat Kara Hülâgü, yolda ölünce, oğlu onun yerini alacak yaşa gelinceye kadar, Kara Hülâgü'nün dul kalan karısı *Orkine*'yi naibe olarak atadı.¹²⁰

Moğollarda han eşlerinin çocuklarının meşruluğuna baktığımızda; birinci kadın ya da büyük kadının ardından alınan diğer kadınlardan doğan erkek çocuklar, Moğol toplumunda, ilk kadından dünyaya gelen çocuklarla kardeş sayılırdı ve hepsi meşru kabul edilirdi.¹²¹

1.1.3. Kan Kardeşliği-Andalık ve Yemin

Moğollarda “*anda*” sözcüğü, yemin anlamındaki ant kelimesinden türemiştir ve “*yeminli kardeşler*” anlamında kullanılmıştır. Türkçedeki “*kan kardeşi*” ile aynı niteliğe sahiptir. Bu iki sözcük, bir kan takasını ya da ergenlik çağına erişmemiş kişilerde kan yerine kullanılabilecek hediyeleşme üzerine yapılan törensel bir anlamı içerir. Bir parmak ucu ya da damar kanatılarak toplanan kan, sarhoşluk veren bir içecek

¹¹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 454.

¹²⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 246, 250.

¹²¹ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 84.

ile bir tasta (bu tas, bazen kaş hizasından kesilmiş kafatasıdır) karıştırılır ve içilir. Bir diğer çeşidi ise bilekler kesilerek, kesiklerin üst üste birleştirilmesiyle yapılır. Böylece kan kardeşliği, gerçek kardeşlikten öte bir anlam ihtiva eder. Zira, Moğollara göre, gerçek kardeşlik rastlantısal bir olaydır. Andalık ise, gönüllü bir seçimin sonucudur ve bu nedenle doğal akrabalık ile arasında bir fark oluşur. Kabileler arası ittifak kurmanın en kolay yollarından biridir ve genellikle iki yabancı arasında yapılır. Bu yemini gerçekleştiren iki kişinin birlikte yaşamaları gerekmezdi. Fakat birbirlerini korumaları ve birbirlerine yardım etmeleri zorunluymuştu. Bu bağın koparılması, kan kardeşliğini bozan kişinin kesin ölümünü gerektiren bir harekettir.¹²²

Yesugai Han'ın andası, Keraitler'in reisi Ong Han idi. Onun ölümü üzerine, çocukları Ong Han'ın himayesi altına girmiş oluyordu. Fakat Timuçin, bu desteği uzun zaman göremeyecektir. Moğol âdetlerine göre, andalardan biri öldüğünde, hayatta kalan kan kardeşi, onun ailesine bakmalı ve eğer alınacak bir intikam varsa alınmalıydı. Timuçin için kendinden bir yaş büyük olmasına rağmen Kongiratlar'dan Borte'yi alan Yesugai Han, onların da desteğini arkasına almıştır. Fakat, Yesugai'ın en güçlü koruyucusu kan kardeşi Ong Han idi.¹²³ Andalık töreni sırasında karşılıklı olarak: “Düşmanlara karşı savaşırken birlikte hücum edelim; sürek avına da birlikte çıkalım” şeklinde konuşarak yeminleşmişlerdi.¹²⁴ 1269 senesinde, *Mengü Temür*, Çağataylı *Baruk* ve Ögedeyli *Kaydu* ticaret mallarını kendi ülkelerine çekebilmek için kendi aralarında bir ilişki kurmaya karar verdiler. Elbiselerini takas edip, içerisine altın akıttıkları bir içkiyi beraber içerek yeminler ettiler ve kan kardeşi oldular. Bu üç adam, Cengiz soyundan geliyordu ve yakın akrabaydılar. Fakat onlar için böyle bir yeminle birbirlerine bağlanmak aile bağlarından daha mühimdir.¹²⁵

Moğollarda andalık yemininin yanında, bir de ittifak kurmak için ya da aradaki anlaşmazlıkları çözmek için yapılan yemin törenleri bulunuyordu. Ong Han, yanından sürgün ettiği kardeşini affettiğini bildirmek için ona bir askerini göndermiştir. Bu askere, öküz boynuzu içinde biraz kan vererek kardeşine götürmesini

¹²² Biran, *a.g.e.*, s. 22; Roux, *a.g.e.*, s. 59; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (çev. Aykut Kazacıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 238; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 96.

¹²³ Bademci, *a.g.e.*, s. 37.

¹²⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 88.

¹²⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 368.

emretmişti. İttifak yemini ile ilgili örnek olarak; Cengiz Han, *Kin İmparatorunun* hizmetinden ayrılan *Yelu Liuge*'ye, kendi reislerinden olan *Ançin*'i göndererek ittifak teklifinde bulunmuştu. Ortak düşmana karşı gerçekleşen ittifak yemininde, ant içildiği sırada, bir kara öküz ve bir ak öküz kesilmiş ve bir ok kırılarak ittifak sağlanmıştı. Eski Moğol geleneği olan bu ittifak yemini, proto-Moğol kabileler arasında da yapılıyordu. İttifak için bir araya gelen reisler, hep birlikte: “*Gök ve yer, bizim yeminimizi dinleyin, ırklarının reisleri olan hayvanların kanlarıyla ant içiyoruz ki, eğer sözümüzden dönersek o hayvanlar gibi olacağız*” şeklinde yemin ederlerdi. Burada kurban edilen hayvanlar; bir erkek keçi, bir boğa, bir at ve bir koca köpektir.¹²⁶

1.1.4. Otcigin, Veraset ve Mülkiyet

Moğollarda, veraset sistemi olarak yerleşmiş herhangi bir kural yoktu. Bu durum, Moğolları zayıflatan yönlerden biriydi. Eski Moğol toplumsal hayatında, bireysel mülkiyet tipi bulunuyordu. Her oba (*ayil*) ve her ailenin mal ve mülkleri kendilerine aitti. Her türlü mülk, çadırlar, arabalar, ilkel üretim aletleri, hayvanlar, kabilesi üyesi olan bireyin kendisine aitti. Hayvanların mülkiyeti, *tamga* denilen hususî bir damga-nişan ile belirlenirdi; bu nişan, bir kabilenin tüm üyeleri için aynıydı. Anne ve babanın malları, oğulları arasında paylaşıldı. Bu paylaşımında küçük oğul özel haklardan faydalanırdı. Burada bahsedilen küçük oğul, genellikle babanın en değerli eşinden olan küçük erkek çocuğudur. Babanın kadınları, çadırı ve meraları küçük oğula bırakılırdı. Bu nedenle, ailenin küçük erkek çocuğuna sahip anlamına gelen *ejen* denilirdi. Aile ocağının koruyucusu da bu küçük oğullardı. Bu sebeple onlara, “ateş prensi” anlamına gelen *odjigin* veya *odcigin* denilmekteydi. Otciginin evde kalması bir gereklilikti. Başlarda rahiplik özellikleri de barındıran otcigin, zamanla bu işlevini yitirerek sadece evin, babanın paylaşımından sonra kalan mallarının, kadınlarının ve kumalarının muhafızına dönüşmüştü. Fakat, bir unvan olarak ve işlevsellik bakımından aynı saygıyı görmekteydi. Geleneksel olarak, evlenmeyen erkek çocuklarının, anne ve baba ile birlikte, bir obada yaşadıkları ve evlilik sonrasında kendilerine müstakil bir çadır oluşturdukları bilinmektedir. Otcigin ise babası öldükten

¹²⁶ d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 46, 51, 69.

sonra da evlilik sonrasında da annesinin yanında kalmaya devam ederdi. Cengiz Han, imparatorluğun topraklarını pay ederken, annesi Ho'elun'un payını küçük kardeşinin yani otciginin hissesine katıyordu. Kendi ailesinin otcigini ise Tuluy'du. Cengiz Han, kendisine itaat eden askerlerinin önemli bir kısmını, en değerli mallarını, ikametgahını ve en güzel atlarını Tuluy'a bırakmıştır. Tuluy'dan artakalan askerlerin 28.000'inin 12.000'ini, diğer üç oğlu arasında taksim etti. Beşinci oğlum dediği ve küçüklüğünden beri büyütüp beslediği muhafız bölüğünün başı olan *Çagan*'a 4.000 asker verdi. Kardeşi *Kaçion*'un oğluna 3.000; kardeşi *Cuci Kasar*'ın oğluna 1.000; en küçük kardeşi *Temüğe* ve annesinin hissesine ise 8.000 asker bıraktı.¹²⁷

Cengiz Han, sefere çıkarken kardeşi otcigin Temüğe'ye ülke yönetimini bırakacak kadar bu geleneğe bağlı idi. Böylece Temüğe, büyük bir sorumluluğa sahip oluyordu. Onun bu sorumluluğu üstlenmesi, geleneklerin getirdiği bir vazife olduğu için normal görülüyordu. Temüğe, bütün olayların kaosa neden olduğu, Yakındoğu ve Uzakdoğu arasındaki birleşmeyi sağlamanın gerekli olduğu, henüz bir arada yaşama alışkanlığı olmayan bir ülkeyi, mutlak bir hükümdar olarak altı yıl yönetti. Bu altı yıllık süre zarfında, işlerin aksadığıyla veya iletişimin koptuğuyla ilgili tek bir örnek dahi yoktur.¹²⁸

Cengiz Han'ın ölümüyle beraber, Moğol ülkesini koruma görevi, Cengiz'in Ögedey'i halef olarak göstermesine rağmen en küçük oğul olan Tuluy'a kalmıştı. Henüz Cengiz Han yaşarken Tuluy'un unvanı "Büyük Prens" veya "Ulu Noyan" anlamlarına gelen *Yeke Noyan* idi. Böylesine büyük bir saygınlığa sahipti. Bu sığata sahip olan tek kişi Tuluy'du. Bu unvanla, onun askerî becerilerine gönderme yapıldığı iddia edilmektedir.¹²⁹ Zira, Cengiz ölmeden önce Tuluy'a askerî işlerin tanzimini, Ögedey'e dahilî işlerin idaresini, Cuci'ye av işlerinin yönetimini, Çağatay'a ise yasanın uygulanması görevini vermişti.¹³⁰

Moğollarda herhangi bir veraset sistemi bulunmuyordu. Bu durum her hükümdar ölümünde ülke için büyük problemlere neden oluyordu. Moğol geleneklerinde, iktidarın yalnızca babadan oğula geçmesi de söz konusu değildi. Hanın

¹²⁷ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 160-161; Roux, *a.g.e.*, s. 179; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 86, 88, 91.

¹²⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 183-184.

¹²⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 256.

¹³⁰ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 228.

ölümü üzerine yalnızca onun oğulları değil, aile bireyleri arasından da seçim yoluyla bir kişi seçilebiliyordu. Bu görevi en çok hak eden kişi, bu konuda en yetenekli olduğu düşünülen kişi idi. Fakat yine de güvenoyu almadan yasallık söz konusu değildi. Cengiz, Moğol kabilelerini bir bayrak altında toplayıp *Monggol Ulus* adı verilen devletini kurmasının hemen ardından, *ulusları* yani mukataaları, oğulları ve akrabalarına pay etmeye başlamıştır. Han, yeteri kadar güçlü olursa, prenslerin mukataalarını küçültebilirdi ve onu, herhangi bir durumdan dolayı suçlu bulursa, mukataalarının tamamını elinden alabilirdi. Bu durum, mukaata sahiplerinin kendi vasallarına karşı da yaşanabiliyordu.¹³¹ Cengiz Han, Ögedey'i ölmeden önce halef olarak göstermesine rağmen, kurultayda onay almadan hanlık tahtına oturamamıştır.¹³² D'Ohsson, Cengiz Han'ın Ögedey'i halef olarak göstermesini şu şekilde rivayet eder:

Cengiz Han, bir gece öleceğine dair bir rüya gördü. Oğulları Tuluy ve Ögedey'i çağırdı ve onlara vasiyetini açıkladı: 'Ögedey, benden sonra han olsun, umarım ki diğer oğullarım ona itaat ederler' dedi. Oğullarına daima birlik olmalarını, düşmana karşı hep birlikte hareket etmelerini ve dostlarına karşı iyilik etmelerini tavsiye etti: 'Tesis ettiğim bu büyük imparatorluğu ancak bu surette koruyabilirsiniz. Ben ölünce, hemen sizlere verdiğim bölgelere giderek başına geçiniz, belki isyan çıkar' dedi.¹³³

Bir veraset sisteminin olmaması sorunu, Cengiz Han'ın ölümünden sonra olduğu gibi Ögedey'in ölümünün ardından da sıkıntılara sebep oldu. Ögedey, oğlu *Küçü*'yü kendisinin veliahtı olarak göstermişti. Fakat Küçü, Çin'deki bir sefer sırasında öldü. Bunun üzerine, Ögedey, veliaht olarak torunu Şiremün'ü seçti. Şiremün, herkes tarafından desteklenmiyordu ve Ögedey'in ölümüyle naibeliğe yükselen Töregene Hatun, kendi oğlu Güyük'ü han olarak seçtirmek istiyordu. Naibe, *yasak*'ın koruyucusu olan Çağatay'ın da desteğini almıştı. Fakat Çağatay, 1242 yılı başlarında Ögedey'in ölümünden birkaç ay sonra öldü. Onun ölümüyle Cuci soyundan olanlar daha çok ön plana çıkmaya başladı. Cucililer, Güyük'ü han olarak görmek istemiyorlardı. Avrupa seferi sırasında Güyük ile Batu arasında bir tartışma çıkmıştı ve barışmamışlardı. Tüm prensler ve yandaşları, bu anlaşmazlıkta bir taraf seçmeye

¹³¹ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 149.

¹³² Roux, *a.g.e.*, s. 256.

¹³³ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 143.

çalışıyordu. Naibe Töregene, hiçbir kimsenin önünden geri adım atmadı. Bu cesareti ve aldığı birtakım kararlar sonucu, oğlu Güyük tahta çıkabildi.¹³⁴

Moğollarda müsadere usulüne dair elde edilen bilgilerin işaret ettiğine göre; bir kişi öldüğünde ister çok ister az mülkü olsun, ölen kişinin servetine müsadere uygulanmazdı. Hiçbir kimsenin o mülke üşüşmeye hakkı yoktu. Şayet ölen kişinin bir varisi yoksa, tüm mirası *nökerine* ya da öğrencisine kalırdı. Hiçbir şekilde ölen kişinin servetini devletin hazinesine katmazlardı. Bu işi büyük bir uğursuzluk sebebi olarak görürlerdi.¹³⁵

Evlatlıklar ve onların haklarına dair Moğol rivayetleri, bu çocuklardan sıklıkla bahsetmektedir. Evlatlık olarak alınan çocuklar, muhtelif soyların ve kabilelerin kardeşi olarak görülüyordu. Fakat, bu evlatlıklar, kendisini evlat edinen babalarının ve kardeşlerinin kabile veya soyuna üye olarak kabul edilmezdi. Savaş ve yağma sırasında, kaçan düşmanın karargâhında terk edilmiş küçük çocuklar geleneksel olarak evlatlığa alınıyordu ve onlara hangi kabileden alınmışlarsa, hala o kabilenin bir üyesi gözüyle bakılıyordu. Bununla birlikte, evlatlığa alınan çocuk, mülkiyet hukukundan yararlanma hususunda, kendisini evlat edinen babanın öz çocuklarıyla yani manevi kardeşleriyle eşitti; fakat onlara, öz evlatlara nazaran çok daha küçük bir hisse düşüyordu.¹³⁶

1.2. Moğollarda Toplumsal Hayat

Moğolların yaşam şartları ve tarzları, onları üst düzey bir askerî hayata hazırlıyordu. Görme, duyma ve koku alma duyuları normalin üstündeydi. Sürekli olarak göç ederek ve *yurtlarda* yaşayarak, küçük yaşta ok ve yay kullanmaya, at binmeye, birçok mahrumiyete ve zorluğa dayanabilmek ve bir de bu zorluklardan hariç olarak, sert bir iklimde hayatını sürdürmek, Moğolları doğal olarak savaşçı bir kimliğe büründürmüştür.¹³⁷

¹³⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 303-304.

¹³⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 91.

¹³⁶ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 96.

¹³⁷ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 36.

Günlük iş bakımından fazlaca boş zamanı olan Moğolların en çok zaman harcadığı şey sürü bakımı idi. Geriye kalan bu boş zamanlar, ok atarak, at binerek ve en önemlisi de bütün bozkır toplumlarında yaşanan, hayvan veya çoğunlukla insan olan düşmanlara karşı beklemekle geçerdi. Çok sıkılırlarsa avlanır veya savaşılırdı. Bazı gece oyunları ve günün her saatinde oynanan zar ve aşık oyunları, uçurtma uçurmak, bilmece sormak, destan ve masal anlatmak, en bilinen eğlence türleriydi. Çinlilerin “kalbi neşelendiren ve kulağa hoş gelen” şeklinde tanımladıkları müzikleri mevcut idi. Bunun dışındaki her eğlence türleri şiddet içerirdi. Yaptıkları her işi, savaş ya da av için duyulan istekleri gibi görürler. Roux, bu konuda Moğollar için: “*Aşırı bir sevgiyle sevilir. Mümkün olduğu sürece yenmez, tıknılır; içilmez, sarhoş olunur. Bütün sporları kabadır: Dinle hiçbir bağı olmadığından daha da eğlenceli olarak kabul edilen ayak topu (bir çeşit futbol), geleceğin itibar görecektir kahramanlarını ortaya çıkaran cirit ya da ok atma yarışmaları, at yarışı, hayvanlarla yapılan ayinlerin kısmen kutsallaştığı ve kişiye gündelik hayatında kendi olmadığı bu kutsal boyutu kazandıran her türlü etkinlik gerçekleştirilirdi*” demiştir.¹³⁸

Kaynaklarda Moğolların uzak ticaret gezilerine çıktığına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Geçmişte gelişmiş bir seviyede olan ticarî etkinliklerin gerilediği tahmin edilmektedir. Ancak, akrabaları ve kutsal mekanları ziyaret etmek için ve sadece hareket etmekten duydukları haz için sıklıkla yolculuk yapılmaktaydı.¹³⁹

Birbirlerine karşı olan ilişkilerinde, genel olarak kavga edecek duruma gelmezlerdi ve nadiren küfürleşirlerdi. Kendi aralarında savaş, kavga, yaralama ve öldürme olayı çok nadir görülürdü. Birbirlerine karşı saygılıydılar ve her konuda birbirlerini desteklerlerdi. Kendilerini tek bir ailenin üyesi gibi görürler. Yiyecek ve içecekleri kıt olsa bile, ellerinde olanı başkalarıyla paylaşmayı severler. Birkaç gün hiçbir şey yemeseler bile neşe ve sevinçlerini yitirmezler; aksine, karınları tokmuş gibi gülüp oynarlar. At sürerken, çok sıcakta da sert soğukta da dayanabilirlerdi. Havaaların değişmesinden etkilenmezlerdi. Birbirlerine karşı kıskançlık yapmazlardı; neredeyse hiç davalık olmazlardı. Sarhoşken bile, aralarında kavga ya da sözlü tartışma olmazdı. Çok büyük çapta gasp ve hırsızlık da görülüyordu. Bu nedenle, değerli eşyalarını

¹³⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 51.

¹³⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 52.

barındırdıkları arabalarında ve yurtlarında bir sürgü veya kilit yoktur. Şayet hayvanlar sürüden ayrılarak kaybolursa onları bulan kişi, hayvanları ya öylece bırakır ya da onları alır ve bu işlerle ilgilenen kimselere bırakır. Yabancılar karşısında her daim kibirliydim ve bunlara tepeden bakarlardı. Soylu veya sıradan bir yabancıya karşı ne olursa olsun saygı duymazlardı.¹⁴⁰ Örnek olarak, Carpini:

Hanın sarayına gelen ve soylu bir kişi olduğu herkesçe bilinen Rus knezi Yaroslaos'a, Solange prensi ve Gürcü prensi gibi daha birçok güçlü hükümdara karşı gereken saygıyı göstermemişlerdir. Hatta böyle soylu kişilerin yanlarına refakatçi olarak verilen sıradan Moğollar dahi, onların önünde gidip, bir yerde konakladıklarında onlardan daha yüksek yerlerde oturuyorlardı; saygın kişiler bunların arkalarında oturmak zorunda kalıyorlardı. Yabancılara karşı çabuk öfkelenirlerdi. Yabancılara en büyük yalanı söyleyenler Moğollardır ve onların ağızlarından doğru bir söz çıkmaz. İlk başta iyi sözlerle yaklaşır ama sonunda akrep gibi sokarlar. Tilki gibi kurnaz olup, diğer insanları gerçek dışı olan sözlerle kandırmaya çalışırlar. Başka birine kötülük yapmak istediklerinde, bunu olağanüstü bir yetenekle gizlemesini bilirler, böylece onların herhangi bir önlem almasına fırsat vermezler. Yeme içmede ve diğer işlerinde temizliğe dikkat etmezler ve sarhoşluk onlar için övünülecek bir durumdur. İçkinin dozunu kaçırdıklarında, aynı yerde kusar ama sanki hiçbir şey olmamış gibi içmeye devam ederler. Açgözlü ve cimridirler, herhangi bir şeyi elde etmek istedikleri zaman, rica ve minnetle almadan bırakmazlar. Başka insanları öldürme konusunda vicdan azabı çekmezler.¹⁴¹

Carpini'nin seyahatnamesinin bir başka bölümünde Moğollar şu şekilde anlatılır:

Bizim kanaatimize göre, aşağıdaki nedenlerden dolayı Moğolların isteklerine kesinlikle uyulmaması gerekir. İlk olarak kendi gözlerimizle gördüğümüz gibi, kendilerine boyun eğen kavimler çok sert, acımasız ve bugüne kadar ummadığımız bir şekilde baskı altında tutulmaktadır. İkinci olarak, başka kavimlere verdikleri sözleri katiyen tutmazlar ve kendilerine uygun gelen bir anda barışı bozarlar. Bu nedenle, hareketlerinde ve sözlerinde sinsili olup acıma

¹⁴⁰ Carpini, *a.g.e.*, s. 61-62.

¹⁴¹ Carpini, *a.g.e.*, s. 62-63.

duygusuna sahip değillerdir. Bundan başka, tüm hüküm sürenleri, din adamlarını ve soyluları dünyadan silip temizlemek isterler. Üçüncüsü, çok zulüm ettikleri için, bizlerin Hristiyan olarak onlara boyun eğmemiş şerefsizlik olur, ruhumuz rencide olur ve bedenimiz inanılmayacak seviyede çeşitli hastalıklara maruz kalır. Moğollar ilk başta tatlı sözler söylerler, fakat hemen ardından akrep gibi sokarlar. İnsanlara işkence ve zulmederler. Son olarak, onlara uymamız gerekir, çünkü hem sayıları azdır hem de ulus olarak Hristiyanlardan daha zayıftırlar.¹⁴²

1.2.1. Göçebelik ve Hayvancılık

Moğollar, hayvancılık yapan göçebelereydi. Tüm halk göçebe yaşıyordu. Ailesi ve hayvan sürüsü ile ovalarda göçen bu halk, her bulduğu otlak olan yerde bir süre kalır, sonra buradan da başka otlaklara göçerdi. Göçebe hayatı, her kadının ve erkeğin, küçük yaştan başlayarak ok atmasını ve ata binmesini, yaşam becerilerini ve direncini geliştirmesini, değişen yaşam şartlarına sürekli uyum göstermesini gerektirir. Ayrıca, ava çıkmak ya da hayvan sürülerine bakmak gibi günlük vazifeler hem gruplar hem de fertler için askerî eğitim görevi görüyordu. Bütün göçebeler, bozkırdaki günlük vazifelerle boğuşurken, ister istemez bir askere dönüşüyordu; bu nedenle Moğolcada “asker” kelimesinin karşılığı yok gibidir.¹⁴³

Moğollar, kalabalık olarak göç ederlerken, geleneklere uygun olarak bir kabile şeklinde göçerlerdi ve bir kamp kurarak konarlardı. Moğolcada *küriyen*, *güriyen*, *güregen*, kamp anlamına geliyordu. Bu kamplardaki yurtların sayısı bazen birkaç yüz yurdu buluyordu. Kabileler belli yerlerde kamp kuruyordu; yani her kabilenin müşterek ve belirli bir ikamet yeri vardı. Bunun haricinde, dağınık bir şekilde, yabancı kabilelerle birlikte göçen kabileler de vardı. Örneğin; *Baya'ud* kabilesinin bir kısmı *Tayciutlar* ile, bir kısmı da Cengiz Han'la birlikte göçüyordu. Yaylaları ortak bir biçimde kullanabiliyorlardı. Ancak bu ortak kullanım, sadece kabilenin aynı bölgeye göçmesine, kabileye üye akrabaların birlikte yaşamalarına veya bir güregen olarak bulunmalarına ya da birbirine yakın olan ayıl şeklinde göç

¹⁴² Carpini, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁴³ Biran, *a.g.e.*, s. 20; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 145.

etmelerine uygun şartlar olduğu zaman mümkündü.¹⁴⁴ Marco Polo, seyahatnamesinde Moğolların sürekli göç etmesini şöyle açıklamıştır:

Moğollar, soğuk havalarda steplere göçüyorlar veya daha ılıman iklimi olan mıntıkalara gidiyorlar. Bir de kışları hayvan sürüleri için bol otlu çayırlar, sulak yerler ve otlakları seçiyorlardı. Yazın ise serin dağlık mıntıkalara çıkıyorlar ya da yaylaları tercih ediyorlardı. Bu mıntıkların havası hayvan sürüleri için çok elverişli oluyormuş. Yazın bir mıntıkada öyle uzun süre kalmıyorlarmış. Bunun sebebini de şöyle açıkladılar: ‘Soğuk bir yere geçerse burada en çok iki veya üç ay kalıyoruz. Üç ay sonra da yine öyle bir yaylaya göçüyoruz. Aynı yaylada uzun zaman kalmak çayırların tahrip olması bakımından sakıncalı oluyor. Bir daha ki yıl sürülerimiz için otlak ve çayır bulabilmek için uzun zaman aynı mıntıkada kalmıyoruz.’¹⁴⁵

Moğolistan’ın coğrafi ve iklim koşulları için en uygun yaşam şartlarını sağlayan yol, sürü besleyerek yapılan hayvancılık idi. Bütün bozkırı kaplayan bitki örtüsü nedeniyle de hayvancılık göçebeliği benimsenmişti. Her kabilenin yeri belli olmasına rağmen; eğer bir kabile ikamet bölgesini değiştirmişse bu, o kabilenin ya bir savaştan galip şekilde çıktığını ya da daha iyi otlaklar bulduğunun göstergesidir. Bunların haricinde, eğer sürü hayvanlarının sayısı artmışsa kabilenin yeni bölgelere göçleri de görülmekteydi. Her sürünün kendi yerleşim yeri vardı. Ovalarda koyun, keçi ve at, kısmi çölsü bölgelerde özel bir isim verilen çift hörgüçlü deve, dağlarda ise yak ve sığır besliyorlardı. Çayır bölgelerinde ikinci planda kalan deve, kuru ve yoksul topraklarda çok önemli bir yere sahipti; fakat deve, Kuzey Moğolistan’da çok kullanılmamıştır. Umumiyetle uzun mesafeli kervanlarda binek hayvanı olarak kullanılıyordu. Günde 10-12 saat kadar yol alabilen deve, saatte ortalama beş ila altı kilometre kadar yürüyebiliyordu; böylece günde yaklaşık olarak 50 kilometreyi 200 kiloluk bir yük ile geçebiliyordu. Ayrıca bu develer, yürürken üç, dinlenirken 17 gün su içmeden dayanabiliyorlardı. Koyunlar, et ve yün sağladığı için hayvancılık için çok önemliydi fakat çok yavaş yürürlerdi. Yorgun olduklarında, günde yaklaşık olarak beş kilometre kadar yol katedebilirlerdi. Bu mesafe, hava sıcak olduğunda daha da düşerdi. Yavaşlıklarından dolayı sürünün fazlasıyla gerisinde kalan bu koyunlar, kadın ve

¹⁴⁴ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 61, 89, 98.

¹⁴⁵ Polo, *a.g.e.*, s. 68.

erkek çobanlara emanet edilirdi. Koyunlara kıyasla daha hızlı hareket eden sığır ve yak, yurt arabalarının çekilmesine yarar ve tezek (ısınma amaçlı), deri, et ve süt ihtiyacını karşılardı.¹⁴⁶ Hayvanların yünlerinden keçe, iplik, urgan ve kilim, derilerinden elbise, kemiklerinden ise ok uçları yaparlardı. Bir koç türü olan *artaç* ismini verdikleri hayvanın boynuzundan içki kadehleri; sığır derisinden de tulumlar yapıyorlardı.¹⁴⁷ Carpini, Moğollardaki kısrakların miktarının, dünyanın hiçbir yerinde burada gördüğü kadar fazla olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca Moğolların domuz beslemediklerini de belirtmiştir.¹⁴⁸ Atlarının cinsine ise *bargir* adını vermişlerdi. Bu at cinsi, Orta Asya steplerinin sert iklim koşullarına dayanıklı idi. Kış aylarında, hayvanlar ayaklarıyla karları eşerek yiyeceklerini çıkarabiliyordu. Fakat kuvvetli bir don olması halinde, buzları kıramayan hayvanlar açlıktan telef olabiliyorlardı. Bargirler, toynaklarının güçlü olması sebebiyle bu tehlikeyle nadiren karşılaşılıyorlardı. D'Ohsson'a göre Moğolların en çok sevdiği yemek, bargir eti idi. Bu eti muhafaza etmek için ince ince keserek ya ateşte ya da güneşin altında kurutuyorlardı. En sevdikleri içecek ise kısrak sütü yani kımız idi.¹⁴⁹ Genel olarak atlarını dağ yamaçlarında, koyunlarını ise ırmak kenarlarında besliyorlardı.¹⁵⁰ Herkes kendi hayvanını, cinsi fark etmeksizin ayırt edebiliyordu. Bunu sağlayan şey ise her hayvan sahibinin kendine has bir işaretinin, bir *tamgasının* olması idi. At, deve ve sığır sürüleri, yaylalarda başlarında bir çoban olmadan otlayabiliyordu. Bir hayvan, eğer otlarken bir başkasının sürüsüne karışırsa sürü sahipleri bu karışıklığı kolaylıkla düzeltebiliyordu.¹⁵¹

Moğollarda atın önemi diğer hayvanlara göre farklı bir konumdadır. At, Moğolların ve Türklerin geleceklerinin tayin edilmesinde önemli rol oynamıştır. Bazen midilli ya da bargir olarak isimlendirilen bu küçük atlar, dolgun ve yeledir. Orta Asya resimlerinde görüldüğü gibi atların kuyruğu gereklilikten, yelesi ise estetik görülmesi için örülür ve düğümlenirdi. Bu at, istediği zaman herhangi bir yerde, herhangi bir şeyle beslenebilirdi. Uzun süre koşması için az miktarda saman veya ot

¹⁴⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁴⁷ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁴⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁴⁹ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹⁵⁰ Bademci, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁵¹ Polo, *a.g.e.*, s. 73.

tüketmesi yeterliydi. Yorgunluğu karşı dayanıklıydı. Koşuya başlamadan önce otlanmasına ve dinlenmesine müsaade edilirse günde yaklaşık 100 kilometre koşabilirdi. Süvariler ok attıkları sırada gemsiz bir şekilde idare edilebiliyordu. Genellikle sonbaharda savaşmalarının nedeni; atlarının bu mevsimde güçlerinin doruklarında olmasından kaynaklanıyordu. Çocuklar, erkek ve kız ayrımı yapılmaksızın küçük yaşta at binme eğitimi alırlardı. Kadınlar, at sırtında bebeklerini taşıyabiliyorlardı. Koşu halindeki bir attan atlayan küçük kız ve erkek çocuklarını görmek mümkündü. Diğer hayvanlarda olduğu gibi atlara da tamga vurulurdu. Bu tamga, ferdî ya da kabileye has özellikler taşıyabiliyordu; değişik geometrik şekillerde ve boyutlarda işaretlerden oluşuyordu. Atlara ilk eğitimleri iki yaşına gelince verilirdi ve bu çok zorlu bir eğitimdi. Tayların yeleleri ilkbaharda kesilirdi ve bu yelelerden ip ve yular yapılırdı. Gebeliği 340 gün süren bu kısraklardan günlük olarak, yavrusunun içtiği haricinde yaklaşık dört litre süt sağılır. Bu süttten de dört-beş derecelik alkol içeren ve genel olarak kırmızı adıyla bilinen *ayrak* isimli içecek elde edilir. Atlar, eğer ilkbaharda üç yaşına gelmişse hadım ediliyordu. Herhangi bir kabilenin veya düşmanın servetinin en önemli ölçütü at sürüleri idi. Kurultaya katılmak istemeyen ya da hanın davetini kabul etmek istemeyen bir prens, bahane olarak atlarının zayıf olduğunu söyleyebiliyordu. Demir madeni yönünden fakir oldukları için atlarında nal kullanmıyorlardı. 20.000 kişiden oluşan bir süvari ordusunun atlarını nallamak için 30 ton işlenmemiş metal gerekiyordu. Yedek atı olmadan savaşa giden Moğol askeri yoktu. Savaş durumlarında her askerin en az üç atı bulunuyordu. Bir Moğol için kısa mesafeli bir yere bile atsız gitmek kolay kolay görülecek bir durum değildi. Bu durum, XX. asrın ortalarına kadar geçerliliğini korumuştur.¹⁵²

Moğollar, XIII. yüzyılda bile göçebe ve avcı-göçebe olarak hayatlarını devam ettirdiler. Geçimlerini önceden olduğu gibi hayvancılık ve avcılıkla sağlamayı sürdürmüşlerdi. Moğol ülkesine, başarılı fetihlerin neticesinde, yerleşik halkların ürettiği ürünlerin, paranın ve ticaret kervanlarının gelmesine rağmen bu göçebe ve avcı-göçebe kültürü kırılmamıştı. Tüccarların ellerinde bulunan imkanlar, yeni bir üretim biçimi oluşturmamıştı ve Moğollar, doğaya bağlı ekonomilerinin ana unsurlarından vazgeçmemişlerdi. Önceden olduğu gibi, avcılık ve hayvancılık

¹⁵² d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 33; Polo, *a.g.e.*, s. 71; Roux, *a.g.e.*, s. 47-48, 244; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 64.

hayatlarının merkezinde idi ve bu nedenle av yeri ve otlak olmadan hayatta kalmaları çok zordu.¹⁵³

1.2.2. Avcılık

Tüm bozkır milletlerinde olduğu gibi Moğollarda da av, en önemli etkinliklerden biri idi. Avın, Moğollara iki farklı şekilde getirisi vardı. Bunlar, sportif ve ekonomik olarak ayrılabilir. Sportif getirisi: Av, yüksek derecede kurnazlık ve gayret gerektiren bir etkinlikti. Bu etkinliğe katılan kişiler zaman içerisinde usta birer nişancıya dönüşüyordu. Bir eğitim olarak görülüyor ve askerleri savaşa hazırlarken formda kalmalarını da sağlıyordu. Ekonomik getirisi: Av, ordunun ana gövdesinden ayrı kalan ufak birliklerin, özellikle savaştaki askerlerin ve onların yanındaki sürünün yiyecek ihtiyacının karşılanmasında çok önemli bir paya sahipti. Ayrıca koyun postuna nazaran daha kullanışlı ve daha zarif olan av hayvanlarının kürkleri, önemli ticari ürünler olarak kabul görüyordu.¹⁵⁴

Moğollarda av iki türlü yapıldı: Ferdî av (küçük av) ve cemiyet halinde yapılan süre avı (büyük av). Moğol inanişına göre ilk dökülen kan, her zaman en tehlikeli olanı idi. Bu nedenle genellikle ilk kanı akıtan kişi liderleri idi. Lider bile mümkün olduğunca kan akıtmamaya çalışır, daralan av çemberinden bir hayvanı yakalayıp boğarak öldürürdü. Küçük avda kırbaç, topuz, tuzak, taş ve kementin ok yerine kullanılmasının sebebi de bu inaniştan kaynaklanmaktadır. Bu durum, sadece av için geçerli değildi; emir almadan bir insanı veya herhangi bir canlıyı öldürmek canilik olarak görülürdü. Cinayet, kişinin kendi adına yaptığı bir olay değildi, bu sorumluluğun her zaman paylaşılması gerekiyordu; lider, boy, klan ya da aile adına öldürme olayı gerçekleştirilirdi. Bu durum dışında avı, en önemli eğlenceleri olarak görürlerdi. Özellikle Moğollar nezdinde, toplu olarak yapılan süre avının anlamı çok daha büyüktü. Küçük ava göre daha fazla insanın bir araya geldiği, daha büyük bir alana yayılan, savaşı andıran ve çok daha uzun süren bir etkinlikti. 1224 yılında Cengiz Han'ın düzenlediği av iki ay sürmüştü. Yaklaşık 600 kilometre yarıçapında bir alanda

¹⁵³ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁵⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 216.

yapılan bu avda, 100.000 kişinin üstünde insan hazır bulunmuştur. Savaşı hatırlatan bu etkinliğin hazırlığı da savaş seferliği gibi oluyordu: Kış başlarında ana kabile yola çıkmadan önce, öncüler giderek avın bolluk durumunu öğrenip haber gönderirlerdi. Öncülerden gelen haber sonrası han, birliklerini sol, sağ ve merkez olarak üçe ayırırdı. Avcılar, Moğolların savaş alanında sıklıkla ve başarılı bir şekilde kullandığı çembere alma taktiği ile ava başlar. Kaynaklarda, bu *çerge* adını verdikleri av çemberini, avın büyüklüğüne göre üç aya kadar sürdürdükleri belirtilmiştir. Çerge yaparak avı kademeli bir şekilde ve yavaşça içeriye doğru sıkıştırıyorlardı. Av süresi boyunca, çergenin içindeki hayvanları bu şekilde yönlendiriyorlardı ve hanı, haberciler yollayarak her şeyden haberdar ediyorlardı. Anlık bir dikkatsizlik sonucu bir hayvanın kaçmasına sebep olan avcılara, ölüme kadar varabilen ağır cezalar verilirdi. Çember, askerlerin omuz omuza geleceği kadar daraldığında, han gelip ilk avı gerçekleştirirdi. Han yorulduğunda, eşlerini ve hizmetkârlarını da yanına alıp çemberden yüksek bir yere geçerek avı, çocuklarına ve kumandanlarına bırakır ve buradan izlemeye devam ederdi. Avın en iyi parçaları her zaman hana getirilirdi. Av yolculuğundan sorumlu olan görevliler, geriye kalan avları taksim ederdi. Av hayvanları azaldığı zaman, Moğol ileri gelenleri ve şamanlar, hanın huzuruna çıkarak kalan hayvanların serbest bırakması için istekte bulunurlar. Bunun nedeni, hayvanların türeyerek gelecek yıllara da av için imkân sağlaması idi. Geriye kalan av hayvanlarının affedilmesi, canlandırıcı gücü yani özü tüketme kaygısından kaynaklanmaktadır. M. Eliade bu durumu, koyunların sırtında her zaman bir miktar yün bırakılmasına, bir ağaçtaki son meyvelerin asla toplanmamasına benzetir.¹⁵⁵

Moğollarda avın belirli kuralları vardı. Özellikle süreklilik, belirli zamanlarda yapılırdı: Yılın başlangıcına denk gelen gökte Ülker'in görünmesi, sonbahar ve kışın birleşimi, av mevsiminin açılışının belirtileri olarak görülürdü. Zorunlu gereksinimler haricinde, Mart ayının başından Ekim ayının sonuna kadar hayvanların üremelerini engellemek için av yasağı uygulanırdı. Yavru hayvanları öldürmek yasaktı. Bir avcının, avdan dönerken, karşılaştığı ilk kişiye avının üçte birini vermesi gerekiyordu. Türklerde *pay vermek* olarak bilinen bu gelenek, Moğollarda *şiralga* ve *şiralga* şeklinde adlandırılmıştır. Bu geleneğin, Altay'da *uca* ismiyle günümüze kadar devam

¹⁵⁵ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 151; Roux, *a.g.e.*, s. 218-220; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 65.

ettirildiği görülmektedir. Bu konuda Radloff'un saptaması şu şekildedir: “Bir avcı ile karşılaşp ona uca dersenez, o avcı, avının bir parçasını size vermek zorundadır”. Bir başka kural ise; ergenliğe girmeyen gençlerin hayvan öldürmelerine müsaade edilmemesiydi. Yine de gelincik ya da fare avlayarak idman yapmalarına izin verilirdi. İlk başarılı avını yapan bir ergen, ellerini avının etine ve yağına bulamasıyla bir ritüel gerçekleştirirdi. Kubilay ve Hülâgü'nün ilk avlarının sonunda Cengiz Han, bu ritüelin ardından onları şereflendirmek için bir tören düzenlemiştir. Hülâgü Han, Gazan için yine bu şekilde bir tören düzenlemiştir.”¹⁵⁶

Moğollar avlanmaya çıktıklarında silahlarının haricinde, eğittikleri yırtıcı kuşları da yanlarında götürürlerdi. Avcılar, bu avlar için özellikle balıkçıl kuşu, atmaca ve doğanları eğitirdi. Bu kuşların boğazına bir halka takarlar ve halkanın göğsüne kadar uzanmasını sağlarlardı. Kuşu, av hayvanının üzerine göndermeden önce bu halkayı göğüs ile baş hizasında çekerlerdi ve böylece kuşun rüzgârda savrulmasının önüne geçerlerdi. Kubilay Han zamanında bu kuşların haricinde leopar, aslan, kaplan gibi yırtıcı hayvanlar da av için kullanılmaya başlanmıştır. Bu hayvanlar, hususî olarak yabani eşek, ayı gibi yabani hayvan avı için yetiştiriliyordu. Kendi yetiştirdikleri bir vahşi hayvanı ava götürmek istedikleri zaman, onları kafese koyarak yanlarında götürürlerdi. Kubilay Han, ava gitmek istediğinde her iki yanında tazıları ve diğer hayvanları bulunurdu. Han, kuş avına gitmek istediğinde ise, dört adet fil ile çekilen tahtirevana binerdi.¹⁵⁷

Moğollarda samur veya daha küçük hayvan türleri de avlanırdı. Bu duruma örnek teşkil eden kabile isimleri mevcuttu: Sincap avcıları anlamına gelen *Keremücin* kabilesi veya samur avcısı anlamına gelen *Bulagacin* kabilesi gibi.¹⁵⁸

Moğolların avları ile ilgili bir inanışı bulunmaktaydı. Bu inanışa göre; avda yakalanan bir hayvan, öncelikle avcıların ikamet ettiği yere getirilir. Hayvan burada su içirilir ve beslenir. Böylece hayvanın ruhunun, kendi cinsinden diğer hayvanlara,

¹⁵⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 218-220.

¹⁵⁷ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 237; Polo, *a.g.e.*, s. 113; Rubruk, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁵⁸ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 59.

iyi şekilde muamele gördüğünü ve onların da gelerek bu kişilere kendilerini teslim etmeleri gerektiğini söylediğine inanılırdı.¹⁵⁹

1.2.3. Moğol Cemiyetinde Noyanlar, Nökerler, Köleler ve Esirler

Moğol cemiyetini oluşturan unsurların başında hâkim soy gelirdi. Bunlardan sonra demirbaş vasallar yani *unagan-bogollar* (*ongu-bugul*, *urağan-bogol*), daha sonra da *ötele-bogol*, *jala'ular* yani “adî uşaklar” gelirdi. Bunların haricinde iki zümreden daha bahsetmek mümkündür: İlki beylerin, efendilerin oluşturduğu *noyad*, *noyanlar*; diğeri ise *karaçular* (*xaracu*) yani “*bogolcud*, *kara halk*” denilen kölelerin oluşturduğu zümre idi. Şehzadeler, büyük senyörler olarak görülürken, noyanlar ise küçük senyörler olarak bilinmektedir. Bu küçük senyörleri oluşturan kişiler genellikle şehzadeler ile bağlılık ilişkileri bulunan ve hanın vasalları olan kişiler, binlik ve tümen sahipleri ve hanın damatlarıdır. İmparatorluğun ilk yıllarında, küçük senyörler de büyük senyörler de aynı isimle anılıyordu: Noyan yani “askerî senyör, efendi” adı kullanılıyordu. Genellikle aristokrat ailelerin liderlerinden oluşan noyanlar, zamanla mevkilerini belli eden farklı unvanlar kullanmaya başladılar: *Bökö* (pehlivan), *mergen* (nişancı), *ba'atur* (bahadır), *secen* (hâkim) çoğunlukla kullanılan lakaplardı. Türkçeden alınan *buyuruğ*, *tegin* gibi unvanların yanında, Çince de *noyon*, *taiishi*, *sengün* gibi unvanları kullanmışlardır. Prenses ve imparatoriçe anlamlarına gelen *begi* ve *xatun* unvanlarını ise kadınları ve kızları için kullanmışlardır. Bir noyan, insanların sahibi olduğu için doğal olarak bu insanların yaşayacağı toprağın da sahibi oluyordu. Yani *nutuğ* denilen avlak ve otlak arazisi de kendisine veriliyordu. Bu nedenle noyana verilen tımarlar iki kısımdan oluşuyordu: Yönettiği insanlar ve onların geçimini sağlayacağı nutuğ. Bu noyanın, bütün tımarlarının tasarrufu hanının ve şehzadesinin iradesine bağlıydı. Onlar istediği zaman, bir noyanın mülkünün tamamını alabilir yahut ona yeni mülkler verebilirlerdi. Bütün mal varlığı elinden alınan noyanın binliği ya da yüzlüğü de en yakın akrabasına devredilirdi. Bir noyan, ona verilen mülkü kendi isteğiyle terk edemezdi veya kendi isteğiyle herhangi bir görevi bırakamazdı. Herhangi bir noyanın emri altında bulunan bir Moğol, noyanının buyruğu üzerine göç ederdi, yeni otlaklara onun emri ile giderdi ve yine bu emir doğrultusunda efendisinin gösterdiği yere yurdunu kurmaya mecburdu. Hanların karargâhları dışında, bozkırda

¹⁵⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 126.

mahkeme işleri noyanların elinde idi. Bu noyanlar, kendi tımarlarında Yasak'ı (*Jasak*, *Casak*) ve örfî kanunları uygulayarak hüküm sürerlerdi. Bunun dışında, bir noyana tâbi olan her Moğol'un, efendisine karşı yapması gereken belirli yükümlülükler ve angaryası vardı. Örneğin; efendisine kasaplık davar ve başta kısarak olmak üzere muhtelif miktarda sağmal hayvan götürmek gibi. İzinsiz bir şekilde, bir noyandan bir diğerine katılmanın cezası ölümdü.¹⁶⁰

XIII. yüzyıl Moğol İmparatorluğu'nun vasal olan askerleri ve avamı, ayrı bir zümreyi oluşturur. Bu zümreyi iki gruba ayırmak mümkündür: Adî askerler ve xaracular. Adî askerler, toplumsal durumları bakımından özgür olan kişilerdir. Bu kişiler, köken olarak bozkır aristokrasisi içerisinde yer almayan, belirli Moğol kabilelerinden olup, Cengiz soyunun yanında gönüllü olarak bulunan unagan-bogollardı. Bunların içerisinde nadiren yüzbaşılığa kadar yükselenler bulunmakla beraber, genellikle onbaşılar çıkmakta idi. Diğer bir grup olan xaracuları ise “avamdan çıkan adamlar” oluşturuyordu. Bu zümreyi, ele geçirilmiş olan kavim ve kabilelerin unagan-bogolları ihtiva ediyordu. Bu gruptaki kişilerin, kişisel mülk hakları vardı. Unagan-bogol terimi, Reşîdüddin tarafından şöyle yorumlanmıştır: “*Cengiz Han'ın atalarının köleleri ve onların torunları demektir. Bunların içinden bazıları Cengiz Han devrinde çok iyi hizmet etmiş ve mühim imtiyazlar kazanmıştır. Bu nedenle bunlara Ongu-bugul denir*”. Bu terimin Moğolcadaki karşılığı urağan-bogol yani kadim bogoldur. Bir kabilenin atalarından kalan vasalları için bu terim kullanılırdı. Onların “demirbaş köle” olduklarını söylemek çok gerçekçi görünmemektedir. Zira bu kişiler, kazandıkları her şeyi efendilerine vermezlerdi. Mülk edinebilirlerdi ve bir seviyeye kadar şahsî özgürlükleri vardı. Sadece bir efendiye değil, kabilenin bir bölümüne veya tüm kabileye aitlerdi. Bu kişiler, kabile bağlarını yitirmez, sahipleri gibi kabile yaşamını sürdürürlerdi. Tâbisi oldukları kabile ile olan ilişkilerini kendi arzuları ile sonlandıramazlardı. Başlıca görevleri; efendilerine yardımcı olmak, savaş ve barış zamanlarında hizmetlerini görmek, yani tâbi oldukları kabileye hizmet etmektir. Bağlı oldukları kabilenin hayvanlarını beslemelerine imkân sağlardı. Av sırasında, hayvanları sürerek efendilerinin önüne getirme işini onlar görürdü. Sahipleriyle göç ederlerdi ve onların gösterdikleri yere kamp ve oba kurarlardı. Unagan-bogollar

¹⁶⁰ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 108, 114, 160, 167, 170, 174, 176.

arasından vasalı oldukları kabile üyelerine silah arkadaşı da çıkardı. Bağlı oldukları kabile ile aynı soydan olmayan unagan-bogollar, o kabileden kız alabilir ve onlara kızlarını verebilirlerdi. Cengiz Han devrinde, başarılı akınlar ve savaşlar nedeniyle boyunduruk altına alınan kabileler fazlasıyla arttı. Bu kabilelere o devirde yalnızca *bogol* denilmekteydi. Bunların unagan-bogola dönüşmesi, Cengiz Han'dan birkaç kuşak sonrasına denk gelmektedir. Bununla birlikte, eski unagan-bogollar ile yeni bogollar arasında çok önemli bir fark vardı: Eski unagan-bogollar, bütün kabilenin hizmetkârları iken, yeni bogollar, belirli kişilere aitti, bir ailenin ya da şahsın hizmetinde idi.¹⁶¹

Moğollar, silahşor-muhafızlara “arkadaşlar” anlamına gelen *nöker* (*nököd, nökir, nökor*) diyorlardı. Bu nökerler, eski Moğol hanlarının, muhtelif bahadırların ve kabile reislerinin yanında hizmet ederlerdi. Genellikle kendi soylarından olmayan liderlere hizmet eden nökerlerin, nadiren akraba olan başbuğlara da hizmet ettikleri görülmüştür. Bu hizmetin en önemli özelliği, nökerin efendisine karşı olan görevlerini kabul edip etmeme özgürlüğünün kendisinde olmasıydı. Yani nökerler, noyanlarının paralı hizmetçileri değildi; liderlerine hizmet etmeyi görev olarak gören ve onları meşru efendileri olarak tanıyan özgür savaşçılardı. Bazı Moğol babaları, erkek çocuklarını henüz bebeklik çağındayken nöker yaparak bir öndere teslim ederdi. Sefer sırasında, bir kabileye mensup olan kişiler farklı bir kabileye karışmadan kendi bahadırının, noyanının veya kabile reisinin buyruğu altında alaylar oluşturlardı. Fakat, belirli bir kabileye mensup olan muhafız nöker, herhangi bir alayı yönetebiliyordu. Bunun dışında, meşru efendisinin emri altında ya da onun tayin ettiği kişinin yönetiminde de savaşa katılabiliyordu. Nöker, her daim bir iş ile meşguldü; avlarda yardımcı, savaş zamanlarında muharip asker, efendisinin karargâhında uşak olurdu. Barış devirlerinde “ev adamları” olarak efendisinin her türlü ev işiyle ilgilenirlerdi. Efendilerinin emri üzerine elçilik ve postacılık vazifelerini de yerine getirirlerdi. Genellikle kabile reislerinin, noyanlarının en yakın dostları ve danışmanları nökerlerdi. Nökerin meşru efendisine olduğu kadar efendinin de nökere karşı belirli vazifeleri vardı. Moğol önderlerinin nökeri olmak isteyen kişiler, genellikle ihtiyaç sahibi, maddi açıdan zor durumda olan kişilerdi. Önderin vaat ettiği

¹⁶¹ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 100-101, 106, 175-176.

bakım, bu ihtiyaç sahibi insanlara cazip geliyordu. Bu nedenle, bir Moğol önderi, nökerinin barınma, yeme-içme, giyim-kuşam, silah gibi ihtiyaçlarını eksiksiz bir şekilde temin etmesi gerekiyordu. Nökerler ile bogollar arasındaki en önemli fark; nökerler, başbuğlarını istediği zaman terk edebilirlerdi, özgür kişilerdi. Bogollar ise efendisine sonsuza kadar bağlı olup, yalnızca efendilerinin azat etmeleri ile onlardan ayrılabilirlerdi.¹⁶²

XIII. yüzyıl Moğol toplumunun bir diğer zümresini, hiçbir kişisel mal varlığı olmayan, tamamen sahiplerine bağlı ve onların köleleri olan kişiler oluşturuyordu. Bu kişileri çoğunlukla, savaşta esir edilen kişiler oluşturuyordu. Göçebe Moğollar da dahil olmak üzere savaştıkları milletlerden ele geçirdikleri kişiler bu zümreye dahil edilebilirdi. Bu duruma düşen bir Moğol, bir nesil sonra vasal, bogol ve unagan-bogol durumuna geçebiliyor ve böylece avamdan ayrılıyordu. Nadiren daha yüksek derecelere de yükselebiliyorlardı. Moğollar için topraktan ziyade, sürü ve insan sermayesi birincil öneme sahipti. Cengiz Han devrinde, genişlemenin devamı için ele geçirilen bölgelerdeki insanları orduya dahil etmek gerekiyordu. Böylece Han, onları sahiplenerek yeni oluşturduğu onlukların içerisine dahil ederek prenslerinin ve kumandanlarının arasında taksim etti ve onları Avrasya'da yaptığı her savaşta kullandı. Cengiz Han'dan sonra bu süreç, onun vârisleri arasında hızlanarak devam etti. Medeni milletlerden alınan esirler, zanaatkâr bile olsa köle sınıfına dahil ediliyordu. Medeni milletlerin sanat erbabına sahip olma, zenginliğin en önemli göstergelerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle ele geçirilen yerlerde zanaatkârlar esir edilerek hanedanın ganimeti olarak prensler arasında pay ediliyorlardı. Prensler, bu zanaatkârları kendi isteklerine göre, kendi bölgelerinin herhangi bir kısmına ya da bu esnafların bir arada olduğu belirli mahallere yerleştiriyorlardı. Silah imal eden ustalar ve ziraatçılar da bu esnaf grubuna dahildi.¹⁶³

Moğollar, egemenlikleri altına almak istedikleri kavimlere belirli şartları kabul ettirerek ve onlara zarar vermeyeceklerini beyan ederek ikna ederlerdi. Bu şartlar şu şekilde idi: Moğollar savaştıkları vakit, onların safına düşmanlara karşı asker göndermek. Moğollara, insan ve mal sayısının onda biri kadarını teslim etmek; insan

¹⁶² Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 133-134, 140-142, 144.

¹⁶³ Biran, *a.g.e.*, s. 126; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 172, 177.

sayımının ardından her on kız ve erkekten biri Moğollara verilirdi. Moğollar, bu kız ve erkekleri kendi yurtlarına yollayarak köle olarak çalıştırırlardı. İnsan sayımından arta kalanları ise Moğol geleneklerine göre bir düzen içerisinde koyarlardı. Mutlak egemenlikleri altına giren mahallerde, bölge insanına söz vermelerine rağmen, herhangi bir nedeni bahane olarak kullanıp sözlerini unutulardı ve böylece halka, her istediklerini yaptırırlardı. Bazen teslim olan bir kale veya şehir halkını “geleneklerimize göre sizi saymamız gerek” diyerek dışarı çıkarırlardı. Onların arasından köle olabilecek olanları ve zanaatkârları ayırarak, geriye kalanları kılıçtan geçirirlerdi; özellikle düşmanın ele geçirilen önde gelenleri ve soyluları sağ bırakılmazdı. Öldürülecek olan köleler yüzbaşılara teslim edilirdi. Yüzbaşılar da bu esirleri çift taraflı balta ile öldürmeleri için onarlı onarlı kölelere bırakırlardı. Bu sayı, esirlerin verildiği yüzbaşının ordusunun büyüklüğüne göre daha fazla veya daha az olabilirdi. Zamanın savaş hukuku gereği, mağlup olanların ailelerinin ve mallarının galiplerin sayılması sebebiyle, Moğollar gibi göçebe hayat süren diğer kavimler Cengiz Han’a tâbi olmayı istiyorlardı; böylece onlar da bu esirlerden ve ganimetlerden yararlanabileceklerdi.¹⁶⁴

Moğolların köle ve esir kriterleri, karşılarındaki düşmanın teslim olma durumuna ve düşmanlık seviyesine göre değişiyordu. Keraitler, Timuçin’in halkı ile beraber hareket etmeye alışık bir halktı ve onlara karşı büyük bir düşmanlıkları yoktu. Bu nedenle, Keraitler yenilgiye uğratıldıktan sonra hayatta kalanlar, Timuçin’in komutanları arasında pay edildi. Bu durum, bir köle paylaşımı şeklinde olmamış, tam tersine erkeklerin ve kızların taksim edilerek daha hızlı kaynaşmaları sağlanmıştı; Cengiz, Ong-han’ın kardeşinin kızlarından birini oğlu Tuluy’a birini de kendisine almıştır. Bununla birlikte, Tang’utlar, Merkitler ve Tatarlara yapılanlara bakıldığında çok daha farklı bir uygulama söz konusudur; onların eli silah tutan erkekleri öldürülmüş, kadın ve çocuklarından sadece odalık ve hizmetçi olabilecek olanlar sağ bırakılmıştır. Tang’utları yenilgiye uğratmasının ardından Cengiz Han, komutanlarına şöyle emretmiştir: “Cesur ve savaşabilecek durumda olan Tang’utları öldürün,

¹⁶⁴ Carpini, *a.g.e.*, s. 108-109; d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 150.

kalanları da bulan ve yakalayan askerler kendilerine alsınlar”. Buradaki yaklaşım farklılığının nedeni aradaki düşmanlık seviyesinden kaynaklanmaktadır.¹⁶⁵

Esirleri en çok kullandıkları yer; savaşın ön saflarıydı. Bu durumun ilk örneği Semerkant kuşatmasında yaşanmıştır. Bu kuşatmada esirler Moğollar gibi giydirilerek, onlardan saldırı birlikleri oluşturulmuş ve onluk gruplar halinde Moğol sancağı altında ön saflara sürülmüşlerdir. Bu esirler, peşi sıra artlarından gelen Moğolların ellerinde ölmek için savaşmak zorunda kalıyorlardı; kötü savaşıklarında da aynı sonuç onları bekliyordu. Moğollar, bu esirlerin iyi savaşmalarını sağlamak için onlara çeşitli vaatlerde bulunuyorlardı. Onları, böyle yaparak kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı ve kaçmalarını önlüyorlardı. Bu strateji, kısa bir zaman dilimi içinde Moğolların klasik savaş taktiği haline gelmiştir. Çiftçi köle haline getirilen esirlerin de şartları ağırdı. Onlar bütün mahsullerini bağlı oldukları komutanın samanlığına taşımak zorunda idi. Bu insanlara sadece ölmemelerine yetecek kadar yiyecek verilirdi. Zanaatkâr kölelerin durumu biraz daha iyiydi; onlara haftada üç kez et ve küçük bir parça ekmek verilirdi. Komutanları ve komutanların hanımları ve çocukları onları istediği zaman, istediği işe koşturabilirdi. İstenilen her şeyi yapmak zorunda olan bu köleler, verilen emri anında yerine getirmedikleri takdirde efendilerinden ağır cezalar alırlardı.¹⁶⁶

D’Ohsson Avrupalı esirlerin kullanımı ile ilgili eserinin bir bölümünde şunu yazmıştır:

Moğollar, Prenc’e saldırmadan önce etrafını tamamen tahrip ettiler. Böylece 70 köyün ahalisi Prenc’e sığındı. Moğollar, Prenc’e saldırıp Macar, Kuman, Rus esirleri ve bir miktar da kendi askerleriyle burayı kuşattılar. Prenc’e ilk önce Macar esirleri, onlar ölünce de Kuman ve Rus esirleri saldırttılar. Bir hafta sonra şehir düştü. Kendilerine ayırdıkları iki genç kızdan başka hiç kimseyi sağ bırakmadılar.¹⁶⁷

Kıpçaklardan alınan esirler artık bir ticaret alanı haline gelmişti. Burada ele geçirilen kızlar ve erkekler, özellikle Kırım’daki İtalyan pazarlarında satılmaktaydı. Onların en çok talep gördüğü yer ise Memlük Mısır’ı idi. Bu nedenle Memlük

¹⁶⁵ Bademci, *a.g.e.*, s. 53, 59; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 51, 188-189.

¹⁶⁶ Carpini, *a.g.e.*, s. 115, 119; Roux, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁶⁷ d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 198.

yöneticileri köle olmasalar bile, köle ebeveynlerin çocuklarıydı.¹⁶⁸ Hintli esirlerin sonu, Kıpçaklara göre çok daha kötü olmuştur:

Cengiz Han, 1221 yılı kışını Astakar'ın Katur kentinde geçirdi. Oranın idarecisi Salar Ahmed, Cengiz Han'a hizmette kusur etmeyerek elinden geldiğince ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. Moğol askerleri Katur'un havasına alışamadıkları için hastalandılar ve güçten düştüler. Onların yanında çok sayıda esirleri vardı. İçlerinde Hintliler önemli bir yer teşkil ediyordu. Bunları yemek pişirme, pirinç ayıklama gibi işlerde kullanıyorlardı. Hava, Hintli esirleri etkilemediği için Cengiz Han, bunların her birinin 400 men pirinç ayıklamasını emretti. Hintli esirler büyük bir gayretle çalışarak bu işi bir haftada bitirdiler. Cengiz Han, onların yapacak başka işleri kalmadığını düşünerek hepsinin öldürülmesini emretti. Sabaha kadar onların hiçbirini sağ bırakmadılar.¹⁶⁹

Kadınları ganimet olarak görüp esir etmek bir gelenek halini almıştır. Özellikle genç kızları esir ederek kendilerine cariye yapmışlardır. Bu nedenle kadın esirlerin yükselip önemli konumlara gelmeleri daha kolay olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun gördüğü en güçlü kadınlardan biri olan imparatorluk naibeliğine kadar yükselen Töregene Hatun da esirlikten gelmektedir.¹⁷⁰

Bunların haricinde, Reşîdüddin'in *Cami'üt-Tevarih* aslı eserinde, ev oğlanlarından bahsedilmektedir. Bu kaynaktaki bilgilerden anlaşıldığına göre; onlar savaşta esir edilen küçük erkek çocuklarıydı. Bunlar evin, yurdun hizmetini gören çocuklardı.¹⁷¹

1.2.4. Cengiz Yasaları: Yasak

Moğol yasaları olarak da bilinen Cengiz Yasası, yani *Yasak (Jasaq)*, bozkır hayatının bir aynası olan, Moğolların, atalarından, büyüklerinden gördükleri, yaşadıkları bölgeye uyum sağlamalarını kolaylaştıran, kendi ananelerini göz önüne alarak, Cengiz Han eliyle düzenlenmiş yasalar bütünüdür. Moğolların, Cengiz

¹⁶⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 411.

¹⁶⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁷⁰ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁷¹ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 104.

Han'dan önce de yaşayışlarını düzenledikleri bir yasanın varlığı, yazılı olmadığı halde bilinmektedir. Fakat Cengiz Han'ın gücü bozkır sınırlarını aşınca, bütün imparatorluk için bağlayıcı olacak olan bir yazılı yasalar düzenine geçme zorunluluğu oluştu. Böylece, Moğolların eski yasalarının, örflerinin ve âdetlerinin üzerine Cengiz Han'ın eklediği ve revize ettiği düzenlemeler toplanarak yasak meydana getirilmiştir. İlk düzenlemeler, 1206 senesinde, yani Timuçin'in artık Cengiz Han olarak anılmaya başladığı kurultayda yapılmıştır. Etrafındakilere kendisini kanıtlayan Cengiz Han, 1206 senesindeki kurultayda hukuk alanındaki işlerin başına *yeke yarğuçi* (başyargıç) olarak Şiki-kutuku'yu geçirmiştir. Cengiz Han, yine bu kurultayda Şiki-kutuku'ya ilk emirlerini veren ve bunların *koko debter* denilen ve “mavi defter” anlamına gelen bir deftere kaydedilmesini buyurmuştur. Bu şekilde kaleme alınan yasak, aslen göçebe Türk kültüründeki törenin devamı niteliğindedir. Fakat yasak, anlam bakımından sadece töre değil, “kural, düzenleme, savaş düzeni, haraç, vergi, ceza” manalarında da kullanılmıştır. 33 defter halinde düzenlenen bu kanunlar devlet hazinesinde korunmaktaydı. Sonuç itibarıyla, Cengiz Han'ın koyduğu kanunlar ve aldığı sert tedbirler neticesinde, asırlardır kendi aralarında mücadele eden küçük Moğol kabilelerinden büyük bir imparatorluk kurulmasını mümkün kıldı.¹⁷²

Yasak, savaş zamanlarında da barış zamanlarında da toplumsal, ailevî ve özel davranışları, ahlâk yasalarını, kutsallığı olan ya da olmayanı belirleyerek kişinin yaşantısının tümünü içerdiği için, yapılan veya yapılmayan her durumun onunla ilişkili olduğu görülmektedir.¹⁷³

Cengiz Yasası olarak da adlandırılan Yasak, bu konuya dair çalışmalar yapan kişilerin ortak ifadesine göre tam metin olarak günümüze ulaşmamıştır.¹⁷⁴ Bu konuya dair güvenilir kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Reşîdüddin Fazlullah'ın Cami'üt-Tevarih adlı eserinin ilk cildi.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin Tarih-i Cihan Güşa adlı eseri.
- İbn Battûta, *Seyahatname*.

¹⁷² Biran, *a.g.e.*, s.69; Habibe Temizsu, *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 45, 48-49, 51; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁷³ Roux, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁷⁴ Fethi Gedikli, “Yasa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 43, İstanbul 2013, s. 336; Temizsu, *a.g.e.*, s. 51.

- Mirhond'un *Ravzatü's-Safa* adlı eserinin beşinci cildi.
- Makrizî'nin *Kitab'ül Muavız v'el-itibar* adlı eseri.
- Wilhelm von Rubruk'un seyahatnamesi.
- Plano Carpini, *Historia Mongolarum*.¹⁷⁵

Bu kaynaklara ek olarak; bir Moğol kroniği olan *Çindami-in-Erike*, Altın Ordu Devleti hanlarının fermanları ve Yüan Hanedanının 1320 senesine ait kanun mecmuası gösterilmektedir. Fakat bu kaynaklarda verilen maddeler Cengiz Yasasının tamamını ihtiva etmemektedir. Bütün olarak günümüze kadar sınırlı sayıda madde ulaşmıştır. Kaynaklardan elde edilen maddelerin birçoğu asıl maddelerin özeti niteliğindedir.¹⁷⁶

Zikredilen kaynaklardan tamamının aktarıldığı düşünülen ve günümüze ulaşan maddeler şunlardır:

- Hayvanlarla cinsel münasebetin cezası ölümdür.
- Zina, kişilerin evli ya da bekar olduğuna bakılmaksızın ölüm cezası verilen bir suçtur.
- Su ya da külün içine kim pislerse ölüm cezasına çarptırılır.
- Kasten yalan söyleyen, bir başkasını gözetleyen, büyücülük yapan, iki kişi kavgaya ediyorsa bunlardan herhangi birine yardım eden ya da bu kişileri ayırmaya çalışan kimsenin cezası ölümdür.
- Her kim kaçak bir esiri ya da köleyi yakalar ve bu kişiyi eski efendisine geri vermezse ölüm cezasına çarptırılır.
- Bir kişi, bir esire, efendisinin izni olmadan giyecek ya da yiyecek- içecek verirse cezası ölümdür.
- Kim, mal alıp üçüncü kez art arda bunları ödeyemeyeceğini açıklarsa ölüm cezasına çarptırılır.
- Bir hayvan kesileceğinde ayakları bağlanmalı, karnı yarılmalı ve kalbi sıkılarak öldürülmelidir. Eğer, bir kişi keseceği hayvanı Müslümanlar gibi keserse, o kişi de aynı şekilde öldürülmelidir.

¹⁷⁵ Curt Alinge, *Moğol Kanunları* (Çoşkun Üçok), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s. 34-35.

¹⁷⁶ Temizsu, *a.g.e.*, s. 53.

- Ricatta ya da hücumda, bir kişi kendisine ait yayını, çıkını veya herhangi bir malını düşürürse, ardından gelen adam atından inerek bu eşyayı almalı ve sahibine teslim etmelidir. Bu hareketi yapmayan kişiye ölüm cezası verilir.
- Ebu Talib oğlu Ali'nin soyundan gelenler, Kur'an okuyucuları, fakihler, ölü yıkayanlar ve müezzinler, tüm yoksullar, bilginler, hekimler, kendi başına inzivaya çekilenler ve rahipler vergiden muaftırlar.
- Tanrının hoşuna gitmek amacıyla birer araç olduklarından dolayı tüm dinlere aynı derecede saygı gösterilmelidir.
- Gezinler, yemek yiyen kişileri gördükleri zaman atlarından inmeli ve izin almaya ihtiyaç duymadan o kişilerle beraber yemek yemelidir. Onlara verilen bu izni hiç kimse yasaklamamalıdır.
- Veren ya da alanın kim olduğuna bakılmaksızın, veren kimse tadına bakmadan önce verenin elinden bir şey yemek men edilmiştir. Herhangi bir kişiyle beraberken, o kişiyi yemek yemeye çağırmadan bir şeyler yemek ve arkadaşlarından daha fazla yemek yasaktır.
- Giyilen elbiseyi iyice yıpranmadan yıkamak yasaktır.
- Su almak için kap kullanmamak ve suya ellerini sokmak yasaktır.
- Hükümdarla ve herhangi bir kişiyle konuşurken o kişiye sadece ismiyle hitap edilmelidir. Hükümdar, gereksiz unvanlardan arınmalıdır ve bu nedenle, kaan ve han sıfatını kullanabilir. Şeref unvanları kullanmak, herhangi bir mezhebi tutmak, kelimeleri üstüne basarak söylemek yasaktır.
- Cengiz, ardıklarını, askerleri bizzat denetlemeye ve savaştan önce silahları gözden geçirmeye, askerleri savaş için eksiksiz bir şekilde donatmaya, her şeyi tüm detayına kadar kontrol etmeye ve eksikliği olanı cezalandırmaya mecbur tuttu.
- Her şey temizdir ve pis ile temiz arasında bir fark yoktur. Herhangi bir şeye pis demek yasaktır.

- Erkekler savaştayken birliklere refakat eden kadınlar, erkeklerin iş ve görevlerini üzerlerine almak zorundadırlar.
- Savaştan dönen birliklerin, hükümdara muhtelif vergileri vermeleri zorunludur.
- Her senenin başında, hükümdara, kendisi ve oğulları için aralarından seçmesi amacıyla kızlar getirilmelidir.
- Her on, yüz ve bin askerin başında bir komutan bulunmalıdır. Savaş sırasında verilen emirler, yazılı olarak değil şifahî olarak verilir. Komutanlara ve erlere, itaatsizlik yaptıkları zaman ceza verilecektir. Muhafızların arasında isteksiz davranan, görevden kaçan veya iş göremeyecek duruma gelenler olursa, bu kişilerin yerlerine başka kişiler getirilecektir. Eğer içlerinde suçlu olanlar varsa cezalandırılıp uzak yerlere sürgün edilecektir. Kendi aldıkları kararlar gelip, bize hizmetlerini sunmak isteyenlere zorluk çıkarılmasın.
- Nöbetçi muhafızı komutanı, kendisine teslim edilen birliğin yoklamasını alacak ve bu askerler üç gün sonra değiştirilecektir. Askerlerden herhangi biri yoklamada bulunmazsa, kendisine üç defa sopa ile vurulacaktır. Aynı asker, bu durumu bir kez daha tekrar ettirirse, kendisine bu kez yedi defa sopa ile vurulacaktır. Yine aynı asker, bu olayı hasta olmadığı halde ya da komutanının izni olmadan bir kez daha tekrarlırsa, kendisine 37 defa vurulmak üzere sopa cezası verilir. Artık üçüncü kez bu olayı tekrarlayıp sopa cezası verilen asker, muhafızlığa uygun olmadığından sürgün edilecektir. Bu emir, nöbet değişimi sırasında her defasında komutanlar tarafından askerlere bildirilecektir. Bunu ihmal eden komutanlara da ceza verilecektir.
- Şayet birlik komutanlarının yaşça en büyüğü hatalı bir iş yapar ve hükümdar ona ceza vermek için en düşük hizmetçisini yollarsa, o kişi, gelen kişiye teslim olmalı ve ölümle cezalandırılacak olsa bile, ceza uygulanıncaya kadar dizleri üzerine çökmüş halde durmalıdır.

- Birlik komutanları hükümdardan başka hiçbir kimseye başvuramaz, aksi bir durumda ölüm cezasına çarptırılırlar. İzinsiz bir şekilde yer değiştiren komutana da ölüm cezası verilir.
- Hükümdar, ülkede yaşananlar hakkında daha hızlı bilgi sahibi olmak için sürekli posta karakolları yapmalıdır.
- Sürek avında hayvan vurmakta başarılı olamayan avcılara sopa cezası uygulanmalıdır. Eğer gerek duyulursa ölüm cezası verilebilir. İhmali görülen askerler de cezalandırılmalıdır.
- Cengiz Han'ın oğlu Çağatay, Yasak'ın tatbikine dikkat etmelidir.
- Adam öldürme cezasının affı için diyet ödenmelidir. Bu miktar, öldürülen kişiye göre değişir. Çinli bir kişi öldürülmüşse, diyet olarak bir eşek yeterlidir. Bir Müslüman öldürüldüğünde ise diyet olarak 40 altın ödenmelidir.
- Çalınmış bir atla yakalanan bir kişi, o atın sahibine, çaldığı at ile eş değerde olan dokuz at vermek zorundadır. Bu bedeli ödeyemeyecek durumda olan kimseden at yerine çocuğu alınır. Şayet çocuğu da yoksa bu kişi ölümle cezalandırılır.
- Yasak, zina yapmamayı, birbirini sevmeyi, yalancı şahitlikte bulunmamayı, hırsızlık yapmamayı, hain olmamayı, fakir ve ihtiyarları korumayı emreder. Buna aykırı olan her türlü fiilin cezası ölümdür.
- Yasak, zina, hırsızlık ve yalanı yasaklar. Kişiye, yakınlarını kendini sevdiği gibi sevmeyi, onlara hakaret etmemelerini ve onları unutmamayı emreder. Kendi isteğiyle teslim olan bir köyü, şehri korumayı, Tanrı'ya adanan tapınakları ve hizmetkârlarını her çeşit vergiden muaf tutmayı, onlara saygı göstermeyi emreder.
- Bir kişi, şayet içki içmeyi bırakamıyorsa, ayda üç defa sarhoş olabilir. Üç defadan fazla sarhoş olması suçtur. Bunu ayda iki sefere düşürmek daha iyidir. Bir defa olması ise övülmeye değer bir durumdur. Hiç sarhoş olmamak ise en iyisidir. Böyle bir kişinin bulunması durumunda kendisi her çeşit saygıyı hak etmektedir.

- Kim çok yemek nedeniyle kusarsa, bulunduğu yurttan (çadır) dışarı sürüklenmeli ve ölümlle cezalandırılmalıdır. Ordu kumandanının çadırına girerken eşiğe basan kişi de aynı şekilde cezalandırılmalıdır.
- Kanuni mirasçılar haricinde kalan herkese, ölen bir kişinin eşyasını kullanmak yasaktır.
- Odalıkların çocukları, soyu belli olan çocuklardır. Bunlar, mirastan babalarının vasiyetine göre gerekli olan payı alabilirler. Miras şu şekilde pay edilir: En büyük erkek çocuğu diğer çocuklardan daha çok pay alır. En küçük erkek çocuğu ise babasının evini alır. Bu paylaşırma, baba ile en uzun süre evli kalan eşinin çocukları arasında yapılır. Çünkü, en uzun süre evli olan eş, diğer eşler arasındaki en yüksek rütbelisi olarak kabul edilirdi.
- Babasının ölümünün ardından bir oğul, kendi annesi dışında analıklarına ne olacağı hakkında karar yetkisine sahiptir. Onları başkalarıyla evlendirebileceği gibi, isterse kendisi de onlarla evlenebilirdi.
- İtaat etmeyen hiçbir ulusla barış yapılmaz.
- Gece muhafızı olmak isteyenlere zorluk çıkarılmaması emredilmiştir.
- Komutanlar, bizim haberimiz olmadan, kendi idarelerinde bulunan muhafızları azarlamasınlar. Öncelikle, Yasa'ya aykırı davrananları bildirmeleri gerekir. Suçu gereği azarlanması gereken kişiyi de öldürülmesi gereken kişiyi de biz cezalandırırız. Komutan oldukları için muhafızları dövenler, muhafızlarına nasıl vurdularsa o şekilde cezalandırılırlar.
- Han'ın muhafızları, binlik komutanlarından üst mertebede olacaktır. Onların emir erleri ise onluk ve yüzlük komutanların üst mertebesinde olacaktır. Şayet binlik komutanı, muhafızla kavga edip kendisini onunla aynı mertebede görürse, bu binlik komutanına ceza verilecektir.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi* (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954, s. 3-4; Alinge, *a.g.e.*, s. 143-146; *Cengiz İmparatorluğu Hakkında*

Bu maddelerden farklı olarak, Rubruk'un aktardıkları da önem arz etmektedir: Gerçekte elçi olmadıkları halde, kendilerini elçi olarak gösteren kişiler ölümle cezalandırılır. Küçük çaplı hırsızlık olaylarında sopa cezası uygulanır, büyük bir hırsızlık olayında ise hırsıza ölüm cezası tatbik edilir. Fakat, küçük çapta da olsa, aynı kişi yeniden hırsızlık yaptığı vakit ölüm cezasına mahkûm edilir. Diğer kaynakların aksine, Rubruk, büyücüler arasından sadece zehir yapanların ölümle cezalandırıldığını belirtmiştir. Eğer ortada bir suç ve şahitler varsa, suçlu işkence yöntemleriyle konuşturulur; Cüveynî de Rubruk'un aktardığı şekilde, bu durumu tasdik ederek, Moğollarda suçlu olarak görülen kişiye işkence etmenin geleneksel olduğunu belirtmiştir. Savaş stratejilerini düşmana vermenin cezası sopa ile 100 kez kalçaya vurulmasıdır. Bununla birlikte, savaşan birliklerin toplu bir şekilde geri çekilmemesine rağmen kaçan ve henüz düşman ordusu yenilmeden ganimet aramaya başlayan kişiler ölümle cezalandırılırdı.¹⁷⁸

Cengiz Han, Yasa'nın, mirasçıları olan oğullarının hazinesinde korunmasını buyurdu. Kaynaklara göre Cengiz Han: *"Benim güç ve azametimi destekleyin ve çoğaltın. Yasa'ya uymazsanız ve özellikle kesin bir itaatle ona bağlanmazsanız imparatorluk hemen sarsılır ve çok geçmeden yıkılır. O zaman Cengiz Han'ı ararsınız."* şeklinde vasiyet etmiştir. Cengiz Han'ın ardılları da onun emrettiği gibi yaptıkları birçok iş için Yasa'ya danışmışlardır.¹⁷⁹

Yasa'ya verilen önem, Cengiz Han öldükten sonra da devam etmiştir. Onun yerine geçen oğlu Ögedey, onun ardılı Güyük ve onun ardılları Yasa'ya aynı şekilde ehemmiyet göstermişlerdi. Cengiz Han'dan sonra tahta çıkan hanların ilk icraatları Yasa'ya aynı şekilde uymaya devam edeceklerini beyan etmeleri olmuştur.¹⁸⁰

İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu (çev. Ankhbayar Danuu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 71; Carpini, *a.g.e.*, s. 65, 109; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 85; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 150, 152-153; Nikolayeviç Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkes, Tatar ve Moğollar* (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, C. 2, İstanbul 2003, s. 91-92; de Hartog, *a.g.e.*, s. 46-47; Temizsu, *a.g.e.*, s. 56-61; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 176; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar: Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ V. yy-XVI. yy.* (çev. Engin Sunar), Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001, s. 136.

¹⁷⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 65, 99, 121; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 99; Rubruk, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹⁷⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.85; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁸⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 191, 238; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 164, 209; Fazlullah, *a.g.e.*, s. 78; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 199.

XIII. yüzyılda tahta çıkan hanlar, ilk iş olarak Yasa'yı devam ettireceğini açıklamalarının ardından, bir de genel af ilan etmişlerdir. Bu genel af politikası, Ögedey'den başlayarak bir âdet haline gelecektir. Kubilay Han devrinde de benzer uygulamaların yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde serbest bırakılan suçluların çeneleri, suçlu olduklarını gösterecek şekilde dağlanarak işaretlenirdi. Ayrıca, Möngke Han'ın bayramlarda genel af çıkarttığını ve bu afa serbest kalan suçluların güvenliğini sağladığı bilinmektedir. Yine Möngke Han tarafından, bazı suçluların eğitilebilmesi amacıyla sürgüne gönderildikleri bilinmektedir.¹⁸¹

Yasa'ya o kadar itimat ediyorlardı ki; Carpini'nin aktardığı ve Moğolların en sonunda gerçekleşeceğini düşündüğü bir kehanete göre; kim olduklarını bilmedikleri bir millet tarafından yenilgiye uğratılacaklardı. Fakat onları mağlubiyete uğratanlar ile yenilgiden sağ çıkanlar Yasa'ya uymaya devam edeceklerdi.¹⁸²

1.2.5. Kurultay

Günümüz Moğolistan'ında "hural" şeklinde kullanılan kurultay kelimesinin bozkır coğrafyasına yayılması, Timuçin'in Cengiz Han'a dönüştüğü 1206 kurultayı ile başlamıştır. Meclis, toplantı, kongre anlamlarında kullanılmış ve günümüzde de Türkçede kullanılmaktadır. Özü itibarıyla, Cengiz Han'ın imparatorluğundan önce kurulan Türk devletlerindeki *toyun* Moğollardaki yansımasıdır.¹⁸³ Zaten yüzyıllarca aynı coğrafyalarda yaşayan Türkler ve Moğolların birbirlerinden etkilenmemesi düşünülemezdi. Böylece Moğollar kendilerine yakın gördükleri ve çevrelerindeki en gelişmiş halklardan biri olan Uygurlardan etkilenmişlerdir.¹⁸⁴

Kurultaya katılım zorunlu idi. Kurultaya katılması gereken kişi, çok önemli bir gerekçesi olmadan kurultaya gitmediği takdirde âsi olarak görülür. Yani kurultaya gitmemek bir başkaldırıdır ve sonuçları çok ağırdır. Han ve eşleri, prensler, *altın urug*

¹⁸¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 191, 484, 492; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 164; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁸² Carpini, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁸³ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 85.

¹⁸⁴ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 115; Ahmet Taşağıl, "Kurultay", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. EK-2, Ankara 2019, s. 94; İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları* (haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 50.

yani Cengiz soyundan olanlar, noyanlar, devlet kademelerindeki önemli şahıslar, kabile beyleri ve vasal olan tâbilerin kurultaya katılımları zorunlu idi.¹⁸⁵ İspanya topraklarına kadar sefer düzenlemeyi düşünen Moğol ordusunun, Ögedey Han'ın ölmesi üzerine kurultayın toplanması gerektiği için seferlerin iptal edilmesi kurultaya verilen önemi göstermektedir.¹⁸⁶ Sonucunda Güyük'ün han seçileceği kurultaya katılan Plano Carpini, kurultaya katılanları sıralamıştır: “*Susdal Knezi Yaroslaos, Solangeli yöneticiler, Gürcü Kralının oğullarından ikisi, birçok Kitaylı, Bağdat Halifesinin elçisi, on Müslüman hükümdar kurultaya katılmıştı*”. Ayrıca, binlerce elçinin orada hazır bulunduğunu ve bunların bir kısmının amacının kendi hükümdarının bağlılığını bildirmek, bir kısmının vergi vermek, bir kısmının da hediye sunmak için orada bulunduğunu, bazı yöneticilerin ise bizzat kendilerinin gelip biat ettiklerini aktarmıştır.¹⁸⁷ Bu kurultaylarda başta han seçimi olmak üzere, askerî ve idarî kararların yanında av kararları da alınırdı. Bir danışma ve karar alma meclisi olan kurultay, Ögedey Han devrinde denetim işlevi de kazanmış ve yapılan icraatlar kontrol edilmeye başlanmıştır.¹⁸⁸

Han seçimi, kurultayın toplanması için en önemli sebepti. Cengiz Han, kendisinin ardından Ögedey'in başa geçmesini vasiyet etmesine rağmen formaliteden bile olsa kurultay toplanmış ve han seçimi yapılmıştı. Yine de Tului, Cengiz Han'ın ölümünden sonra, kurultay toplanana kadar naip olarak ülkeyi iki yıl boyunca yönetmiştir. Bu bilgiye bakılarak, kurultayın ve han seçiminin, Moğollar için ne kadar önemli olduğunu çıkarmak mümkündür. Bu seçimin sonucunda han olarak seçilen kişinin, gelenek haline gelen muhtelif kaideleri yerine getirmesi gerekiyordu. Han olması artık kesin olan kişi, ilk önce birkaç kez destekçilerinin talebini kabul etmiyor ve diğer kişilerin han olmayı daha çok hak ettiğini belirtiyordu. Ögedey, kurultayın başlangıcında han olarak seçilmesine rağmen 40 gün boyunca bu makamı reddetmiş ve 41. gün hanlık tahtına oturmuştur.¹⁸⁹ Gelenekselleşen bu “hanlık nazı” sonrasında, orada bulunanlar kemerlerini ve başlıklarını çıkarıyorlardı. Bu kemerleri omuzlarına asarak, tüm haklarından vazgeçtiklerini ve onun karşısında boyun eğdiklerini

¹⁸⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 233; Taşağıl, *a.g.m.*, s. 94; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁸⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 230.

¹⁸⁷ Carpini, *a.g.e.*, s. 144-145.

¹⁸⁸ d'Ohsson, *a.g.e.*, s.148; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 231; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 122-123.

¹⁸⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 188-189.

vurguluyorlardı. Yüksek nüfuz sahibi üç kişi öne çıkar ve ikisi ellerinden, biri de kemerinden tutarak han olan kişiyi tahta oturturlardı. Bunun peşinden hana, bir kadeh içerisinde içki sunulurdu. Han olan kişi kadehten içtikten sonra diğerleri de sırayla bu kadehten içerdi. Daha sonra orada bulunanlar, tek dizlerinin üzerine dokuz defa çökerlerdi. Hanın ardından da güneşe doğru dönerek üç defa diz çökerlerdi. Son olarak han ve eşi, beyaz keçeye oturtularak havaya kaldırılır, yani Tanrı'ya doğru yükseltirilirdi. Bu geleneklerin peşinden han, cömertliğini görkemli bir şekilde göstermeliydi. Örneğin; Möngke Han'ın taht şenliklerinde 200 araba şarap ve kıymız, 3000 baş koyun ile 300 baş sığır ve at tüketilmişti.¹⁹⁰ Böylece gece yarısına kadar bolca et ve kıymızın yenilip içildiği şenlikler başlardı. Bu şenliklerde hayvan dövüştürme, at yarışı, güreş gibi farklı etkinlikler de yapılırdı. Şenliklerin sonunda han, cömertliğini göstermeye devam ederek cülus dağıtmaya başlardı. Bu cülustan ilk payı Cengiz soyundan olanlar alırdı. Daha sonra cülustan, Cengiz soyuna hizmet edenler, noyanlar, kabile reisleri, devlet görevlileri, vasalların önderleri ve bunların maiyetleri sırayla paylarını alırlardı. Cülusun pay edilmesi işleminin ardından kurultay sona ererdi.¹⁹¹

1.3. Moğollarda Şehircilik ve İmar Faaliyetleri

Moğollar yerleşik yaşamayı, şehir hayatını, göçebelikten aşağı görürlerdi. Bu yadırgayıcı yaklaşım, genel olarak bütün bozkır kavimlerinde hakimdi. VIII. asırdan başlayarak, Uygurları etkisi altına almaya başlayan yerleşik hayat tarzı, diğer göçebelere karşılığını bulmamış, bunun aksine, sapkınlık olarak görülmüştür.¹⁹² Cengiz Han, bu yerleşik-göçebe kavgasına geçici olarak bir çare bulmuştu. Hakimiyet sahasının gittikçe büyümesiyle Cengiz Han, kendilerine merkez olacak bir şehrin ihtiyacını fark etmişti. Böylece, 1220 senesinde Cengiz Han'ın emri ile ileride *Karakorum* (*Karakurum*) olarak adlandırılacak şehrin inşasına başlanmıştır.¹⁹³

Günümüz Moğolistan'ının başkenti Ulan Batur'un 370 kilometre güneyinde kurulan Karakorum şehrinin adı "Kara taş yığını" ve "Kara kaya" anlamlarına

¹⁹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 472.

¹⁹¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 189-190, 237; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 209; Roux, *a.g.e.*, s. 138-139, 257-258.

¹⁹² Roux, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁹³ Karenina Kollmar-Paulenz, *Moğollar: Cengiz Han'dan Günümüze* (Hakan Aydın), Runik Kitap, İstanbul 2020, s.38-39.

gelmektedir. Devrin kaynaklarında *Ordu Balıg* ismiyle de anlatılan şehrin tamamlanması 1234 senesinde yani Ögedey Han devrinde olmuştur. Yine Ögedey Han'ın emriyle, şehrin etrafını çevrelemesi için inşa edilen surlar, 1235 senesinde tamamlanmıştır. Bu surların yapılma amacı herhangi bir saldırıya karşı şehrin savunmasına yardımcı olmak değildi; devrin batıdaki ve doğudaki şehirlerinin ekserisi surlarla çevriliydi. Durumun farkında olan Ögedey Han, şehrin bu yöndeki eksikliğini giderdi. Surların dört taraftan girişi vardı. Satılan ürüne göre pazar yeri değişiyordu; surların güneyinde öküz, kuzeyinde at, batısında koyun ve keçi, doğusunda ise darı ve nadir olarak getirilen tahıllar satılırdı. Karakorum'a su kuyularının yapılması da bu döneme rastlamaktadır. Şehrin önemli bir merkez haline gelmesi için Çin'den ve İslam ülkelerinden zanaat erbabı kişiler getirilmiştir. Değerli ticari ürünler Karakorum'a getirilerek, şehrin ticaret alanında önemli bir konuma gelmesi sağlandı. Dinî açıdan kozmopolit bir şehir olan Karakorum'da; 12 Budist mâbedi, iki cami ve içini Fransız mimar Guillaume Boucher'ın yaptığı şehrin dış kısmında bulunan bir Nestûrî kilisesi bulunuyordu. Şehirdeki yapılardan da anlaşılacağı üzere, Şamanistlerin haricinde önemli dinî zümreleri Budistler, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Maniheiztler oluşturuyordu. Böylece Karakorum, bir süreliğine de olsa, bozkırın en önemli şehri haline geldi.¹⁹⁴

Karakorum'da yapılan arkeolojik çalışmalarda sabanlar, dökümhaneler ve su kanalları ortaya çıkarılmıştır. Bu bilgiler, Karakorum'da ziraat yapıldığını desteklemektedir. Özellikle, kazılarda bulunan büyük kazanlar, Moğollar için olduğu kadar Türkler için de önemli bir araçtır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçerilerin isyan ettikleri zaman kullandıkları bir araç olan bu kazanlar, Moğollar arasında da askerî bir simge idi.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 225-226; Erkin Ekrem, "Uygur Boyu'nun Menşei", *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı: Dil, Arkeoloji, Tarih, AntroMarko Poloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni: Arkeoloji ve Tarih* (haz. Sergen Çirkin), Ötüken Neşriyat, C. 2, İstanbul 2021, s. 524; Hans-Georg Hüttel, "Karakorum: Tarihsel Bir Bakış", *Cengiz Han ve Mirasçuları: Büyük Moğol İmparatorluğu* (ed. Samih Rifat), Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 188-189; Osman Gazi Özgüdenli, "Karakorum", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. EK-2, Ankara 2019, s. 22-23; Kollmar-Paulenz, *a.g.e.*, s. 38-39; Rubruk, *a.g.e.*, s. 14, 111.

¹⁹⁵ Roux, *a.g.e.*, s. 269-270.

Moğollar, yurt hayatının verdiği özgürlük ortamını seviyorlardı. Tâbilerinin ve çevrelerindeki yerleşik kültürlerin düzeylerine yükselmenin ilk girişimi olan Karakorum şehri, Moğolların yerleşik hayatın cazibesini fark etmesiyle önemini yitirmeye başladı. Bu nedenle, 1260 senesinde hanlık tahtına oturan Kubilay Han'ın ilk icraatı, başkenti “*Han'ın Şehri*” anlamına gelen *Hanbalık*'a, günümüz Pekin'ine taşımak oldu.¹⁹⁶ Bu başkent değişikliğinin ardından Karakorum hemen unutulmamıştır; 1368 yılında tekrar başkent olsa da 20 yıl sonra Çinli birliklerin bir seferi sonucunda yağmalandı. Karakorum, XVI. asırda yeniden başkent haline getirilse de şehrin çöküşüne bir çözüm bulunamadı.¹⁹⁷

Yeni kurulan şehrin, birbirlerine altı mil aralıkta bulunan dört köşesi vardı ve üç kapısı bulunuyordu. Bu kapılar muhafızlar tarafından korunuyordu. Köşelerin dış kısmında yabancılar ve tüccarlar tarafından yapılan 12 tane yazlık vardı. Hanın emri ile şehirden denize uzanan bir su kanalı oluşturulmuştu. Bu sayede denizden de rahatlıkla faydalanabiliyorlardı. Şehrin iç kısmında dörtgen bir saray vardı. Sarayın bahçesinde, her köşede bir tane olmak üzere dört adet silah deposu vardı. İmparatorluk hazinesi de bu bahçede bulunan sekiz binada tutuluyordu. Saray sofrası, binlerce kişiyi alabilecek kadar büyüktü.¹⁹⁸

Cuci'nin oğlu olan Altın Ordu hükümdarı Batu Han, 1250 senesi dolaylarında, daha önceden kamp kurduğu, ticaret kervanlarının kesişme noktası olan İdil Nehrinin sol kolu üzerine “*Saray Batu*” olarak da bilinen “*Saray*” isimli şehri kurdu ve burayı başkenti haline getirdi. Böylece, Yukarı Bulgarya, Kırım, Ürgenç gibi eski ticarî durumlarından uzak olan şehirlerde yeniden ticarî canlılık başladı. Batu Han'ın kardeşi olan Berke Han Altın Ordu hükümdarı olduğunda kendi şehrini kurmaya karar vermişti. Bunun üzerine “*Saray Berke*” olarak da adlandırılan “*Saray*” şehrini inşa ettirmiştir. Avrupalı seyyahlar şehri çok beğenmiş, İbn Battûta ise Saray şehri için, gördüğü en güzel şehirlerden biri olduğu yorumunda bulunmuştur. En parlak devrini Özbek Han zamanında yaşayan şehir, 1395 yılında Timur tarafından

¹⁹⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 233; Roux, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁹⁷ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 23; Kollmar-Paulenz, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁹⁸ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 234-235.

yerle bir edilmiştir. ¹⁹⁹ Şehrin günümüzdeki yeri tam olarak bulunamamaktadır. Tzarev’de şehrin kalıntılarını ortaya çıkarmak için kazılar yapılmıştır. Bu kazılarda ortaya çıkarılan bazı kalıntılar Leningrad Müzesi’ne götürülmüştür ve hâlihazırda burada sergilenmektedir.²⁰⁰

Moğolların fetih hareketleri, beraberinde büyük bir tahribat getirmişti. Fakat kaynakların aktardıklarına göre, bu tahribat alanlarının birçoğu yeniden bayındır hale getirilmişti. Ele geçirilen bölgelerle birlikte imparatorluğun kurumsal olarak temelleri atılmalıydı ve Moğol hanları bu durumun farkındaydı. Doğu ve Batı Asya arasında kalan bölgedeki köprülerin ve yolların yeniden inşa edilmesi ve düzenli olarak onarılması bunu göstermektedir. Bu bölgelerin bayındır hale gelmesi, ordu, elçiler ve ticaret kervanları için de önem taşımaktaydı. Çünkü, seferler ve ticaret kervanları bu güzergâh üzerinden işliyordu. Michal Biran’a göre; Moğol yıkımının gerçekleştiği bu bölgelerde yeniden canlanma, tahribat kadar hızlı gerçekleşmiştir.²⁰¹ Çang-çuen’in Moğol yıkımı sonrası Semerkant ile ilgili aktardıklarından, şehirdeki hayatın normale döndüğü anlaşılmaktadır.²⁰² Cüveynî, Moğolların imar çalışmalarından bahsederken; Horasan ve Irak’ın eski durumunda olmadığını, sonsuza kadar da eski haline gelemeyebileceğini aktarırken, bazı şehirlerin ise hemen hemen eski hallerine getirildiğini, özellikle Buhara’nın iyi bir şekilde imar edildiğini ve İslam şehirleri arasında onun seviyesine denk bir şehrin bulunmadığını belirtmiştir.²⁰³ Cüveynî, Moğolların Kuçar olarak adlandırdıkları Habuşan şehrinin de yine onlar tarafından bayındır hale getirildiğini aktarırken, Reşidüddin de bu şehrin tahribatının giderildiğini belirtmiştir.²⁰⁴ Reşidüddin, Bağdat’ın imarını ise şu cümleyle özetlemiştir: “*Han’ın emri ile Moğollar, Bağdat’ı imar etti ve insan ve hayvanların cesetlerini kaldırarak çarşı pazarı yeniden canlandırdılar*”.²⁰⁵ Müverrih Kiragos’un aktardıklarına göre; bazı

¹⁹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 245; Mustafa Kafalı, “Batu Han”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 5, İstanbul 1992, s. 208-209; Roux, *a.g.e.*, s. 368.

²⁰⁰ Enver Konukçu, “Berke Han”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 5, İstanbul 1992, s. 506.

²⁰¹ Biran, *a.g.e.*, s. 99-100.

²⁰² Temizsu, *a.g.e.*, s. 36.

²⁰³ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 130, 137.

²⁰⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 504-505; Fazlullah, *a.g.e.*, s. 21.

²⁰⁵ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 602.

şehirler yeniden inşa edilmiş, fakat bu şehirlerin surları yıkılmış halde bırakılıp, bilerek onarılmamıştır.²⁰⁶

Bu bilgiler dikkate alındığında, Moğolların, fethettikleri her bölgeyi sadece tahrip etmediği, yıkımlarının yanında sönük kalsa dahi, imar çalışmalarına da önem verdiklerini çıkarmak mümkündür. Ayrıca, bazı şehirlerin, eski durumları seviyesine yeniden yükseldikleri doğrulanmaktadır. Moğolların, sadece şehirleri eski haline getirip, bu seviyenin üzerine bir şeyler katmadıklarını söylemek de doğru olmaz. Hülâgü Han ve Gazan Han devirlerinde yapılan köprü ve rasathaneler, bu duruma örnek olarak gösterilebilir.²⁰⁷

1.4. Moğolların Posta Teşkilatı: Yam (Jam) Sistemi

Ögedey Han, dahilî ve haricî hiçbir ciddi tehlikeyle karşılaşmadığı için kurumsallaşma çalışmalarına önem verdi.²⁰⁸ Kuzey Moğolistan'dan diğer bölgelere doğru uzanan ve 33-45 kilometre arasında değişen mesafede posta durakları inşa ettirdi. Yamalarda, her zaman göreve hazır bir şekilde bekleyen *yamçılar*, 20 *ulakçı* (postacı), atlar, hayvan sürüleri, lazım olan tüm araçlar ve bunların yedekleri bulunurdu.²⁰⁹ Bu posta durakları, ilk kurulduklarında meskûn bölgelerden geçtikleri için *yamçılar* (koşucu) genellikle gecikiyorlardı. Onların masrafları da halk tarafından karşılanıyordu. Ögedey Han, bu duruma son vererek posta istasyonlarını تنها bölgelere taşıttı. At, insan, gıda ve diğer gereçlerin giderlerini ise tümenler arasında bölüştürerek halkın üstündeki bu masrafları da kaldırmış oldu. Fakat, bunun yerine halktan, istasyonların giderleri için *kupçur* adlı bir vergi alınmaya başlandı. Hana, her yıl raporlar gönderilerek, yamaların eksikleri tespit edildi. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde, Ögedey Han'ın, yamçıların cezalandırılması gereken durumlarla ilgili verdiği emir şu şekilde aktarılmıştır: “*Bu duraklarda bulunan atların, yenecek koyunların, sağılacak kısırakların, koşulacak öküz ve arabaların sayısı bizim tarafımızdan tespit edilmiştir. Şayet bir postacıda bunlardan bir ip bile eksikse, dudağı kesilerek*

²⁰⁶ Kiragos, s. 23.

²⁰⁷ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 52, 282.

²⁰⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 230.

²⁰⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 273-274.

cezalandırılacaktır. Şayet bir kaşığı ya da tekerlek ispiti eksik olursa burnu kesilerek cezalandırılacaktır".²¹⁰ Möngke Han'ın, aynı postada en fazla 14 atın kullanılması ve görevlilerin gayriresmî işlerde çalışmamaları yönünde çıkardığı emirler, yam görevlilerine verilen bu tarz cezaların bile onları sıkı bir disipline sokamadıklarını göstermektedir.²¹¹

Kubilay Han devrinde Hanbalık'ta yam sistemi devam ediyordu ve yine bu devirde sistem yeniden düzenlenmişti.²¹² Seyyah Marko Polo, Hanbalık'ta yam sistemi ile ilgili gördüklerini şu şekilde aktarmıştır:

Birçok bölge ve eyalete giden yollar Hanbalık'tan geçiyor. Yani, Hanbalık bir güneş halinde, yollar buradan çıkıp ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılıyordu. Her anayolun bir ismi var. Bu isim anayolun uzandığı yerin adını taşıyor. Hanın postacılarından biri atıyla yola çıktığında, ancak 30 kilometre kadar gidiyor. Sonra bir at değiştirme yeri veya konağına geliyor. Buraya *yamp* deniliyor. Ayrıca postacılar, buralarda oturmak, yemek yemek, gerektiğinde uyumak için rahat odalar bulmak gibi ihtiyaçlarını da karşılayabiliyorlar. Bu konaklama yerlerinde küçük hanlar yapılmış. Yampların, atlar için ayrı yerleri var. Odaları var, alt katta da yemek yenecek büyük bir salonu var. Her 30 ya da 40 kilometrede yapılmış bu hanlarda ayrıca yüksek rütbeli memurlar, yabancı misafirler için de özel yerler ayrılmıştır. Mesela, yabancı bir elçi, hükümdarı ziyaret ediyor. Hanbalık'a varıncaya kadar yol boyundaki bu hanlarda ağırlanır. Komşu ülke krallarından ya da hükümdarlarından biri Kubilay Han'ı ziyaret ediyorsa, ona daha büyük itina gösterilir. Bu gibi değerli misafirler için konaklama yerlerinde veya hanlarda ayrı odalar döşenmiştir. Bu odalar, ipekli kumaşlarla kaplıdır ve büyük yatak odaları vardır. Kralların maiyetindekiler için de ayrı ayrı odalar daima hazır bulundurulur. Postacılar bu konaklama yerlerine gelince at değiştirirler. Atları yorulmuştur, bunun için konaklama yerlerinde daima bakımlı, yola hazır bekletilen atlar bulundurulur. Bu postacıların her türlü ihtiyaçları temin edilmiştir ve dediklerine göre, bir handa en az 300-400 at bulunuyormuş.²¹³

²¹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 90-91; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 202-204.

²¹¹ Roux, *a.g.e.*, s. 273-274.

²¹² Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 234.

²¹³ Polo, *a.g.e.*, s. 129-133.

Kubilay Han devrinde, atlı postacıların haricinde yaya postacılar da vardı. Bu koşan postacılar, en fazla dört kilometre kadar koşarlardı. Bu yaya koşucular için yaklaşık dört kilometrelik aralıklarda istasyonlar yapılmıştı. Bu istasyonlarda, iletilecek mesajı devralıp görevin kalan kısmını devam ettirecek koşucular hazır bulunurlardı. Üzerlerinde, iletilecek mektup haricinde hiçbir şey taşımayan bu koşucular, mektupları kemerlerinin iç kısmında saklardı. İstasyonda görevli bir memur, bu mektubu ya da mesajı her zaman kayıt altına alırdı. Ayrıca, koşucunun giriş ve çıkış saatleri de kaydedilirdi. Bu kayıtlar, müfettişler tarafından düzenli olarak kontrol edilirdi. Böylece hatalı olan kişiler cezalandırılırdı. Görevini zamanında yerine getiren kişiler ise han tarafından ödüllendiriliyordu. Hayatî bir mesaj taşıyan postacıya han tarafından yetkilendirildiğini kanıtlayan bir tablet veriliyordu. Bu tablet, taşıyıcısına bir nevi dokunulmazlık veriyordu ve tablet taşıyıcısının yardım istediği herkes, ona yardım etmek zorundaydı. Hedefine beklenen süreden önce varan mesaj taşıyıcısı yine han tarafından ödüllendirilirdi.²¹⁴

Ticaretin gelişmesi amacıyla, tüccarlara *paiza* adı altında muhtelif muafiyetlerin yanında, taşıma ve koruma gibi yardımlar sağlayan bir belge veriliyordu. Bu belge, tüccarlara ve elçilere yamalarda konaklama hakkını da kazandırıyor. Bu bağlamda yam, Selçuklu ve Osmanlı devirlerindeki kervansaraylarla benzer işlevlere sahipti.²¹⁵

1.5. Moğollarda Siyasî-Askerî Unvanlar

Cengiz Han'ın Yasa'ya eklediği maddelerden biri; ardıllarının, diğer bozkır hükümdarlarında olduğu gibi şatafatlı unvanlar kullanmamasını tavsiye etmesiydi. Cengizogulları da bu tavsiyeye uymuş ve sade unvanlarla yetinmişlerdir. Yazdıkları fermanlarda ve mektuplarda da gösterişten uzak durmuşlardır. Han ve kağan unvanı onlar için yeterli olmuştur.²¹⁶ Bu durumun sebeplerinden biri, Moğol hükümdarlarının,

²¹⁴ Polo, *a.g.e.*, s. 134-136.

²¹⁵ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 226; Cem Korkut-Mehmet Tuğrul, "Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası", *Cengiz Han ve Mirası* (ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2021, s.162-163.

²¹⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 86; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 153; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri 1220-1350* (çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, s. 294-295.

çağdaşları olan diğer hükümdarlar ile kendilerini denk görmemeleridir. Eğer kendileri de onlar gibi unvanlar kullanırlarsa, diğer hükümdarlarla eşit seviyede görüneceklerdi ve bu durum Tanrı'nın adına yeryüzünde hükümdarlık yapan Moğol Hanı için aşağı bir seviye idi.²¹⁷ Cengiz Han, Otrar Hadisesinin ardından Hârizmşahlar Devleti topraklarını ele geçirdiğinde²¹⁸, Sultan Alâeddin'in emri altında çalışan kâtiplerinden birini hizmetine almıştı. Han, İran üslubunu iyi bilen bu kâtime, Bedreddin Lulu için bir mektup göndereceğini ve bunun için söyleyeceklerini yazmasını emretmişti. Kâtip, Cengiz Han'ın yazdırdığı mektuba, Müslüman hükümdarların gösterişli unvanlarını da eklemişti. Danişmend'in, yazılan mektubu Moğolcaya çevirmesiyle Cengiz Han durumun farkına varmış ve hiddetlenerek “Sen hainsin. Musul Beyi Bedreddin Lulu bu gösterişli mektubu okurken daha fazla cüretkâr bir hale girecek” demiş ve kâtimi öldürtmüştür.²¹⁹ Bu durum, Moğol hanlarının cihan hakimiyeti ideallerinde kendilerine muadil olarak kimseyi görmediklerine örnek teşkil etmektedir.

Moğol İmparatorluğu'ndaki en önemli memurlardan biri olan *darugalar*, askerî ve sivil idare işlerinden sorumludur. Moğolcada “daraltmak, sıkmak, basmak” anlamlarına gelen *daruhu* anlamından türeyen daruga (*darugaçin*, darugaçi) terimi, Farsça metinlerde “*dârûga*” biçiminde yazılmıştır. İşlevsel olarak Farsçadaki *şahne*, Türkçedeki *baskak* ve Arapçadaki *hâkim* ile benzer anlamdadır.²²⁰ Kırım ile Çin arasında kurulan Moğol İmparatorluğu'nun ardılı olan devletlerde XIII.-XVIII. asırlar arasında daruga unvanının varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Kaynakların aktardıklarına göre daruga unvanı ilk kez 1218 senesinde Cengiz Han tarafından Suğnak Tegin'e verilmiştir. Michal Biran'a göre ise ilk daruga; 1215 yılında Moğollara Kuzey Çin'e giderken rehberlik yaparak faydalı olan Cafer Hoca isimli tüccardı. Moğolların güvenlerini kazanan kişilerden seçilen darugalar bu unvanı, çoğu kez özel bir hizmetin sonucunda ödül olarak alırlardı. Bu darugalar, genellikle kendi şehirlerinden uzaktaki bir şehirde görevlendirilirdi. Bunun nedeni; yerel halkla

²¹⁷ Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi: İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s. 344-345.

²¹⁸ Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 16, İstanbul 1997, s. 228-230.

²¹⁹ Dayı, *a.g.e.*, s. 345.

²²⁰ Abdülkadir Yuvalı, “Daruga”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, İstanbul 1993, s. 505; Sigi Hutuhu, *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)=Moğolların Gizli Tarihi Sözlük* (çev. Mustafa Kaçalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 85.

anlaşarak isyan çıkarmalarını önlemektir. Örneğin; Maverâünnehir bölgesini yönetmek için Çinli Yelü Ahay görevlendirilirken, Kuzey Çin'e ise Hârizm kökenli olan Mahmut Yalavaç gönderilmiştir.²²¹ Roux, Moğollar için dönüm noktası olarak bahsettiği darugalar için “yıkılmış şehirlerin tekrar dirilmesini veya en azından tamamıyla yıkılmamasını sağlayan onlardır” demiştir.²²²

Darugaların vazifeleri çoktur, fakat bunlar arasında beş görev önem arz etmektedir: Nüfus sayım organizasyonunu yapmak, vergi toplamak, toplanan vergileri merkeze göndermek, yam istasyonları kurmak ve yerel orduları toplamak. Bu vazifelerinin haricinde istihbarat faaliyetlerini de yürütüyorlardı. Ayrıca, darugaların, yetkilerini gösteren hususi damgaları bulunmaktaydı. Baskak ve daruga unvanlarını kullanan memurlara, Cengiz Han'ın Hârizmşahlar üzerine düzenlediği seferlerden başlayarak Kafkasya ve İran'da da rastlanmaktadır. Hindistan'da ise Timurlular tarafından kullanılan darugalık unvanı, özellikle Babürlüler tarafından muhtelif saray görevlileri için tercih edilen bir unvan olmuştur.²²³

Moğollarda önemli imtiyazlara sahip unvanlardan biri olan *tarhan* (*tarkan*, *darhan*) kelimesi, bozkır toplumlarının çoğunluğunun dilinde bulunan bir unvandır. Çin kaynaklarında “*ta-kan*” biçiminde görülen bu unvan, Hun hükümdarlık unvanlarından “*tan-hu*” ile ilişkilendirilmektedir. Dîvân-ı Lugâti't-Türk'de İslâmiyet öncesinde “bey” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Benzer unvanlar, Hititler, Etrüskler ve eski Greklerde de bulunmaktadır. Orhun kitabelerinde Bilge Kağan'ın devlet görevlilerini saydığı kısımda tarhanlardan bahsetmektedir. Maverâünnehir bölgesi Müslümanlar tarafından ele geçirildiği sırada Soğd hükümdarı *Tarhun* unvanını kullanıyordu.²²⁴

²²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 505; Nizamüddin Şami, *Zafernâme* (çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949, s. 208, 220; Biran, *a.g.e.*, s. 100-101; Kollmar-Paulenz, *a.g.e.*, s. 41.

²²² Roux, *a.g.e.*, s. 206; Özgüdenli, *a.g.e.*, s.230.

²²³ Hayrunnisa Alan, “Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi”, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, MSÜ Basımevi, S. 3, İstanbul 2000, s. 99-100; Aleksandr Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 110-111; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 506.

²²⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, “Tarhan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 40, İstanbul 2011, s. 19-20; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini: Endeks* (haz. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 4, Ankara 1991, s. 577.

Moğollarda tarhan unvanı han tarafından veriliyordu. Bu unvanın verildiği kişiler önemli ayrıcalıklara sahipti. Tarhanlar, başında olduğu ordunun tek söz sahipleriydi. Vergiden muaf tutulurlardı. Ölüm cezası gerektirecek suçlar dışında dokuz kez işlediği suçlardan dolayı cezalandırılmazlardı. Savaşlarda elde ettiği ganimetlerin ve sürek avlarında yakaladığı avların tamamının sahibi olurdu. İzinsiz bir şekilde hanın yurduna girebilirlerdi. Bu önemli ayrıcalıklar tarhanın dokuz göbek torununa kadar onun soyuna bahşedilirdi.²²⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen tirkeş taşıma hakkı da tarhanlara veriliyordu.²²⁶ R. Grousset, bu imtiyazlarına dayanarak tarhanlar için “küçük zadedgân” tabirini kullanmıştır.²²⁷

Tarhan olabilmek için, bu unvanın getirdiği ayrıcalıkların büyüklüğü kadar önemli bir hizmette bulunmak gerekiyordu. Cengiz Han, bu unvanı yalnızca onun hayatını kurtaran ya da ona, giriştiği bir savaşın sonucunu değiştirebilecek kadar yararlılık gösteren kimselere vermiş ve oğullarına da böyle hizmette bulunanlara tarhanlık unvanı verilmesini tavsiye etmiştir.²²⁸ Kaynaklarda Çin kökenli unvanlardan biri olarak gösterilen *Guo Wang* (*Guo-ong*, memleketin prensi) unvanı da tarhanlık ile benzer imtiyazlar taşımaktadır. Bu unvan, 1217 yılında Çin'de düzenlenen bir seferde üstün başarı gösteren Mukali isimli komutana verilmiştir.²²⁹ Çin kökenli unvanlardan bir diğeri ise “Çasut Kori” unvanıdır. Baş muhafız anlamına gelen bu unvan, 1194 yılında Çinli General Ovanian tarafından Tatarlara karşı gösterdiği başarılı sefer nedeniyle Timuçin'e verilmiştir.²³⁰

Cengiz Han, Moğol ordusunu onluk sisteme göre taksim etmiştir. Eski birlik yapısını koruyan Cengiz Han, 10 (*arban*), 100 (*yagun*), 1.000 (*minggan*) ve *tümen* dedikleri 10.000 kişiden oluşan birliklerin içerisine sadece diğer boylardan takviye yapmamış, farklı milletlerden kişileri de katmıştır.²³¹ Cengiz Han, orduyu

²²⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 136; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 92-93; Abraham d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 42-43.

²²⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 58, 135-136, 143, 146.

²²⁷ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Tarihi: Attila, Cengiz Han, Timur* (çev. Halil İnalçık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 231.

²²⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 109-110, 146-148; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 48.

²²⁹ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 77; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 133-134.

²³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 43.

²³¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Tümen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 41, İstanbul 2012, s. 461; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 89; Carpini, *a.g.e.*, s. 83; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 69, 145-146;

düzenledikten sonra, 150 kişiden oluşan ve kendisini korumakla görevli bir nöbetçi-muhafız birliği (*kesig*) oluşturdu. Bu birliğin 70'i gündüz, 80'i ise gece nöbetçisiydi. Muhafızlar, yüzbaşı, binbaşı ve tümen komutanlarının çocukları ve kardeşleri arasında seçiliyordu. Fakat, muhafız olmak isteyen diğer kişiler de yetenekli ve fizikî durumları uygunsa kabul edilebiliyorlardı. Komutanların yakınlarının muhafız olarak alınmasının nedenlerinden biri de rehine garantisi sağlamasıdır. İsteksizlik gösteren, görevden kaçan ve iş göremeyecek duruma gelenlerin yerine yeni muhafızlar seçilirdi. Düzeni sağlamak, hırsızları yakalamak gibi işlevleri de bulunan muhafızlar, bir nevi “hasa ordusu” görevi görüyorlardı. Başlarındaki subayları, muhafızların işlerinden, yarlıklarının yazılıp kayıt edilmesinden, sürülerinden ve silahlarından sorumluydu. Cebe, Sübedey, Mukali gibi birçok büyük Moğol generali bu sistem içerisinde yetişmiştir. Muhafızların sayısı zaman içerisinde artarak binlik oluşturacak hale gelmiştir.²³²

Spuler, *a.g.e.*, s. 435-436; Roux, *a.g.e.*, s. 146; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti: 485-618/1092-1229*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 253; Nadir Devlet, *Avrasya Fatihî: Cengiz Han*, Başlık Yayınları, İstanbul 2010, s. 179; Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 51-52.

²³² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 114-115, 150; Rene Grousset, *Cihan Fatihî Cengiz-Han* (çev. İzzet Tanju), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s. 162-163; Roux, *a.g.e.*, s. 101; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, C. 1, Ankara 1969, s. 1-2; Spuler, *a.g.e.*, s. 437; Biran, *a.g.e.*, s. 67.

2. BÖLÜM

XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Kültürel Yapı

2.1. Yurt-Ocak ve Yurt Arabası

Moğollarda şehir nedir bilinmezdi ve yerleşik hayat hor görülürdü. VIII. asırdan başlayarak, şehir hayatı Moğolistan'da yaşayan Türklerin ilgisini çekmiştir. Yine de bu yaşayış şeklini benimsememişlerdi. Bu durum Uygurların dikkatini celbetmiş olsa bile, o tarihlerde şehir hayatı, neredeyse ortadan kalkmış ve sapkınlık olarak görülmüştür. Çadırda, daha doğru tabiriyle “yurt” (Moğolca *nutuk*) adı verilen ve barınak anlamına gelen *ger* adını verdikleri yerlerde yaşıyorlardı. Yurt, Türkçe bir kelime olarak, ilk başlarda bir kavmin ikamet ettiği toprak ve bunun daha geniş anlamıyla ülke manasında kullanılıyordu. Rusların yorumlamasıyla, bu kelime “çadır” manasını kazanmıştır. Daire biçiminde olan yurt, yapısal olarak uzun ve dar söğütten ya da köknardan, sııklı bir şekildeydi. Bu sııklar, ağaçtan yapılmış halkaların içinden geçirilmişti. Daire şeklindeki çatı, kıl örme ile bu sııklara bağlanıyordu. Deliğin tam altında ateş yakılan yer yani ocak bulunurdu. Bu delik, dumanın içeride kalmaması, havalandırma ve ışığın içeri girmesi için önem arz ediyordu. Bu işlevi nedeniyle ona, “duman deliği” anlamına gelen *tünglük* veya *dünglük* adı verilmiştir; bu kelime, ayrıca “gök penceresi” anlamına da gelmektedir. Portatif bir kapakla kapanıp açılabilirdi. Bu kapak ve tavan, genellikle su geçirmezdi; birkaç kayışla tutturulan keçeler ve dokunarak hazırlanmış işlemeler, kilimler ve rengarenk kumaşlarla kaplı idi. Özellikle çatı, beyaz keçe ile kaplanırdı ve bu beyaz keçenin parlaması için sıklıkla kireçlenirdi. Bazen kireç yerine kemik unu ya da beyaz toprak kullanılırdı. Nadir de olsa kara keçe kullanılıyordu. Gök penceresinin etrafını, renkli keçelerle süslerlerdi. Deri menteşeliydi ve pratik bir şekilde katlanabilirdi. Genellikle üç metreye kadar olan yüksekliğiyle, yaklaşık 20 metre karelik bir alanı kapsıyordu. Çok hafiftir ve sadece toprağın üzerine yerleştirilirdi; yere perçinlenmemesi sayesinde her türlü zeminde, hatta buz üzerinde bile sağlam bir şekilde durabilirdi. İskeleti hafif ve yuvarlak bir şekilde olmasına rağmen büyük çaplı fırtınalara bile karşı koyabilirdi. Taban üzerine kuru ot, yaprak ve küçük dallar yığın edildikten sonra halı ve kilimler serilirdi.

Giriş kısmına, renkli işlemelerle bezenmiş keçeler koyarlardı. Bu işlemelerin figürleri genellikle ağaçlar, yabancı hayvanlar, kuşlar ve asma kütüğü olurdu.²³³

Yurtların büyüklüğü, yurt sahibinin sosyal durumuna ve toplumdaki derecesine göre değişiklik gösteriyordu. Bazı yurtlar, pratik bir şekilde kurulup sökülebilirken, bazıları bütün bir şekilde yurt arabalarıyla taşınabilmekteydi. Her gün kamp kaldırılmaması sebebiyle barınakları kurma ve toplama zamanına bakmaksızın, bazı dönemler aynı konumda tüm mevsim boyunca kalabiliyorlardı. Bu, kurma ve sökme işlemi genellikle iki saati aşmıyordu. Fakat bu süre, her gün taşınmak düşünüldüğünde uzunca bir süreydi. Yurtlardan farklı olarak, diğer malzemeler fazlasıyla ağırdı ve yer kaplıyordu. Keçelerin ağırlığı 150 kiloyu, tahtaların ağırlığı ise 60 kiloyu buluyordu. Bu ağırlığı taşıması için deve ve öküz kullanılıyordu. Bir tek deve ile bu ağırlık taşınabiliyordu; fakat bu yük, genellikle iki hayvana yükleniyordu. Malzemelerin çokluğu ve yurtların büyüklüğüne göre bu hayvanların sayısı artmaktaydı. Av ve savaş da dahil olmak üzere nereye giderlerse bu yurtları da peşlerinden getirirlerdi.²³⁴ Kerülen ve Onon bölgeleri gibi araba kullanımına elverişsiz ve engebeli yerlerde bile arabalar kullanılırdı. Büyük çadırları taşıyan daha büyük arabalar ise sadece düz yerlerde ve bozkırlarda kullanılıyordu. Araba-yurtlardan oluşan bir kamp, hızlı bir şekilde hareket etmeye elverişliydi. XIII. yüzyılda, imparatorluğun büyümesiyle göçebeliliğin gelişmesi, hayvan sürülerinin çoğalması, geniş yayla imkanları ve uzak seferler, yurt yaşamının devamına olanak sağlamıştır.²³⁵ Ruslar tarafından Altay'da, *Pazırık Kurganı*'nda bulunan bu arabaların bir örneği XVIII. asırda Ukrayna'da görülen arabaların atasıdır. Pazırık Kurganı'ndan çıkan bu araba, 2,15 metre çapında, 3,35 metre eninde ve 3 metre uzunluğundadır.²³⁶ Bu arabaların resmini yapan ve onları kullanan Rubruk, yurt arabalarıyla ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır:

Ben bir öküz arabasının tekerlekleri arasındaki izlerin uzaklığını 20 ayak olarak ölçmüştüm. Bu da gösteriyor ki arabanın üstünde bulunan bir yurt her iki tekerlekten beş ayak daha dışarıya doğru taşar. Bir arabanın önünde 25

²³³ Carpini, *a.g.e.*, s. 44; Roux, *a.g.e.*, s. 52; Rubruk, *a.g.e.*, s. 32.

²³⁴ Carpini, *a.g.e.*, s. 44; Roux, *a.g.e.*, s. 53.

²³⁵ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 69.

²³⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 53.

öküz gördüm. Bunlar bir sırada yan yana 11 çadır ve önlerinde de 11 çadır büyüklüğünde bir çadırı çekmekteydiler. Bir araba dingili, bir gemi direği büyüklüğündeydi. Arabanın üstündeki yurdun girişinde oturan bir adam öküzleri sürmekteydi. Bundan başka soyulmuş ve ince çubuklardan dört köşeli sandığa benzeyen kapları hazırlarlar. Aynı çubuklardan bir koruyucu tavan gererler ve ön tarafa küçük bir giriş yaparlar. Bu sandığı kara keçe ile kaplarlar. Bunu koyun sütü ya da içyağı ile sıvayarak, yağmura karşı korunmayı sağlarlar ve ayrıca işlemlerle bezerler. Bu sandıkları değerli ev eşyalarını koyarlar. Onları, develerin çektiği ve ırmakları da geçebilecekleri yüksek arabalara yüklerler ve asla arabalardan indirmezler. Yurtlarını arabalarından indirdiklerinde, girişi güneye doğru yerleştirirler. Yurtların her iki yanına, stok kaplarının bulunduğu arabaları koyarlar. Böylece yurtlar, bir taş atımı uzaklıkla yerleştirilen iki araba sırası arasında, iki duvar arasındaymış gibi durur. Zengin bir Tatar veya Moğol, 100-200 arasında stok arabasına sahiptir. Batu'nun 26 karısı vardır ve bunlardan her birinin bir yurtu bulunur. Bunların ardında, içinde kızların oturduğu küçük oda hizmeti veren yurt bu hesaba dahil değildir. Bu yurtların her birine ait 200 araba vardır.²³⁷

Yurtlarla alakalı olarak kaynakların üzerinde mutabık olduğu önemli hususlardan biri de kapılarının her daim güneye bakmasıdır. Bunun nedeni; kuzey rüzgarlarından korunmaktan ziyade, güneşe, öğleden önce, en yüksek parlaklık ve güce ulaştığı sırada saygı göstermek, tazim etmektir. Daha önceki devirlerde, güneşin doğduğu yere saygı göstermek için kapılar doğuya bakardı. Kuzeyde, *ongon* yani ev heykelciklerinin buldukları yerde evin reisi otururdu. Sağında ev sahiplerinin oturduğu şeref yeri bulunurdu. Yurtların doğusu kadınlara, batısı erkeklere aitti. Girişe göre en uzak olan yerler, yurtların en saygın yerleriydi. Değersiz kişiler ve hizmetçiler, ocak ve kapı arasında kalan yerde otururlardı. Erkekler yurda girdiklerinde, sadaklarını katiyen kadınların tarafına asmazlardı. Hanların yurtları, her daim kuzeye kurulurdu.²³⁸

Kitanlar, üst kısmı altın işlemeli kumaştan, duvarları işlenmiş tahtadan, tavanı beyaz keçeden yaptıkları han yurtlarına *Şira Ordu (Sira Ordu)* adını vermişlerdi. Aynı

²³⁷ Rubruk, *a.g.e.*, s. 33.

²³⁸ Bademci, *a.g.e.*, s. 77; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 33; Polo, *a.g.e.*, s. 69; Roux, *a.g.e.*, s. 54; Rubruk, *a.g.e.*, s. 34.

isim, XIII. yüzyıl Moğollarında da kullanılmıştır; Ögedey'in, bütün yaz boyunca kaldığı Ormentoua adlı bölgede kurduğu yurdun adı buna örnek teşkil etmektedir. Bu yurdun içi, altın işlemeli kumaşlarla donatılmıştı ve 1.000 kişilik kapasitesi vardı.²³⁹ Cüveynî'de de bu konuda bilgiler mevcuttur:

Tus'un yakınlarında bulunan Cihn el-Fukara adlı yerde Emir Argun'un yaptırdığı bir bahçenin önünde Hülâgü için hazırlanmış olan, üzerinde altın işlemler bulunan ipek kumaştan yapılmış çadır kuruldu. Bu çadır Mengü Han'ın, kardeşi Hülâgü için Emir Argun'a hazırlattığı çadırıdır. O arada Hülâgü'nün emri üzerine çeşitli mesleklerden ustaları burada topladılar. Ustalar, verilen emir üzerine iki kapılı yünden bir çadır yaptılar. Kubbesi altın olan ve gökyüzünü andıran çadırın, iç kısmı ise parlak halılar nedeniyle dışarıdan daha aydınlıktı.²⁴⁰

Kubilay Han'ın yurtlarıyla ilgili kaynakların aktardığına göre; en az bin kişinin sığabileceği büyüklükte olduğu ortaya çıkmaktadır. Onun yurdunun kapısı da güney istikametine doğru bakmaktaydı. Bu yurdun içinde, Kubilay Han'ın kaldığı bir yurt daha bulunuyordu. Hem içi hem de dışı, pahalı kumaşlarla donatılmıştı. Giriş, geniş ve büyük bir holden sağlanıyordu. Bu hol genellikle konukların ya da komutanların bekleme yeri olarak kullanılıyordu. Kubilay Han'ın yaşadığı iç yurt, çok daha özenle süslenmişti. Yurdu, üzeri işlemeli direkler tutuyordu. Bu iç yurda, Kubilay Han haricinde birinci hatunu ve odalıkları gibi pek az kimse girebiliyordu. Diğerlerinden farklı olarak bu iç yurdun kapısı, batıya bakıyordu. Bunun sebebi; Kubilay Han'ın bu durumun kendine uğur getirdiğine inanması idi. Bu iç yurdun arkasında büyük bir oda bulunuyordu. Han, bu odada özel misafirlerini ağırlıyordu. Büyük odanın arkasında ise Kubilay Han'ın uyku odası bulunuyordu.²⁴¹

2.2. Beslenme

Moğolların en çok tükettiği yiyecek et ve süt ürünleri idi. Tükettikleri içeceklerin başında ise mayalanmış kısrak sütünden üretilen "kırmızı" geliyordu. Başta

²³⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 227; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 176.

²⁴⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 504.

²⁴¹ Polo, *a.g.e.*, s. 115.

at eti olmak üzere, sığır, keçi, koyun ve deve eti en çok tükettikleri yiyecekler idi. Bu hayvanların dışında yedikleri hayvanlar da mevcuttur: Geyik, rengeyiği, alageyik, başka bir geyik türü olan elan, karaca, ceylan, ayı, tavşan, yaban domuzu, sıçan, tilki, kurt ve birçok farklı türde kuş. Tükettikleri bu kuşlar arasında ördek, kaz, sülün, keklik, çulluk, ardıç ve yaban horozu da bulunmaktaydı. Etin bozulmasını önlemek için eti ince dilimler halinde keserek ya ateşte ya da duvara asarak kurutulardı. Böylece et, hızlı bir şekilde kurur ve kötü kokmazdı. Et tüketimi için yardımcı besin kaynağı olarak sarımsak ve soğan kullanılıyordu. Kendiliğinden açılmayan olgunlaşmış meyveleri de toplarlardı. Eti genellikle haşlama veya kavurma şeklinde pişirirlerdi. Diğer göçebe kavimlerde olduğu gibi Moğollarda da süt ürünleri önemli bir yer teşkil ediyordu. XI.-XIII yüzyıl Moğollarına gıda yetmediği zamanlar balık ürünlerine yöneliyorlardı; çok muhtaç oldukları durumlarda bitki kökleriyle de besleniyorlardı. Tahılı suda haşlayıp, içine süt ve et parçaları atarak yaptıkları yemeğin yanında, hamur işi de yapıyorlardı. Hayvan bağırsaklarından sucuk yaparlar ve bunu henüz tazeyken tüketirler. Kalan etleri kış aylarına kadar saklarlar. Kestikleri bir büyükbaş ya da küçükbaş hayvanın etinden 50-100 kişiye yedirirler. Bu eti ince ince dilimleyerek içinde tuz ve su dolu bir kaba koyarak et suyu elde ederler. Yemeğe katılanlar eti, bıçak ucuyla alıp yerlerdi. Hayvanın etini bölmeden önce, yemeği veren evin reisi, beğendiği kısmı alırdı. Evin reisi, yemeğe katılan herhangi bir kişiye özel bir parça verdiğinde, o kişi, kendisine verilen parçayı tek başına yiyip bitirmeliydi. Eğer bitiremezse, bu eti yanında bir hizmetçisi varsa ona verir ve ondan saklamasını ister ya da kişinin kendisi “*captorgay*” adı verilen yanlarında taşıdıkları dört köşeli bir çantada bu eti saklar. Kemikler de bu *captorgay* da muhafaza edilir; bu durum kemiklerin bile israf edilmediğini gösterir. Et yemeği piştiği zaman, onu suyu ile birlikte kaselere koyarlar ve sonra da tekrar kazana dökerlerdi. Bu kaseleri hiç yıkamazlardı.²⁴²

XIII. yüzyılda Moğol topraklarına seyahat eden *Fransiskan* misyoner ve kâşif Rubruk, Moğolların yemek kültürünü seyahatnamesinde dile getirmiştir:

Büyük hükümdarlar, ülkenin güneyinde kış aylarında un ve darı elde edilen köylere sahiptir. Bununla birlikte, halk fakir olduğu için un ve darıyı koyun

²⁴² d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 33; Polo, *a.g.e.*, s. 132; Roux, *a.g.e.*, s. 49; Rubruk, *a.g.e.*, s. 35-36, 40; Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 65-66.

ve onun derisiyle takas ederek alır. Esirler, lapa ile beslenirler ve bu durumdan mutludurlar. Birçok fare çeşidini avlarlar. Bunlar arasında uzun kuyruklu olanları yemeyip av kuşlarına verirler. Fındık faresi gibi kısa kuyruklu olan fareleri ise yerler. Burada soğur dedikleri dağ sıçanı da bulunur. Bu sıçanlar yaklaşık otuzlu sürüler halinde mağaralarda yaşarlar ve altı aylık bir süre boyunca uyurlar. Ayrıca burada kediler gibi uzun kuyruklu olan tavşanlar bulunur. Moğolların çok iyi ayırt edebildikleri birçok küçük hayvan onların yiyeceğidir. Buralarda geyik görmedim. Çok az tavşan gördüm, fakat çok sayıda ceylan ve bizdeki katırlara benzeyen dağ eşekleri vardır. Onların koça benzeyen ve *arcali* dedikleri bir hayvan cinsi fark ettim. Bu hayvanın kıvrık boynuzu o kadar büyüktür ki tek elimle kaldırmam mümkün olmadı. Bu boynuzları da kendilerine tas yapmak için kullanırlar.²⁴³

XIII. yüzyılda Moğol topraklarına seyahat eden bir diğer kâşif Carpini de bu konuda Moğollarla ilgili yaşadıklarını, yamyamlık iddiasında da bulunarak şu şekilde kaleme almıştır:

Isırabildikleri her şeyi yerler; at, tavşan, kurt, köpek veya acil durumlarda insan eti. Bir keresinde Çin'in kuzeyinde, aralarında imparatorun da bulunduğu Kıtaylar'ın bir şehrini kuşatırken, kuşatma beklediklerinden uzun sürdüğü için yiyecekleri bitti ve her 10 kişiden birini seçip, diğerleri için pişirip yemek zorunda kaldılar. Hatta atlar doğurduğu zaman onun rahminden geriye kalanları bile yerler. Biz bit yediklerini de gördük. Sorduğumuz zaman; 'Niye bunu yemeyelim, bu da et değil mi? Çünkü bu bitler de benim oğlumun etini yemiş ve kanını içmiştir' cevabını verdi. Bizzat fare yediklerini bile gördük. Ne havlu ve peçete, ne masa örtüsü, ne sebze, ne ekmek, ne bakliyat ne de başka bir şey bilirler, bildikleri tek şey ettir. Etten de öyle az yerler ki, diğer milletlerin bu kadar az yiyerek hayatta kalmasına imkân yoktur. Et yerken elleri yağlanınca, çizmelerinin üzerine sürerek ya da et ve diğer şeylerle temizlerler. Yalnızca aralarındaki bazı soylu kişiler yanlarında bir iki küçük mendil taşırlar ve eğer yedikleri yemek et ise bu mendille ellerini silerler. Yemekte birisi eti keser, diğer kişi bıçak ucuyla küçük parçalar alır, ötekilere teker teker, birine az diğerine daha fazla olarak dağıtır. Böylece diğer kişiye daha fazla saygı duyduğunu göstermiş olur. Yemek kaplarını

²⁴³ Rubruk, *a.g.e.*, s. 37.

yıkamazlar ve bazen et suyuyla çalkaladıktan sonra, kazanda pişmekte olan etin yanına koyarlar. Diğer yemek takımlarını da aynı şekilde temizlerler, çünkü bir lokmayı veya bir damlayı bile harcamak günah sayılır. Hiçbir zaman kemiklerin iliklerini boşaltmadan köpeklerine vermezler. Elbiselerini yıkamazlar ve yıkayacak olduklarında fırtınalı havaların başlangıcından bitişine kadar olan zaman içinde yıkanmasına izin vermezler.²⁴⁴

Moğolların en çok tükettiği içecek olan kımız; mayalanmış kısırak veya at sütünden yapılan alkollü bir içecektir. Kımızın hazırlanış şekli şöyledir: Yere sabitlenen iki adet ok üzerinde zemine bir şerit çekerler. Tayları bu şeride bağlarlar. Kısırakları, bu tayların yanına koyarak sağlarlar. Bir anne at eğer aksileşirse, bir kişi tayı alarak onun altına yerleştirir ve biraz emzirttikten sonra tayı yerine geri götürür. Böylece inek sütü gibi tatlı bir süt elde edilir. Süt daha tazeyken büyük bir tuluma dökülür ve bu işleme özel olarak yapılan bir tokmakla yağı çıkarılır. Bu tokmağın alt kısmı bir insan başı büyüklüğünde olup, içi oyuktur. Şarap gibi ekşiyip mayalanana kadar süte şiddetli bir şekilde vurulur. Böylece yağ da üretilmiş olur. Daha sonra süt tadılır ve olmuşa içilir. İnsanın içine bir rahatlık verir fakat kaldıramayanların başını ağrıtır. Çok kuvvetli bir idrar söktürücüdür. Hanlar için ise kara kımız yapılır. Kısırak sütü koyulaşmadığı için çok fazla çalkalarlar, böylece sütün kalın kısmı dibe çöker. Dibe çöken kısım hizmetçilere ayrılır. Bu kısım iyi bir uyku ilacıdır. Açık sıvı kısmı hükümdarlara ayrılır; bu uyarıcı ve hafif bir içkidir. Batu Han'ın sarayına bir günlük mesafede 30 hizmetçisi vardır. Bu hizmetçilerden her biri Batu Han'a, günlük olarak 100 kısırak sütü getirmekle görevlidir; yani Batu Han'a günlük olarak 3 bin kısırak sütü ulaştırılmıştır. Yağ üretimi için inek sütünü de kullanmışlardır. Yağı kuvvetli bir şekilde dövdükleri ve tuzlamadıkları için bu yağ bozulmaz ve kış için saklanabilir. Kalan süt, yağ alındıktan sonra pişirmek için ekşitilir. Pişirme işleminin ardından üretilen lor, güneşte demir gibi sertleşinceye kadar bekletilir. Bu lor, torbalara konularak kış ayları için saklanır. Kışın sütleri az olursa *gruit* (*gurut*) dedikleri peyniri bir tulumun içine koyup sıcak su dökerek çözülmesini sağlarlar. Bu yöntemle elde

²⁴⁴ Carpini, *a.g.e.*, s. 63-64.

edilen içecek de ekşi olur ve süt yerine içilirdi.²⁴⁵ Polo, Kubilay Han'ın kımız tüketimi ile ilgili duyduklarını şu şekilde kaleme almıştır:

Kubilay Han, *Şang-tu* isimli şehirde Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında, yani yılın üç ayı ikamet edermiş. 28 Ağustos'ta toplanır ve Şang-tu şehrini terk edermiş. Bu tarih hiç değişmez, daima 28 Ağustos'ta gidermiş. Merak edip sordum: 'Neden Kubilay Han her yıl 28 Ağustos'ta Şang-tu'dan gidiyor?' Anlattılar: 'Kubilay Han'ın süt beyazı 11 tane atı vardır. Han, atlarına ve kısraklarına çok düşkündür. Hele bu süt beyazı kısrak sütünden yapılan kımızı da kutsal olduğu için içer. Bu kısrakların sütünden yapılan kımızı sadece Han'ın ailesi ve akrabaları içebilir, başka hiç kimse içemez. Bu büyük bir kuraldır ve Cengiz Han'dan beri böyledir. Bu süt beyazı kısraklara herkes saygı göstermek zorundadır. Falcılarımız Han'a bir gün şunu söyledi: Her yıl Ağustos ayının 28'inde bu kımızı içeceksin ve yere serpeceksin. Bu bizim ülkemizdeki bolluğu sağlayacak, çocuklarımızı koruyacak, sürülerimizi kurtaracak. Bu nedenle her yıl o günde Kubilay Han, törenle kımızı içer ve Şang-tu'dan gider.'²⁴⁶

Moğollar, keçi, koyun ve deve sütünü de tüketirlerdi. Herhangi birinin, kendi çadırlarında kımız içmesi Moğollar tarafından şerefli kabul edilirdi. Rubruk, Moğolların pirinç içkisi (*terraccina*), şarap, açık kımız (*kara kosmos*), bal içkisi ve onların "*aira*" dedikleri ayranı tükettiklerini belirtmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Ögedey Han'a atfedilen bir diyalogda o, üzüm şarabına yenik düştüğünden bahseder. Carpini ise Moğolların, bira ve şarabı bilmediğini fakat başka milletlerden gelen elçilerden hediye olarak kabul ettiklerini aktarmıştır.²⁴⁷

Herhangi bir sefere çıktıklarında yanlarındaki ağırlığın çoğunluğunu yiyecek ve içecek oluşturur. Sefer zamanında yanlarında iki deri kese taşırlar. Bunların birinde et, diğerinde de kımız bulunur. Ete nazaran az miktarda da kurutulmuş süt bulundurlar.²⁴⁸

²⁴⁵ Rubruk, *a.g.e.*, s. 36-37.

²⁴⁶ Polo, *a.g.e.*, s. 78.

²⁴⁷ Carpini, *a.g.e.*, s. 64; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 205; Rubruk, *a.g.e.*, s.44, 64, 85.

²⁴⁸ Polo, *a.g.e.*, s. 71.

Kubilay Han döneminde, hanın masası ve bu masanın etrafında oluşan protokol ile ilgili bilgiler mevcuttur: Onun masası diğer masalara kıyasla daha yüksektir. Kenarları ve ayakları oymalı olan bu masa, kare biçimindedir. Oymalar, genellikle hayvan başı şeklindedir. Masanın ortasında ve içine gömülü bir biçimde altından bir kap bulunmaktadır. Bu kaba içki konulurdu. Masanın her köşesinde de kap bulunurdu. Bu kaplarda kımız, deve sütü gibi çeşitli hayvan sütleri bulunurdu. Han, daima salonun kuzey tarafında kalan bu yüksek masayı kullanır. Hanın yüzü her zaman güneye doğru dönüktür. Hanın solunda ilk hatunu oturur; bir miktar daha alçak olan sağ tarafındaki masada oğulları oturur. Prenslar yaş sırasına göre masaya otururlar. Prensların eşleri ve soylu kişilerin eşleri de Hanın sol tarafına otururlar. Bu kadınların oturduğu masa yüksek değildir. Rütbeleri itibarıyla bu masaya oturamayan kişiler, yere kurulan sofralarda otururlardı. Saray mensupları tarafından herkesin yeri belirlenmiştir ve herkes bu kurallara göre masaya oturur. Masalar, Kubilay Han'ın oturduğu konumdan herkesin yüzünü görebileceği şekilde hazırlanır. Olağanüstü bir durum söz konusu olmadığı sürece masalar bu şekilde kurulmuştur. Nişan, düğün veya önemli bir davette bu masalar çok daha özenli bir şekilde hazırlanırdı. Hana hizmet eden kişilerin ağızlarının üzerine, Hanın yiyeceği ve içeceği nefeslerinin temas etmemesi için tül çekilirdi. Bu tüller, çok ince simlerden dokunuyordu. Han, elini her kaldırdığında bir senfoni çalınırdı ve orada hazır bulunanlar diz çökerdi. Bu kural sadece Han içtiği zaman uygulanırdı, yemek yerken böyle bir durum söz konusu değildi. Salonun orta kısmında dörtgen biçiminde, hayvan kabartmalı ve altın yaldızlı bir büfe bulunuyordu. Bu büfenin üstünde vazolar bulunuyordu ve vazoların içinde içki vardı. Bu içkiler, kırmızı renkli kıymetli bir taş olan lalden ve gümüşten imal edilen ayaklı geniş kadehlerin içinde masaya koyulurdu. Bir kadehten iki kişi içerdi. Kadınların kadehleri, diğer kadehlere oranla daha ufaktı. Herkesin önüne bir kaşık konurdu. Bu kaşıklar, kadehlerden içki almak için kullanılırdı. Yemeğin ardından dalkavuklar, hokkabazlar hanın karşısına geçerek yeteneklerini sergilerlerdi. Bu kişiler, önemli elçiler ve yabancı misafirler karşısına çıkacaksa özenle seçilirdi. Bu eğlenceler gece geç saatlere kadar devam ederdi. Salonun her kapısının başında ellerinde sopalarıyla ikişer uzun boylu teşrifatçı nöbet tutardı. Bu teşrifatçıların görevi; davete gelenlerin kıyafetlerin uygunluğunu kontrol etmek ve içeri girenlerin kapı

eşiğine basmalarına engel olmaktadır. Eğer bir kişi bu eşiğe basarsa ya dayak atılır ya da üstü başı soyulurdu.²⁴⁹

Moğollar, taht töreni, savaş sonrası zafer veya isyancıların bertaraf edilmesi gibi olumlu olaylar sonrası eğlencelerde de içmeyi âdet haline getirmişlerdi. Bu eğlencelerde genellikle geç saatlere kadar kımız içilirdi. Rubruk, onların içkilerini anlatırken, bu tarz içkili eğlencelerini de tasvir etmiştir:

Kışın buğdaydan, pirinçten, darıdan ve baldan şaraba benzeyen çok güzel bir içki üretirler. Bunların dışında, uzak yerlerden şarap getirirler. Yazları, yalnız kısrak sütünden üretilen ve daima çadırın girişinin yanına koydukları kımız (*kosmos*) içerler. Bunun yanında, çalgıcı elinde bir çalgıyla durur. Bizdeki büyük kanun ya da kemandan orada görmedim, fakat bizim bilmediğimiz birçok enstrümanları mevcuttur. Han içmeye başladığı zaman, çalgıcı çalgısını çalmaya başlar başlamaz, hizmetçi şöyle bağırır: 'Ha!'. Herkes alkış tutar ve müziğe göre, erkekler hanın, kadınlar da hatunun önünde dans ederler. Han sarhoş olursa, hizmetçi aynı şekilde bağırır ve çalgıcılar durur. Bunun peşinden herkes toplu olarak içer ve bazen amaçsız bir şekilde bahse girerler. Herhangi bir kişiyi içmeye davet ettiklerinde, onu kulaklarından tutup, ağzını açmak için kuvvetli bir şekilde çekerler ve sonra alkışlayarak etrafında dönmeye başlarlar. Birine özel bir şaka yapmak istedikleri zaman, bir kişi dolu bir tas alır ve diğer kişiler de iki tarafına geçerler. Şarkı söyleyerek ve dans ederek tası tuttukları kişiye doğru götürürler. Bunun karşılığında o kişi, tası almak için elini uzatınca sıçrayarak geri dönerler ve sonra tekrar gelirler. Bu şekilde aynı durumu, tuttukları kişi son derece susayınca kadar devam ettirirler. Bunun sonunda tası, o kişiye verirler. Dans edip şarkı söylerken, içen şahıs sarhoş oluncaya dek ayaklarıyla tempo tutarlar.²⁵⁰

2.3. Giyim-Kuşam ve Dış Görünüş

Moğollarda kadınlar ile erkeklerin giysileri arasında çok fark yoktur. Kadınların giysilerinin daha uzun olması dışında hemen hemen benzerdir. Bu nedenle dışarıdan gelenler için onları birbirinden ayırt etmek zor olmuştur. Hafif bir yünden

²⁴⁹ d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 235-236; Polo, *a.g.e.*, s. 100-104.

²⁵⁰ Rubruk, *a.g.e.*, s. 35.

imal edilen Bağdat kumaşından *bukeran* yani kazak giyerlerdi. Bu giysiler, aşağıdan yukarıya kadar yırtmaçlıdır ve göğüs hizasında ikiye katlanır. Sol yan bele kadar yırtmaçlıdır. Sağ yanında üç ve sol yanında bir bağ ile birbirlerine iliklenirler. Hangi cinsten olduğu fark etmeksizin kürk etekler de aynı biçimde hazırlanır. Ceketlerinin arkası açıktır ve arka kısımda dizlere kadar uzanan bir frak kuyruğu mevcuttur. Bu ceketlerin kılı kısmı ise dışa dönüktür. Evli olan kadınlar, önden yırtmaçlı olan ve yere kadar uzanan çok uzun bir gömlek giyerlerdi. Yaz aylarında İran'dan, güneydeki ülkelerden ve Çin'den gelen kumaşlardan yaptıkları giysileri giyerlerdi. Kış aylarında ise Avrupa'daki deri giysilerden farklı olan bir deri elbise giyerlerdi. Bu elbiseleri, Rusya, Başkurt, Büyük Bulgarya, Moksel ve Kırgız ülkelerinden temin ederlerdi. Bu temin etme süreci, zikredilen bölgelerin Moğolların tabiiyetine girmesiyle başlamıştır. Yine kış aylarında, kara kıştan ve sert rüzgarlardan korunmak için iki kürk giyerlerdi. Yoksul olan kişilerin dıştan giydiği elbiseleri genellikle keçi ya da köpek derisindedir. Varlıklı kişiler ise vaşak, tilki ya da kurt derisi giyerlerdi. Çadırda kaldıklarında bunlardan farklı elbiseler giyerlerdi. Yoksullar, giysilerini pamuklu ya da yün artığı bezlerle beslerken, varlıklı kişilerin elbiseleri yumuşak, sıcak ve hafif ipeklerdendi. Hatta elbiseleri altın ve gümüş işlemeli olanlar da vardı. Bu varlıklı kişilerin elbiselerinin kollarında ve yakalarında da çok pahalı süsler mevcuttu. Başlarına ise “*boctac*” veya “*boğtak*” denilen bir başlık takarlardı. Bu başlık, ağaç kabuğundan ya da buna benzer maddelerden üretilmiştir. Bir dirsek boyu uzunluğunda ve yuvarlak olup, üst kısmı bir kolon gibi dört köşelidir. Dışı değerli ipeklerle donatılmıştır ve içi boştur. Kamıştan bir çubuk ya da bir tüy, üstteki dört köşeli kısma geçirilmiştir. Bunu da tavus kuşu tüyü ile çevirirlerdi ve etrafını değerli taşlar ve vahşi hayvan tüyleri ile donatırlardı. Saçlarını kafalarının arkasında bir tokayla bir araya getirip boğtağın içine koyarlardı. Kadınlar, giysilerine bel hizasına denk gelen mavi bir mendil bağlarlardı. Gözlerinin altına, göğüslerine kadar inen bir mendil daha bağlarlardı. Yine benzer bir mendili de göğüslerinin üzerine koyarlardı.²⁵¹

Moğolların dış görünüşlerini ayıran belirgin özellikleri; diğer milletlere oranla, elmacık kemikleri ile çenelerinin ve gözleri ile yanakları arasındaki mesafenin fazla olması idi. Burunları çok küçük ve düz idi. Gözleri de küçük ve göz kapaklarına

²⁵¹ Carpini, *a.g.e.*, s. 43; Polo, *a.g.e.*, s. 71; Rubruk, *a.g.e.*, s. 38-39.

kadar çekikti. İstisnalar dışında orta boylu ve ince belliydiler. Bazılarının bıyıkları, hiç kazımadıkları birkaç kıldan ibaretti. Erkekler, kafalarının üst kısmındaki saçlarını dört köşeli şekilde tıraş ederlerdi. Ön taraftaki köşelerden şakaklarına kadar olan kısmı kazırlardı. Yine aynı şekilde şakaklarının üst kısmındaki saçları da keserlerdi. Alınlarından kaşlarına kadar olan kısmı bir tutam saç bırakarak tıraş ederlerdi. Kafalarının arka kısmındaki köşelerde saç bırakırlardı ve bunları örecek düğümlerlerdi.²⁵²

2.4. Dil ve Yazı

Moğolca, Altay dil ailesine mensup bir dildir²⁵³. 1730 yılında Alman asıllı bir İsveçli olan Philip Johan von Strahlenberg, *Das Nord- Und Ostliche Theil Von Europa Und Asia* adlı eserinde, Moğolca, Türkçe ve Mançu-Tunguzca'nın aralarındaki benzer noktalara dikkat çekmiştir. "Tatar" olarak isimlendirdiği bu halkları; Türk-Tatarlar, Uygurlar, Tunguzlar, Moğollar ve Mançular, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında kalan halklar, Samoyedler ile birlikte altı gruba ayırmıştır.²⁵⁴ Fin dilbilimci Matthias Alexander Castren, bu sorunu dilbilimsel kriterlerle ele alan ilk kişidir. Castren, "Altay dilleri" terimini bilim dünyasına sunan kişi olarak, yaptığı çalışmalarla Türk, Moğol, Fin ve Tunguz dillerinin benzerliklerini ortaya koymuştur.²⁵⁵ Moğolca ile Türkçe arasındaki benzerliklerin önemli nedenlerinden biri de birbirleriyle bin seneden daha uzun süre karşılıklı münasebet içerisinde olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu etkileşim, bazen Türklerin Moğollaşmasına, bazen de Moğolların Türkleşmesine neden olmuş ve böylece iki ırkı birbirinden ayırmak zorlaşmıştır.²⁵⁶

²⁵² Carpini, *a.g.e.*, s. 42; Rubruk, *a.g.e.*, s. 39.

²⁵³ Osman Gazi Özgüdenli, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 161.

²⁵⁴ Han-Woo Choi, *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 17.

²⁵⁵ Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Basım, Ankara 2004, s. 18-19.

²⁵⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 32; Nicholas Poppe, *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri* (çev. Zeki Kaymaz), Fatih Ofset, İstanbul 1994, s. 10; Ahmet Temir, "Moğolca ile Türkçe İlişkileri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 295; Ahmet Temir, "Türkçe ile Moğolca Arasında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 13, S. 1-2, Ankara 1955, s. 4-5.

Moğollar, VI. asrın ortalarından başlayarak önce Gök-Türklerin, onların ardından da Uygurların idaresi altına girmişlerdir. Bu süre zarfında, Türk geleneklerinden ve kültüründen büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Bilhassa Uygurlardan yazı kültürünün büyük bir kısmını almışlardır.²⁵⁷ Uygurlar, kendileri icat etmedikleri alfabelerini Soğdlardan almışlardır. 21 harften oluşan bu alfabe, dikey bir şekilde yukarıdan aşağı doğru yazılırdı. Nicholas Poppe, Moğol yazı dilini, Klasik öncesi Moğolca, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar kullanılan Klasik Moğolca ve Yeni Moğolca şeklinde üç kısma ayırmıştır.²⁵⁸

1204 senesinde Naymanlar ile yapılan savaşta ele geçirilen esirler arasında Uygurlardan alınarak Naymanların hizmetine geçirilen Ta-ta Tonga isimli bir memur bulunuyordu. Ta-ta Tonga'nın görevi, efendisinin emirlerine damga vurarak onlara resmiyet kazandırmaktı. Üzerinde bulunan Naymanların altın damgası Cengiz Han'ın dikkatini ve ilgisini çekmişti. Bu işin ehemmiyetini anlayan Cengiz Han, emirlerinin yazılması ve damgalanması için Ta-ta Tonga'yı görevlendirmiştir. Yazının faydalarının farkına varan Cengiz Han, oğullarının da yazı yazmayı öğrenmelerini emretti. Cengiz Han'ın dört oğlunun yanı sıra Moğol önde gelenleri de eğitilmiştir. Böylece Moğollar, Uygur yazısını benimsemişlerdir. Bir süre sonra okuryazarlık fazlasıyla değer kazanmış ve devlet kademesindeki yükselmeler için kıymetli bir ölçüt durumuna gelmiştir.²⁵⁹

Moğol hanları, kısa bir süre içerisinde, boyunduruğu altındaki halklarla, onların anadilleri ile iletişime geçilmesi gerektiğini kabul ettiler. Böylece birçok kâtip, Cengiz Han'ın yarlıklarını Uygurca, Farsça ve Çince olarak kaydetmeye başladı.²⁶⁰ Möngke Han devrinde ise sarayda kendi milletlerinin temsilcisi olması için Uygurlu, Çinli ve İranlıların yanına Tangutlardan ve Tibetlilerden memurlar tayin edilmiştir.

²⁵⁷ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 221.

²⁵⁸ Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 21-22; Feyzi Ersoy, *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Gazi Kitabevi, Ankara 2012, s. 29.

²⁵⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 131; Carpini, *a.g.e.*, s. 72-73; Sir Gerard Clauson, *Türkçe-Moğolca Çalışmaları* (çev. Fatma Kömürcü), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 154; Temizsu, *a.g.e.*, s. 46; Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 33; Eberhard, *a.g.e.*, s. 260; Kemaloğlu, *a.g.m.*, s.61; Biran, *a.g.e.*, s. 69-70; Bademci, *a.g.e.*, s. 69-70; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi* (çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara 1987, s. 478.

²⁶⁰ Biran, *a.g.e.*, s. 100-101.

Bunun sonucunda, bir ferman hangi bölgeye gönderilecekse o bölgenin kendi diliyle yazılmıştır.²⁶¹

İlhanlılar devrinde Farsça, Arapça karşısında belirgin bir üstünlük sağlamış ve aynı hızla Türk-Moğol coğrafyasının yazı dili haline gelmiştir. Henüz 1241 senesinde, Güyük Han'ın Papa'ya yazdığı mektup, Moğolların İran uygarlığından ne kadar erken bir tarihte etkilendiğini göstermektedir. Roux'nun tahminlerine göre, Marko Polo'nun yönetimle bağlantılarında Farsça kullanması, resmî dil olmamasına rağmen Hanbalık'ın da Farsçanın etkisinde olduğunun dolaylı bir kanıtıdır.²⁶²

Moğolların Gizli Tarihi adlı Uygur harfleriyle yazılan eser, Moğol İmparatorluğu'ndan kalan en eski yazılı eserdir. Bu eserin Uygur alfabesiyle yazılan metni bulunamamış, fakat Çin harfleriyle Moğolca olan metni günümüze ulaştırmıştır. Ögedey Han'ın hayatının da bir kısmını kapsamasından dolayı kitabın tamamlanma tarihinin 1240 senesi olduğu tahmin edilmektedir. Moğol efsanelerinden başlayarak Ögedey Han devrine kadar olan olayları içeren ve anonim olan bu eser, 1943 yılında Ahmet Temir tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁶³

Moğolların Gizli Tarihi, kendisinin ardından yazılan eserleri de etkilemiştir. Ne zaman yazıldığı bilinmeyen *Altan Tobçi* adlı eserin genel hatlarıyla *Moğolların Gizli Tarihi*'ne benzemesi bu etkiyi kanıtlamaktadır. Moğol Tarihi için önem arz eden bu iki önemli eserin haricinde, taş yazıtlar ve han mektupları da günümüze ulaşmıştır. “*Cengiz Taşı*” olarak bilinen, fakat Cengiz Han'a değil, onun yeğeni Yesünger adına 1255 yılında dikildiği düşünülen yazıt, en eski yazıtlardan biridir. Kubilay Han devrinde Moğolcaya çevrilmeye başlanan Konfüçyüsçü metinler, Moğol İmparatorluğu'ndan günümüze ulaşan önemli eserlerdendir. Günümüze ulaşan diğer eserler ise; imparatorluk zamanında halk arasında şifahî olarak aktarılan ve daha sonra yazıya geçirilen bazı hikayelerdir.²⁶⁴

²⁶¹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 232.

²⁶² Roux, *a.g.e.*, s. 380; Biran, *a.g.e.*, s. 147.

²⁶³ Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 62.

²⁶⁴ Klaus Sagaster, “Kahramanlık Destanları ve Moğolların Gizli Tarihi: Moğol Edebiyatı, *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu* (ed. Samih Rifat), Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 153-154; İlyas Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 62-63.

3. BÖLÜM

XIII. Yüzyıl Orta Asya Moğollarında Düşünce ve İnanç Sistemi

3.1. Dinî Hayat

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarında yaygın olan inanç *Şamanizm*'dir. *Kamcılık* olarak da adlandırılan Şamanizm, *kamların* (*şaman, baksı*) etrafında şekillenen, bir din olmaktan ziyade özel inanç ve ritüelleriyle farklı biçimleri olan esrimeye dayalı bir yöntemdir. Uzun süredir devam eden Şaman kelimesinin etimolojisi tartışmalarının geldiği son nokta, bu kelimenin Tunguzca ile bağlantılı olduğunu göstermektedir.²⁶⁵ Moğolca ve Türk lehçelerinde “Şaman” kelimesine rastlanılmamış, bu dillerin eski kaynaklarında da bu terim kullanılmamıştır. Tunguzcadaki karşılığı “sihirbaz, kâhin” olan bu terim, Batılı budunbilimciler tarafından “büyücü, hekim, rahip, ruh avcısı” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. *Divanü Lûgat-it Türk*'te Türklerin kullandığı kam kelimesi “şaman, kâhin” şeklinde izah edilmiştir. Moğolcada ise erkek şamanlar “*böğü, böge*” olarak yer alırken, kadın şamanlar “*udagan, utagan, utugan*” şeklinde adlandırılıyorlardı.²⁶⁶ Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler, şamanlar için *bakşi* ve *bahşi* kelimelerini kullanıyorlardı. Moğollar ve Türkler de “bilgin, okumuş” kişiler için bakşi terimini kullanmışlardır.²⁶⁷

Kamın fonksiyonu, dinî meselelerde tartışma yapmaktan ziyade gündelik yaşamın ihtiyaçlarına yanıt bulmaya çalışmaktır. Kam, kendi ritüellerini uygulayarak ruhlar ile insanlar arasında aracılık yapardı. Bu aracılık, kamın kendi ruhunu göndermesiyle ya da irtibata geçeceği ruhu kendi bedenine almasıyla gerçekleşir. Transa geçince, *Tengri* dahil ruhanî olan her şeyle irtibata geçebilirdi. Sıkı sık gelecek üzerine kehânetlerde bulunurlardı. Bu inanış sayesinde kam, devletin ve insanların üzerinde önemli bir yer edinmiştir. Kamların önerisiyle hükümdarlar savaşa gidecekleri zamanı bile değiştirebiliyor ve hatta yapacakları seferden vazgeçebiliyorlardı. Hava tahmini, doğum, rüya ve fal yorumu, tören, yolculuk gibi

²⁶⁵ Mircea Eliade, *Şamanizm: İlk Esrime Teknikleri* (çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 22-23; Esat Korkmaz, *Şamanizm: Esrik Yolculuk*, Berfin Yayınları, İstanbul 2016, s.14-15.

²⁶⁶ Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020, s. 40; Harun Güngör, “Şamanizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 38, İstanbul 2010, s. 325; Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 257.

²⁶⁷ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 81; Akkuş, *a.g.e.*, s. 40.

birçok konuda kama danışılırdı. Bu fonksiyonları sayesinde rahatlıkla siyasî nüfuz sağlayabilir ve bu gücü kendi kabilesinin önderine karşı bile kullanabilirdi. Kabile dışı gerçekleştirdiği bağlantıları kendi kabilesinin lehine kullanabilirdi. Hastaları şifaya kavuşturmak kamların görevlerinden birisidir. Tüm kötülüklerin sebebinin kötü ruhlar olduğuna ve bunlardan kendi aracılıklarıyla ya da kurban keserek kurtulabileceklerine inanıyorlardı. Kamlar, ruhların kendilerine “geçmişin, bugünün ve geleceğin sırlarını” verdiklerini söylüyorlardı. Bu ruhları, küçük beyaz bir davul, sihirli sözler ve genellikle kurt postu olmak üzere giydikleri şeylerle çağırırlardı. Bundan sonra kam bayılırdı. Kendine geldikten sonra yaşadıklarını anlatarak çözüm üretmeye çalışırdı. Söylediği şeyler çözüm üretmese bile onlara olan itimat azalmazdı. Bütün bu özellikler kamların hükümdarlar tarafından önemsenmesini sağlıyordu.²⁶⁸ Bu konuda d’Ohsson’un eserinde aktardıkları şu şekildedir:

Kamlar, ‘Biz cin ve periliyiz, cin ve peri toplarız. Onlar aracılığıyla her şeyden haber alırız.’ diyorlardı. Periler ve cinler bunlarla çadırların üstündeki açıklıktan görüşürlermiş. Kamların, peri ve cinlerle samimi ilişki içerisinde olması ve perilerin kamların şekline girmesi kabul edilirdi. Moğollar, bu sihircilerin her sözüne inanırlardı. Cengiz prensleri, kam ile müneccim onaylamadıkça hiçbir işe girişmezlerdi.²⁶⁹

Kamlık, kişinin kaçınılmaz kaderi olarak görülüyordu ve eğitim olarak öğrenilen bir şey değildi. Sadece belirli özelliklere sahip kişiler kam olabiliyordu. İlk olarak, kam adayının seçilmiş bir kişi olduğunu gösteren hastalık, düş görme ve bunun gibi özel durumları yaşaması gerekiyordu. Böylece kam adayı, seçilmişliğine dair ilk belirtileri göstermiş olurdu. Kamın bu ilk belirtileri almasında atalarının ruhları aracı olurdu. Atalarının ruhları, adayı kam olması için zorlardı. Böylece nöbet geçirmeye başlayan aday, önce halsizlik yaşamaya başlar. Ardından kasılmalar, esnemeler, daralma, tuhaf ağlamalar, gözlerin dönmesi, ani sıçramalar ve kendini kaybedip dönmeler birbirini izler. En sonunda köpükler kusarak bayılır. Bu durum bir süre devam eder. Bir gün aday, davulunu kullanmaya başlar ve nihayet durularak kendine gelir. Radloff’a göre; atasının ruhuna direnen, kam olmak istemeyen kişi delirir ya da

²⁶⁸ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s. 54-55; Roux, *a.g.e.*, s. 73; d’Ohsson, *a.g.e.*, s.35; Akkuş, *a.g.e.*, s. 55; Biran, *a.g.e.*, s. 23

²⁶⁹ d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 62.

ölürdü.²⁷⁰ Bu nedenle kamlar, genellikle melankolik ve agresif bir yapıda olurlardı. Herhangi bir ailenin çocuklarından bu belirtileri gösteren olursa, o ailenin büyükleri bu durumun önünü kesmeye çalışır. Kam olmanın ekonomik getirisi çok düşüktü, yaptığı ritüeller için çoğunlukla ücret almıyorlardı. Bu durum, çalışabilecek bir aile ferдинin de kaybı anlamına geliyordu. Her şeye karşın aday, kam olmakta karar kılarsa bu konuda tecrübeli bir yaşlı kama teslim edilir. Tecrübeli kam, aday kama silsile halinde ata kamların soylarını, ruhların isimlerini, tören ve ritüellerin nasıl yapılacağını ve duaları öğretirdi. Her şeyi öğrenen kam, tüm yakınlarının önünde ve eğitiminden geçtiği kamin gözetiminde ilk ritüelini gerçekleştirirdi. Böylece kamlığı meşrulaşmış olurdu. Sıradan insanlardan bir farkı olmayan kamlar, bir kast, bir sınıf oluşturmuyorlardı. Halkın içinde yaşıyorlardı. Onları sıradan insanlardan ayıran tarafları dinî fonksiyonlarıydı.²⁷¹

Kamlar ile hanların ilişkileri genel olarak olumlu olmuştur. Kamlar, siyasete karışmadıkları sürece hanların desteklerini alabiliyorlardı. Cengiz Han'ın, bir kam ailesi ile yakın ilişkileri vardı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *eçiğe*, yani "baba" adıyla anılan *Mönglik (Munglik)*, Yesugai'nin ölmeden önce ailesini emanet ettiği bir kamdı. Onun oğlu ise daha sonra *Teb-Tengri (But Tengri)* unvanını alacak olan *Kököçü (Kökötçü, Kokoçu)* idi. Kököçü, Moğollarla ilgili kaynaklarda adı en çok zikredilen kamdır. Yine kaynaklara göre Timuçin'e Cengiz unvanını veren kişi de Kököçü'dür. Fakat siyasî gücünü zamanla artıran Kököçü, iktidar hevesine kapılmış ve bu nedenle Cengiz Han'ın emriyle öldürülmüştür.²⁷² Cüveynî, Kököçü olayını şu şekilde anlatmıştır:

Moğollardan işittiğime göre: O bölgenin şiddetli soğuşunda çıplak olarak dağları, ovaları dolaşıp geri dönen bir adam ortaya çıkmıştı. O dönünce, 'Tanrı benimle konuştu. Bütün yeryüzünü Timuçin'e ve onun evlatlarına verdim. Ona Cengiz Han adını koydum' dedi' diye söylenti çıkardı. O zaman ona But Tengri adını verdiler. İnsanlar onun dediğinden çıkmamaya başladı. Sonunda işi ilerleyip çok sayıda taraftar buldu. Etrafında büyük bir kalabalık birikti.

²⁷⁰ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık* (çev. Ahmet Temir-T. Andaç-N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 107, 113-114; Eliade, *a.g.e.*, s. 93; Akkuş, *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁷¹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁷² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 163; Roux, *a.g.e.*, s. 75-76; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 55-56; Akkuş, *a.g.e.*, s. 41-42.

Bunun üzerine aklına hükümdarlık sevdası düştü. Bir gün bir tören sırasında Cengiz Han'ın oğullarından biriyle konuşurken Cengiz Han'ın oğlu onu öyle bir yere çaldı ki bir daha kalkamadı.²⁷³

Kököçü olayı, hanlar ile kamlar arasında geçen en sert çekişme olmuştur. Bu gibi istisnalar dışında genel olarak büyük gerginlikler yaşanmamıştır. Tam aksine, kamlar ile hanlar arasında yakın ilişkiler olmuştur. Örneğin; Möngke Han, sarayının yanına, kamının yakınında olması için ev yaptırmıştır.²⁷⁴

Moğollar, *Tengri (Tenggeri)* dedikleri tek bir Tanrı'ya inanıyorlardı. Bilinen en eski Türk-Moğol kelimelerinden biri *Tengri*'dir. İlk başlarda *Tenggeri* biçiminde görülen bu terim zamanla *Tengri*'ye dönüşmüştür. Eski Moğollarda ve Türklerde, genellikle imparatorluk seviyesine ulaşıldıktan sonra imparatorluk bakiyesine katılan unsurlar için *Tengri*, ortak payda haline gelmiştir. İmparatorluğun zayıfladığı ve kabilelerin dağılmaya başladığı süreçte ise *Tengri* unutulur ve yerini daha küçük, yerel ilahî varlıklara bırakır. Mutlak güç sahibi ve ebedî olan bu Tanrı, yalnızca yaratıcıları değil, aynı zamanda dünyada gerçekleşen her olayın da müsebbibi idi. Moğollara göre *Tengri*, tektir ve *Mengü*'dür. İmparatorluk vesikalarında “Sonsuz Tanrı'nın gücüyle” anlamına gelen *Mengü Tengri-yin küçündür* ifadesine sıklıkla rastlanmaktadır. Tüm insanlığın tek yaratıcısı olan *Tengri*, düzenin bozulmasına sebep olan herkese karşıdır. Onun emirlerine uymayanlara, kendisinin temsilcisi olan Cengiz Han ve onun soyuna isyan edenlere, düşmana teslim olanlara ve kendi milletine ihanet edip düşmanla iş birliği yapana karşı *Tengri*'nin bildirdiği ceza ölümdür. Suçun, küçük ya da büyük olmasına bakılmaksızın, yasak olan herhangi bir şey yapmanın *Tengri*'yi kızdıracığına inanılıyordu. Bu nedenle yıldırım, fırtına gibi doğa olaylarını *Tengri*'nin öfkelenmesine bağlıyorlardı.²⁷⁵

Moğol ve Türk kabileler üstü birliğinde, “politik gelenek” diyebileceğimiz “Tanrısal Hakimiyet” inancı bulunuyordu. Bu inanışa göre; Tanrı tarafından dünyayı yönetme hakkı Cengiz Han'a ve onun soyuna verilmişti ve gökte nasıl bir tek Tanrı

²⁷³ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 93.

²⁷⁴ Akkuş, *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁷⁵ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 271-272; Carpini, *a.g.e.*, s. 47; Rubruk, *a.g.e.*, s. 74; Polo, *a.g.e.*, s. 70; Roux, *a.g.e.*, s. 117; Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 104-105; Akkuş, *a.g.e.*, s. 46-49.

varsa yerde de bir tek hükümdar olmalıydı. *Su (kut)* denilen bu Tanrısal hakimiyeti, Latinler *virtus* şeklinde çevirmiştir ve “ilahî kader” anlamına gelmektedir. Böylece hanın emri Tanrı'nın emri yerine geçiyordu. Bu inanış Moğol efsanelerine de yansımıştır. Cengiz Han'ı efsanevî bir soya dayandıran bu efsanelerden en meşhuru, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde anlatılmış olan Alan-ko'a efsanesidir. Buna göre; Tanrı'nın iradesiyle yaratılan bir dişi geyik ve bozkurt, Cengiz Han'ın ilk atalarıdır. Bunlar, Burhan Kaldun dağı ile Onan nehrinin kaynağının bulunduğu bölgeye yerleşmiş ve burada türemişlerdir. Onların soyundan gelen Dobun-mergan adlı bir adam vardı. O öldüğünde, karısı Alan-ko'a dul kaldı. Fakat bu halde üç oğul dünyaya getirdi. Alan-ko'a, bu olay yüzünden kendisi hakkında kötü konuşulduğu için olanları açıklamaya karar verdi: “*Her gece parlak sarı saçlı bir adam çadırın bacasından içeri sızan ışık aracılığıyla karnımı okşuyor ve onun ışığı vücuduma geçiyordu. Çıkarken de ay ve güneşin ışığı üzerinden, sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu. Siz nasıl böyle düşünmeden konuşuyorsunuz? Bu olay üzerinde düşünülürse, onların Tanrı'nın çocukları oldukları ortaya çıkar. Onlar, bütün insanların Hanı oldukları vakit, adi halk gerçeği anlayacaktır. Bundan sonra Alan-ko'a, Dobun-mergan'dan olan çocukları da dahil beş oğluna nasihat ederek: “Beş oğlum, sizler benim bir tek vücudumdan doğdunuz. Eğer ayrılarak hareket ederseniz ayrı ayrı tutulan beş ok misali kırılırsınız. Fakat bir araya getirilmiş beş ok gibi birlikte durursanız, size kim kolaylıkla zarar verebilir?” dedi. Moğolların Gizli Tarihi'nde, Cengiz Han silsileler halinde getirilerek bu soya dayandırılır. Böylece Cengiz Han'a, tanrısal bir hüviyet kazandırılır.*²⁷⁶

Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen bir diğer efsane ise; Cengiz Han'ın doğumunu tasvir eden elinde pıhtı ile doğması efsanesidir: “*Ho'elun gebe idi. Deli'un-boldak'ta Onan nehri civarlarında ikamet ederlerken, tam orada Cengiz Han doğdu. Cengiz Han dünyaya gelirken sağ elinin avucunda saka kemiği büyüklüğünde pıhtılaşmış kan tutuyordu. Tatarlardan Timuçin-uge yakalanıp getirildiği sırada dünyaya geldiği için, onu bu nedenle Timuçin adı verildi*”. Keza aynı kaynakta geçen bir bölümde Ho'elun oğluna seslenirken: “Sen, sıcak karnımdan avucunda kara kan

²⁷⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 3.

parçası tutarak dünyaya geldin.” demektedir.²⁷⁷ Bu, öyle çok yayılmıştır ki daha sonraki tarihlerde yaşayan Moğol ve Türk kahramanları da doğumlarında aynı hadiseyi göstermeye başlamıştır. Bazı kaynaklarda, kan pıhtısı ile birlikte aşık kemiğinin olduğu da anlatılmaktadır. Bu kemik birçok millet için bir kehanet aracıdır. Elle tutulması kolay ve iskeletin korunabilen en küçük parçası olan aşık kemiği, varlığın tüm özünü ihtiva eder ve en azından baba soyunu sürdüren yaşam ilkesi içerisinde başlıca kemik olarak kendi de bir varlıktır. Diğer taraftan burada kan pıhtısı kısmının çağrıştırıldığı doku yapısı, anne soyunu temsil etmektedir. Bu efsanelerin en büyük amacı ise Cengiz Han’ın kut’unu tasdik etmeleridir.²⁷⁸

Mühürlerde, mektuplarda ve paralarda bulunan “Mengü Tengri-yin küçündür” ifadesi Tanrısal hakimiyet inancının göstergesidir.²⁷⁹ 1236 senesinde Ögedey Han, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâ’u’d-din Keykubâd’a yolladığı mektupta: “Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır” ifadelerini kullanmıştır. Güyük Han’ın Papaya hitap ettiği fermanda “fermana uymazsanız ne olacağını biz bilemeyiz, Tanrı bilir!” yazmaktadır. 1254 senesinde Möngke Han’dan Fransa Kralı IX. Louis’ye gönderilen mektupta: “Bu ebedî Tanrı’nın buyruğudur” ve “Bunun için size rahibimizin yazdığı ebedî Tanrı’nın buyruğunu gönderdik. Bizim sizinle anlaşmamız Tanrı’nın dileğidir.” ifadeleri yer almaktadır. Tüm bu ifadeler, Tanrısal hakimiyet inancını ortaya koymasından önem arz etmektedir.²⁸⁰

3.1.1. Kutsal Kültler

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının birçok kutsal kültü bulunuyordu. Kültler, bir toplumun dinî yöntemlerini kapsayan, Tanrı ya da Tanrılar grubuna bağlı inanışlar olarak açıklanabilmektedir. Fransızca kökenli olan bu kelime “tapınma, din,

²⁷⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 18, 28.

²⁷⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 62.

²⁷⁹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 271-272; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 149; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 240; Akkuş, *a.g.e.*, s. 44, 48-49.

²⁸⁰ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 272-275; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 121.

dinî tören, ritüel, ibadet” anlamlarına gelmektedir. Bunların dışında, Tanrı’nın hususi sevgisine ulaşmış olan varlıklara gösterilen sevgi anlamını da içermektedir.²⁸¹

Moğolların inandığı tek yüce Tanrı olan Tengri’ye bağlı, fakat dağ, ağaç, su, güneş ve ay gibi ondan ayrı görülen, Roux’nun tabiriyle “İkincil Tanrılar” kategorisine giren kutsallara da inanılıyordu. Bunun sonucunda, çoktanrılı gibi görünen bir tektanrıcılık ortaya çıkmıştır.²⁸² Su, dağ ve ağaç gibi kültler, yer-su kültürüyle ilişkili kültlerdir. Carpini ve d’Ohsson, Moğolların bu tabiat kültlerine tazim ettiklerini belirtmişlerdir.²⁸³ Cengiz Han’ın *Moğolların Gizli Tarihi*’nde geçen diyalogları Moğollardaki Tanrı anlayışını anlamak için önemli birer örnektir: “*Babam Onghan! Sen o zaman büyük şükranla babam Yesugai’a: “Senin bu iyiliğini unutmayacağıma, nesline ve neslinin nesline gereken mukabelede bulunacağıma yüksek sema (Tanrı) ile yer kutları şahit olsun!” demiştin*”. Eserin bir diğer bölümünde Cengiz Han, Moğolları bir araya getirmesini, Mengü Tanrının ve yerin desteğine bağlar. Mukali ve Şiki-Kutuku, Müslümanlara karşı zaferlerini gök ve yerden aldıkları kuvvetle açıklamışlardır. Cengiz Han, Merkitler’i yenilgiye uğratmasını Tengri’nin ve bir yer ilahesi olan *Etügen*’in desteğine bağlamıştır.²⁸⁴

Türk-Moğol topluluklarının ekserisinde, belirli isimle çağrılan, özel kutsal bir dağ vardır. Dağların bu kadar önemli olmasının nedeni; büyüklükleri ve bu büyüklükleri nedeniyle Tengri’ye (semaya) yakın görülmesidir. Gençlik döneminde Merkitlerden kaçan Timuçin, Burhan-kaldun Dağına sığınmış ve bu sayede kurtulmuştur. Böylece Burhan-kaldun Dağı kutsallık kazanacaktır. Moğollar tarafından kutsal görülen bu gibi dağların üzerinde bulunan sulara, ağaçlara ve hayvanlara da aynı kutsallık atfedilecektir. Söz konusu olan dağlarda avlanmak, ağaç kesmek ve burada yurt kurmak men edilmiştir. Moğol toplumu için kutsallığa sahip olan kişilerin dışında kimse bu dağlara defnedilemezdi.²⁸⁵

²⁸¹ Fuzili Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, Ötüken Neşriyat, C. 2, İstanbul 2007, s. 79-80.

²⁸² Roux, *a.g.e.*, s. 56, 155.

²⁸³ Carpini, *a.g.e.*, s. 51; d’Ohsson, *a.g.e.*, s. 35.

²⁸⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 51, 101, 149, 183-184.

²⁸⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 156-157; Yağmur Avşar, *Türk ve Moğollarda Şamanist İnanç Sisteminin Mukayesesi* (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2019, s. 109-110.

Moğollarda su, kutsal görülen önemli kültlerden biridir. Bu kutsallık nedeniyle suyla temasın sınırlandırılması Yasak'a da yansımıştır. Yasak'a göre; elleri ırmakta temizlemek, bahar ve yaz dönemlerinde gündüz vakti suya girmek, yıkanmış çamaşırları açık bir yere sermek, gümüş ve bakır kaplara nehirden su doldurmak günah olarak görülür ve yasaktır. Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay, gündüz vakti nehirde yıkanan bir Müslüman gördüğünde onu hemen orada cezalandırmak istemiştir. Bu durum Yasak'ın ve su kültürünün ne derecede önemsendiğini göstermektedir. Su ile temasın bu kadar sınırlı olması Moğolların pis olmasından değil, suya atfettikleri kutsallıktan ileri gelmektedir.²⁸⁶

Ağaç, insanların düşünce dünyasında bilgelik, güç, hayat gibi anlamları temsil eder. Bu nedenle dünyanın birçok noktasında olduğu gibi Moğollarda da önem arz etmektedir. Moğol inancına göre dünyanın merkezinde meyveleri olan bir kayın ağacı bulunmaktadır. Çam ağacı ise Moğollarda ölümsüzlüğü simgelemiştir. Moğollar din değiştirdiklerinde bile ağaç kültü varlığını sürdürmüştür.²⁸⁷ Moğolların kutsal kültürlerinde Güneş ve Ay önemli bir konuma sahiptir. Güneş ve Ay'ın bu önemini kam elbisesi üzerinde görmek mümkündür. Bu elbisede bulunan parlak iki madenî levha Güneş ve Ay'ı temsil etmektedir. Özellikle Güneş'in doğuşu Moğollar için çok önemlidir. Güneş için yapılan tazim, el ayasına orta parmak konulup dil şaklatılarak yapılırdı. D'Ohsson, "Güneş doğarken, yurtlarından çıkıp güneşe doğru üç kez diz çökerlerdi" şeklinde Güneş'e yapılan tazimi anlatırken, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın tazimini: "...kemerini boynuna ve şapkasını koluna asarak güneşe doğru döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti" şeklinde anlatmıştır.²⁸⁸

Kamcılık inancına göre dünya iyi ve kötü ruhlardan müteşekkildi ve kötü ruhlar sürekli olarak Güneş ve Ay ile mücadele etmekteydi. Bu kötü ruhlar, bazen Güneş ve Ay'a karşı üstün gelerek onları kendi karanlık dünyalarına çekerlerdi. Bu nedenle Moğollar, Güneş ve Ay tutulmalarını bu olaya bağlarlar. Tutulma

²⁸⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 201-202.

²⁸⁷ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 408; Avşar, *a.g.t.*, s. 107.

²⁸⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41; Radloff, *a.g.e.*, s. 154; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 35; Akkuş, *a.g.e.*, s. 50-51.

gerçekleştğinde kamlar Güneş ve Ay'ı kurtarmak için davul çalarak bağırlar. Böylece bu gürültü kötü ruhları korkutarak Güneş'i ve Ay'ı geri getirir.²⁸⁹

Moğollar, dünyada bulunan bazı maddelere yön tayin etmişlerdir. Bu yön tayininde bulunulan maddelerden biri de ateştir. Moğol inancına göre insan yaratılırken kuzey, güney, doğu ve batı yönüne vurgu yapılmış ve güney yönü ateşin kaynağı olarak gösterilmiştir. Bu inanıştan anlaşılacağı üzere Moğollara göre ateş, ilk insanla birlikte yaratılmıştır.²⁹⁰ Zikredilen nedenlerle kutsal görülen ateşe saygı, Moğolların hassas gördükleri durumlardan biridir: Ateşin içine hançer sokmak, bıçakla eti kazandan dışarı çıkarmak ve ateşin yakınında et kesmenin günah olduğuna inanıyorlardı. Ateşe su dökmek ve tükürmek yasaktı. Moğollara göre ateşle ilgili en büyük günahlardan biri ise bıçakla ateşi karıştırmaktı, böyle yaparak ateşe zarar verdiklerini düşünüyorlardı.²⁹¹

Moğollarda ateşin kutsallığı ile ilgili başka bir inanış ise ateşin arındırma gücüdür. Türklerde de görülen bu inanıştan, Moğolları ziyaret eden yabancı seyyahlar da sıklıkla söz etmişlerdir. Bu işlemin yapılmasının sebebi, iki ateş arasından geçirilen insan, hayvan ya da eşyanın kötü ruhlardan veya üzerlerindeki herhangi bir zararlı şeyden arındığına, temizlendiğine inanılmasıydı. Arındırma işlemi şu şekilde yapılıyordu: İki farklı noktaya ateş yakılır ve bu ateşlerin yanlarına birer adet mızrak dikilir. Mızrakların uçları bir iple birbirine bağlanır ve bu ipe çaputlar asılır. İki mızrağın yanında birer ihtiyar kadın bulunur. Bu kadınlar bir yandan ateşe su serperken bir yandan da dua ederler. Bu sırada iki ateş arasından geçirilen eşyalardan yere düşen ya da ateşten hasar gören olursa bunlar ritüeli düzenleyen kamın olur. Yıldırım çarpması sonucu ölen bir kişinin yurdunda yaşayan herkes ateş arınmasını yapmak zorundadır.²⁹²

²⁸⁹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 51.

²⁹⁰ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 25.

²⁹¹ Carpini, *a.g.e.*, s. 52; Uno Harva, *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar* (çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2014, s. 185-186.

²⁹² Carpini, *a.g.e.*, s. 58-59; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 211-213; Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 50, İstanbul 2010, s. 17; Nadejda Petrovna Direnkova, *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm* (çev. Atilla Bağcı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2014, s. 109.

Moğollar, dört ana yönü kutsal gördükleri doğa unsurlarına atfetmişlerdir. Buna göre, güney yönü Türklerde ve Tunguzlarda olduğu gibi ateşi, kuzey yönü atalar ruhunu, batı yönü suyu ve doğu yönü de havayı ifade etmektedir. Moğollar arasında, kansız kurban olarak da adlandırılan saçlı saçma geleneği mevcuttu ve bu işlem dört yöne, yenilecek ve içilecek olan şeylerden saçılarak yapılırdı. Şayet bir kişi atın üstünde bir şey içecek ise önce boynuna ve atın yelesine birkaç damla damlatır ve bundan sonra içeceğini içerdi.²⁹³

Moğol yurtlarının kapıları, güney ya da batı yönlerine doğru bakmaktaydı. Kubilay Han'ın çadırının kapısı, kâhininin ona uğur getireceğini söylemesi üzerine batı yönüne çevrilmiştir.²⁹⁴ Rubruk, Moğolların yurtlarının giriş kısmının güney yönüne dönük olduğunu belirtmiştir. Hanın karargâhı kuzeye kurulurken, kadınların yurtları han yurdunun doğusuna yerleştiriliyordu. Hanın yurdunun batısında ise erkeklerin yurtları bulunuyordu.²⁹⁵ Müverrih Kiragos, Moğolların doğuya dönüp diz çökmelerini “Moğol hanına uzak mesafeden bir saygı gereği” uygulanan bir gelenek olarak bahsetmiştir.²⁹⁶

Türklerde ve Moğollarda ailelerin ve yurtların koruyucu ruhları bulunmaktaydı. Türkler, aileyi koruyan bu ruhların heykelciklerine *töz* (*tös*) diyorken, Moğollar *ongon* (*ongun*) tabirini kullanıyorlardı.²⁹⁷

Moğolların yaptığı ongonlar, insan veya hayvan şeklinde yapılıyordu. Yapımlarında genellikle ağaç, kemik, keçe, taş ve çamur kullanılıyordu. Bu heykelcikler yurdun kapısının sağına ve soluna konuluyordu. Bu ongonlar, boyun önde gelen ihtiyar kadınları tarafından özenle yapılırdı. Ongonların yapılmasının ardından bir koyun kesip yerler ve kemiklerini ateşte yakarlar. Bazı aileler bu heykelcikleri yurt arabalarına koyarlardı ve eğer bu arabadan herhangi biri bir şey çalarsa ölüm cezasına çarptırılırdı. Yemek yemeye başlamadan önce, yiyeceklerinden ve içeceklerinden ongona sunarlar. Ailenin reisi, içmeye başlamadan önce içeceğinden bir miktar yere

²⁹³ Rubruk, *a.g.e.*, s. 34-35; Harva, *a.g.e.*, s. 87.

²⁹⁴ Polo, *a.g.e.*, s. 115.

²⁹⁵ Rubruk, *a.g.e.*, s. 34.

²⁹⁶ Kiragos, *a.g.e.*, s. 27.

²⁹⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 37.

döker. Şayet yurttan değil ve at üstünde bir şey içecekse bu işlemi boynuna ve atın yelesine az bir miktar damlatarak gerçekleştirir. Yurttan hizmetçileri varsa, dışarı çıkar ve dört bir yöne içecekten damlatır. Eğer bir hayvan keserlerse, bu hayvanın yüreğini bir kaba koyup arabayla ongonun yanına bırakırlar. Bir gün boyunca orada kalan yüreği, sonraki gün alır, pişirir ve yerler. Carpini'nin Güyük Han'ın yanındayken görüp aktardığına göre Cengiz Han'ı anmak için de bir ongonları bulunuyordu. Bu ongonu itinayla bir arabanın üzerine yerleştiriyorlardı ve bu ongona yüksek saygı gösteriyorlardı. Cengiz Han için yapılan bu ongona sürekli hediyeler sunuyorlardı. En çok at hediye ediliyordu ve bu hediye edilen atlara kimse binmiyordu. Bu ongona başka hayvanlar da hediye ediliyordu ve bu hayvanı yemek istediklerinde kemiklerini kırmadan, öldürüp doğrudan ateşe veriyorlardı. Vasalları da dahil olmak üzere, bu ongon karşısında güney yönüne dönerek diz çökerlerdi.²⁹⁸ Polo ve Hayton, Moğolların ongonları Tanrı olarak gördüklerini belirtmiş, fakat bunların, Tengri kadar yüksek dereceli olmayıp dünyevi Tanrılar olduklarını aktarmışlardır.²⁹⁹

3.1.2. Kurban/Sungu/Tabig

Dünyadaki birçok ilahî ve beşerî dinin temel ibadetlerinden birini de kurban kesme ayinleri oluşturur. İnsanlar, bu kurbanlar aracılığıyla Tanrı'yı memnun ettiklerine ve ona yakınlaştıklarına inanıyorlardı. Türk ve Moğol inanç sisteminde, kurban sunmanın önemli bir yeri vardır. Moğollarda *tabig* (*takilga*, *taylga*) kelimesi kurban anlamına karşılık gelmektedir. Türkçedeki *tapıg* kelimesiyle aynı köktendir ve bu kelimenin Türkçedeki karşılığı da kurban anlamına gelmektedir.³⁰⁰ Tabig kelimesi “ilahî dua” anlamlarında da kullanılmıştır. Takilga ise daha çok “Tanrı'ya adama, sungu” anlamlarını ihtiva etmektedir.³⁰¹

Moğolların inanışına göre, istenilen ya da gerek duyulan her şey için kurban kesilebilirdi ve böylece, Tanrı'yı memnun edip, istediklerine erişebilirlerdi. Düşmanı

²⁹⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 47-50; Rubruk, *a.g.e.*, s. 34-35; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 35.

²⁹⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı* (çev. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 87; Polo, *a.g.e.*, s. 70.

³⁰⁰ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Günay Karaağaç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara 2003, s. 1176, 1186, 1190.

³⁰¹ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 250.

mağlup etmek ya da bu galibiyet sonrası şükretmek için, sürülerinin bereketi için, hasta olan kişinin şifası için, kuraklığın sona ermesi için, herhangi bir konuda barışın sağlanması gibi birçok önemli konuda kurban sunuluyordu.³⁰²

Yılın belirli zamanlarında kurban sunma inancı proto-Moğollardan Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'na kadar süregelmiştir.³⁰³ Bu sungularda sadece Tanrı'ya değil, yer-su ruhlarına, Güneş ve Ay'a, ateşe, ongonlara, atalara, kutsallık atfettikleri yönle ve bunun gibi kutsal gördükleri şeylere kurban sunmuşlardır. Kurban edilen hayvanlar genellikle kara öküz ve aygırdır. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde geçen bir olayda, Ambakay'ın hatunları olan Sokotay ve Orbay, atalarına meydanda (mezarlıkta) kurban sunmuşlardır. Bu sunguda kurban edilen hayvanların etleri dağıtılmıştır. Kurban törenine geç kalan Ho'elun, törendekiler tarafından azarlanmıştır. Ho'elun ise kendisini beklemedikleri için törendeki kişilere tepki göstermiştir. Kurban törenine geç kalmanın ve bu törene yetişememenin, Moğolların önde gelen kadınlarını karşı karşıya getirmesi, ne derecede önemsendiğini göstermesi bağlamında önemli bir örnek teşkil etmektedir.³⁰⁴

Moğollarda kan andı yapılırken de kurban kesildiğine dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bu kurban ile andalık gerçekleştirilirdi. Ayrıca, bir efendiye tâbi olmak için yapılan yemin törenlerinde de kurban sunabiliyorlardı. Böylece, gerçekleştirilen yemin aracılığıyla Tanrı'ya karşı sorumluluklar ediniliyordu ve bu nedenle, edilen yeminlerin bağlayıcılığı kutsallık kazanıyordu. Timuçin'in Camuka ile mücadelesinden önce yenilgiye uğrattığı ve kendisine bağlanmayan kabileler, Camuka'ya "*Gür Han*" unvanını verip, onu kendi hanları olarak seçmişlerdi. Bu şekilde Camuka'ya tâbi olduklarını bildiren kabileler, bağlılıklarını güçlendirmek hasebiyle bir kısrak ve bir aygır kurban etmişlerdir.³⁰⁵

Moğollarda, ölen kişinin ardından at kurban ediliyordu ve bu atın iç organları boşaltılıp içi samanla dolduruluyordu ve bir mızrağa geçiriliyordu. Moğolların ahiret inancına göre bu at, ölen kişinin öteki dünyadaki binek ihtiyacını karşılayacaktı. At kurban edilmeden önce, artık koşamayacak seviyeye gelene kadar koşturulur ve bunun

³⁰² Roux, *a.g.e.*, s. 250-251.

³⁰³ Eberhard, *a.g.e.*, s. 55-56.

³⁰⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 23.

³⁰⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 70.

ardından atın başı şarap dökülerek yıkanır.³⁰⁶ Bazı kaynaklara göre Moğollar, hanların cenazelerini, defnedilecekleri yere götürene kadar geçen her gün için koyun sungusu yapıyorlardı.³⁰⁷

Son olarak, kaynaklarda Moğolların insan kurban ettiğine dair ifadeler de mevcuttur. Ölen hanlarının defni üzerine, onlara eşlik etmeleri ya da ölen hükümdarın ruhu için insan kurban edilmiştir. Bu kurbanlar genellikle “güzel” ve “bakire” olan kızlar arasından seçiliyordu. Cengiz Han’ın ölümünden iki yıl sonra tahta çıkan Ögedey Han, babasının ruhu için 40 güzel kız seçerek kurban ettirmiştir. Batu Han öldüğünde, karısı ve köleleri de ona eşlik ederek gömülmüşlerdi. Hülâgû Han öldüğünde, kendisiyle beraber defnedilmek üzere tören elbiseleri giydirilmiş bakire kızlar kurban edilmiştir.³⁰⁸

Moğollarda, belirttiğimiz kurban şekillerinin haricinde, “kendini kurban etme” diyebileceğimiz *dolig* kurbanı da mevcuttur. Dolig, bir nevi karşılık olarak sunulan eşit kişidir ve “fidye” olarak ruhlara teslim edilir. Dolig kurbanının Moğollardaki en meşhur örneği ise; Ögedey Han’ın ölmemesi için kendini feda eden Cengiz Han’ın küçük oğlu Tuluy’un ölümünü anlatan rivayettir.³⁰⁹

3.1.3. Eşik ve Yıldırım İnanışı

Eşik, tabiat ile uygarlığın arasındaki geçişi simgeliyordu. Burada yurt, uygarlığı, yurdun dışarıya ise tabiatı temsil ediyordu. Böylece eşik, iki dünya arasında bir sınır durumuna geliyordu. Ayrıca bu sınır Türkler ve Moğollarda, ölümler ile canlılar dünyası arasında bir geçiş noktası olarak görülüyordu. Bu inanç nedeniyle eşige basmak, eşikte oturmak büyük bir saygısızlık hareketiydi ve cezası ölüme kadar gidebiliyordu. Roux’ya göre eşikte, yurdu muhafaza eden ve saygı duyulan bir Tanrı bulunuyordu.³¹⁰

³⁰⁶ Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu* (çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik kitap, İstanbul 2018, s. 49.

³⁰⁷ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair” (çev. Abdülkadir İnan), *Belleten*, C. 11, S. 43, Ankara 1947, s. 526.

³⁰⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 234, 324-325, 366.

³⁰⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 193-194; Roux, *a.g.e.*, s. 264-266.

³¹⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 52; Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* (çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005, s. 204.

Eşiğe basmamak konusunda Moğol olmayan unsurlar, özellikle de Moğol hanlarını ziyarete gelen elçiler sıklıkla uyarılmıştır. Çünkü bir kişi eşiğe basmışsa, yabancı bile olsa, geçerli bir bahanesi olmadığında ölüm cezasına çarptırılabilirdi. Carpini, Güyük Han'ın huzuruna çıkarken sol dizlerinin üzerine dört defa çöktüklerini ve eşiğe basmamaları konusunda kesin bir dille uyarıldıklarını ve Corenza'nın kumandanı ile görüştiklerinde de aynı uyarıları aldıklarını belirtmiştir.³¹¹

Eski Türkler, gök gürültüsü ve yıldırımını Tanrı'nın bir işareti olarak görmüşlerdir. Bu nedenle yıldırımdan sevinç duymuş ve yıldırımın düştüğü yerde eğlenceler tertip etmişlerdir. Bunun tam aksine, Moğollar gök gürlemesinden çok korkuyorlardı. Yıldırım düşmesini, işledikleri bir günah nedeniyle Tanrı'nın kızmasına ve azabını göstermesine bağlıyorlardı.³¹² Yıldırımın yakınlarına düşmesi nedeniyle kirlendiklerine inanıyorlardı ve bu kirden ancak kamların arındırma ritüeli aracılığıyla kurtulabiliyorlardı.³¹³

3.1.4. Kâhin, Kehânet ve Yada/Cada Taşı

Kâhinler, savaşlar ve zaferler, doğum ve ölüm, felaketler gibi birçok önemli konuda geleceğe dair yorumda bulunurken, gündelik hayatla ilgili daha basit konularda kehânette bulunabiliyorlardı. Bu nedenle, Moğollar tarafından bir nevi danışman olarak görülüyorlardı. Bazı istisnalar dışında Moğol hanları bile onların onayı olmadan sefere çıkmıyorlardı. Örneğin; yıllardır Macaristan seferine devam etmek istedikleri halde kâhinlerden onay alamadıkları için bu teşebbüsü ertelemişlerdir. Özellikle han, kâhinlerine güveniyorsa her istekleri yerine getiriliyordu. Möngke Han'ın yurduna en yakın olan yurt, başkâhininin yurduydü. Diğer kâhinlerin yurtları ise şehzadelerin yurtlarının arkasında bulunurdu.³¹⁴ Cengiz Han'ın doğum efsanesinde kullanılan aşık kemiği ve kan pıhtısı, kâhin tarafından yorumlanır.³¹⁵ Cengiz Han, Camuka'nın öldürülmesi kararının alınmaması için falına

³¹¹ Carpini, *a.g.e.*, s. 52, 150-151, 133; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 212-213.

³¹² Beydili, *a.g.e.*, s. 617.

³¹³ Bilen Yılmaz, "Moğolların İnanç Sistemindeki Dişil Özellikler ve Kadına Dair Bazı Tespitler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 127, S. 250, İstanbul 2021, s. 73.

³¹⁴ Carpini, *a.g.e.*, s. 53, 123-124; İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, Okur Akademi, İstanbul 2014, s. 124-125.

³¹⁵ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 91.

baktırmıştır. Cengiz Han tarafından “başkamlık” makamına tayin edilen Usun’a verilen görevler arasında “uygun savaş yılları ve aylarının tespit” edilmesi vardır.³¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*’ne göre Cengiz Han’ın oğlu Tuluy’un ölümü kâhinler aracılığıyla Ögedey Han’ı kurtarmak için olmuştur:

Ögedey Han, Sarı Yayla’da hastalanarak dili tutuldu. Birçok büyücü ve kâhinleri toplayarak fala baktırdıkları zaman: ‘Kıtan halkına ait yer ve suların hâkimi olan ruhlar: ‘Halkımız yağma edildi, şehir ve kalelerimiz yıkıldı’ diyerek hanı ağır bir şekilde hasta etmişlerdir’ diye cevap verildi. Sonra, hanın hayatı için fidye olarak zapt edilen memleket ve halkların iadesi, altın, gümüş ve her türlü yiyecek teklif edilerek, hayvan bağırsakları aracılığıyla tekrar fala baktırıldıysa da müsait cevap çıkmadı, han daha fazla fenalaştı. ‘Hanın neslinden bir adamı versek olmaz mı?’ diye fala baktıklarında han aniden gözlerini açtı, su istedi ve içtikten sonra: ‘Ne oluyor?’ diye sordu... Tuluy orada hazır bulunuyordu. Tuluy, kendini feda etmek istediğini belirterek söze şöyle devam etti: ‘Benim yüzüm güzel ve boyum da uzundur, Kâhinler efsunlarınızı söyleyin, dualarınızı okuyun!’. Tuluy bunları söyledi ve kâhinler efsunlarını okurlarken o da efsunlaştırılmış suyu alıp içti. Daha sonra yerinden kalkarak dışarı çıkar çıkmaz derhal öldü.³¹⁷

Kaynaklar birçok fal ve kehânet çeşidinden bahsetmektedir: Aşık kemiği ve zar, kürek kemiği, çubuk ve ok, bağırsak, yıldız, ateş, rüya yorumu gibi fal ve kehânet yöntemleri bulunmaktaydı. Bu kehânet çeşitleri arasında en çok kullanılanı kürek kemiği falıdır. Kürek kemiğinin yakılıp kavrulmasıyla yapılan bu yöntem (*omoplatoskopi*), eski Türk-Moğol kehânet uygulamasıdır. Nadiren keçinin, sıklıkla koyunun kürek kemiği ile yapılan bu yöntemin gerçekleştirilmesi için kemiği kullanılacak hayvanın yakın zamanda öldürülmüş olması gerekiyordu. Et, kürek kemiğinden itinayla ayrılmış olmalıydı ve ne için danışılıyorsa onun düşünüldüğü sırada kemiğin alevde kavrulması icap ediyordu. Bu kehânet yönteminin Türklerdeki adı *yagrıncı* iken, Moğollarda *dallacı* adı kullanılmıştır.³¹⁸

³¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 133-146.

³¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 193-194.

³¹⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 96-98; Akkuş, *a.g.e.*, s. 45-46, 52.

Moğolcada *cada* ismiyle kullanılan efsunlu taşlar, Türkçede *yada* şeklinde geçmektedir. *Divanü Lûgat-it Türk*'te “*yat*” şeklinde geçen terim “taşlarla yağmur ve rüzgâr için yapılan büyücülük” anlamında kullanılmış, bu uygulamayı yapan kişiye “*yadçı, yadacı*” denilmiştir.³¹⁹ Moğolcada ise bu büyüyü yapanlar için *cadaçı* tabiri kullanılmıştır.³²⁰ Yada kelimesi Türkçeye Moğollar aracılığıyla geçmiştir.³²¹ Bu taşın kullanımına dair Türk ve Moğol kaynaklarında ve özellikle destanlarda örnekler mevcuttur. Kırgızların *Manas*³²² ve *Er Eşim*³²³ destanlarında, Altay Türklerinin *Er-Koo*³²⁴ ve *Maaday Kara*³²⁵ destanlarında, Moğolların *Cangar*³²⁶ destanında yada taşları ve bu taşların kullanımına ilişkin olaylardan bahsedilmektedir.

Moğollar yada taşını, fırtına çıkarma, yağmur ve kar yağdırma gibi özellikleri bulunan efsunlu bir nesne olarak görüyorlardı. Kimekler de yada taşının bu özelliklerini kullanıyorlardı.³²⁷ Antilop ve benzeri bazı hayvanların karnında bulunan ve taşlaşmış kemik olan bu taş günümüzde panzehir taşı (*opal*) denilmektedir. Yadacılar, yağmur ve kar yağdırmak, fırtına çıkartmak, yangınları söndürmek, kavurucu sıcaklıkları sonlandırmak, düşmanın bulunduğu sahanın zeminini etkilemek, düşman okçularının oklarını sağanak yağmur aracılığıyla kullanılamaz hale getirmek, kaleye kapanan düşmanın direncini kırmak gibi efsunları nedeniyle bu taşı kullanıyorlardı. Polo'ya göre yadacılar, hanın sarayının üzerindeki bulutlara emir verebiliyorlardı.³²⁸

³¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 758-759; Hikmet Tanyu, “Büyü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 6, İstanbul 1992, s. 502-504.

³²⁰ Tuncer Gülensoy, “Moğolca ve Türkçede Benzer Sözcükler Üzerine”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 1, İstanbul 2011, s. 5.

³²¹ Tuncer Gülensoy, “Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük’ünü Yeniden Gözden Geçirmek”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 14, Ankara 2014, s. 242.

³²² Abdülkadir İnan, *Manas Destanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 11, 62.

³²³ Abdıldacan Akmataliyev-Muratalı Mukasov-Gülbara Orozova, *Kırgız Destanları 2* (çev. Caştengin Turgunbayer), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.66-67.

³²⁴ İbrahim Dilek, *Altay Destanları 3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 67.

³²⁵ Emine Gürsoy-Naskali, *Altay Destanı: Maaday Kara*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 193.

³²⁶ Bilge Seyidoğlu, “Yeraltı Dünyası = The Underground World” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 15, S. 39, Erzurum 2009, s. 207.

³²⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 65.

³²⁸ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 110; Harva, *a.g.e.*, s. 182; Ahmet Öğreten, “Türk Kültüründe “Yada Taşı” ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 64, S. 241, Ankara 2000, s. 886.

3.1.5. Hastalık, Ölüm ve Defin

Moğollar ve Türkler, ölümü ve onu hatırlatan kelimeleri diğer toplumlara kıyasla daha az anmışlardır. Bir Moğol hastalandığında, hastalanan kişinin yurdunun yanına başka bir yurt kurulur ve hasta burada kalırdı. Hastalıklar, kötü ruhlar sebebiyle oluşuyordu. Bu nedenle akrabaları, hastanın yanına girmiyordu. Hastanın yanına sadece, kontrol etmek amacıyla kam ve hastanın hizmetini görmek için cariyeleri ve köleleri girebiliyordu. Hasta için yapılan bu yurdun önüne, kimsenin girmemesi için kara keçeyle kaplanmış bir mızrağı işaret olarak koyarlardı. Kamın uyguladığı tedavi dışında, kötü ruhları kovmak amacıyla hastanın yatağının sağ ve sol tarafına kılıç koyulurdu. Hasta olan kişi Moğol ileri gelenlerindense, bu sefer kötü ruhları kovmak amacıyla 50'ye yakın süvari, ellerine mızraklarını alarak yurdun çevresinde dönerdi. Akrabaları, artık ölüm döşeğinde olduğu tahmin edilen hastayı öylece bırakıp gider ve ölümünü beklerlerdi. Çünkü, ölen kişinin yurdunda bulunanlar dokuz ay boyunca hanın huzuruna çıkamıyor ve orduya iştirak edemiyorlardı. Bu durum, ölen kişinin ruhunun, yurttan bulunan kişilere musallat olduğuna inanmalarından kaynaklanıyordu. Bu nedenle, ölünün ardından acı çığlıklar eşliğinde ağlayarak kötü ruhları kaçırdıklarına inanıyorlardı. Ayrıca, Moğol inanışına göre ölüm nedenlerinin temelinde; Tanrı'nın yasaklarına karşı hareket etmek, aşağılanan ruhların intikamı ve bunun gibi durumlara bağlı olarak kutun yitirilmesi bulunuyordu. Rubruk, ölen bir Hristiyan için dua edeceği sırada Moğollar tarafından ikaz edildiğini ve ölünün yanında bulunmaya devam etmesi halinde, Möngke Han'ın huzuruna bir sene boyunca çıkamayacağı konusunda uyarıldığını belirtmiştir. Ölen kişilerin yurtlarındaki eşyalar ise tek tek iki ateş arasından geçirilerek arındırılırdı.³²⁹

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarında ölümler, genellikle gizli bir şekilde gömülerek defnedilmiştir. Özellikle, ölen kişi, ileri gelen ailelerden birine mensupsa bu kişiyi hayattayken çok sevdiği yerlerden birine gömüyorlardı ve bu defin işi gizli bir şekilde yapılıyordu. Ölü, bir araba ile defnedileceği yere götürülüyordu. Ceset, kazılan mezara çömelmiş pozisyonda koyulurdu. Bu mezara, ölen kişinin kullandığı giysiler, altın, gümüş, mücevherat, et, kırmızı, at, eğer takımı ve üzengi, ok ve yay

³²⁹ Rubruk, *a.g.e.*, s. 110, 123-124; Carpini, *a.g.e.*, s. 54; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 34; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 263-264; Akkuş, *a.g.e.*, s. 59.

koyuluyordu. Bunların dışında hanların ölümünde cariyelerinin de onlarla birlikte gömüldüğünün örnekleri mevcuttur. Bu örneklerle Türk hükümdarlarının definlerinde de rastlanmaktadır. Soylu aileye mensup kişilerin definlerinde ise köleler de efendileriyle birlikte gömülebiliyordu. Carpini'nin aktardığına göre; ölen kişinin en sevdiği kölesi de efendisinin altına yatırılıyordu ve havasızlıktan boğulacak duruma geldiğinde çıkarılıyordu. Dinlenen köle, üç kez aynı işleme tâbi tutuluyordu. Bu törenin sonunda, eğer köle ölmezse azat ediliyordu. Bu şekilde özgürlüğüne kavuşan köle, ölen kişinin akrabalarından yüksek saygı ve hürmet görürdü. Moğolların öteki dünya inancına göre, cesetle birlikte gömülen her şey ölümden sonraki hayatta ölen kişinin ihtiyaçlarını karşılayacaktır. Defnedenler, defin yerinde bir at kesip, bu atın derisini kazıklara geçirip mezarın başına dikerlerdi. Böylelikle, ölü'nün tamamlanan tüm bu ihtiyaçları sayesinde öteki dünyada, bu dünyadaki gibi yiyip içebilecek, hayvan sürülerine bakabilecek, dünyadaki hayatlarında ne yapıyorlarsa öbür dünyada da bunu devam ettirebileceklerdi.³³⁰

Türklerde ve Moğollarda, cenaze defnedileceği yere taşınırken ve defin sonrası gizliliğe çok önem veriliyordu. Ölen kişi, Moğollar için önemli bir konuma sahipse, bu kişinin mezarı çok az kişi tarafından bilinirdi. Bu gizlilik, kemik yakanlara, kutsallara karşı saygısızlık yapanlara ve gömülen değerli eşyalar sebebiyle yapılan hırsızlıklara karşı yapılıyordu. Ölü defnedildikten sonra, kazılan otlar yeniden aynı bölgeye dikilirdi ve bu bölgede hayvan sürüleri gezdirilirdi. Tüm bu işlerin ardından, ölü ile herhangi bir bağlantısı olmayan definciler, ölü'nün gömüleceği yere naklini sağlayanlar ve nakil gerçekleşirken yollarına tesadüfen çıkan herkes kirlenmiş olarak görülüyordu ve defnedilen yerin gizliliği için ölmeleri gerekiyordu. Defnedilen bu kişilerin adları üç nesil geçene kadar anılmıyordu.³³¹ Kiragos, Moğolların, ölülerini her zaman gömerek defnetmediklerini, bazen bu ölüleri yaktıklarını aktarmış ve bunun

³³⁰ Carpini, *a.g.e.*, s. 53-57; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 34-35; Roux, *a.g.e.*, s. 281, 284; Akkuş, *a.g.e.*, s. 60; Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-Nu(Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 9.

³³¹ Carpini, *a.g.e.*, s. 57-58; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 35; Roux, *a.g.e.*, s. 277-278; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 106.

sebebinin, Moğolların, şeytanın ölülerin bedenine girdiğine inandıklarından kaynaklandığını ifade etmiştir.³³²

Moğollar, ölülerini defnettikten sonra kurban keser ve ziyafet düzenlerlerdi. Yas töreni yerine geçen bu ziyafet bittikten üç gün sonra, kesilen kurbanların kemikleri yakılırdı. Üç gün boyunca ölen kişi için yemek dağıtılır ve ölenin ailesi üç haftalık süre zarfında yas tutardı.³³³

Cengiz Han, 1227 senesinde Tangutlar üzerine düzenlediği sefer sırasında ölmüştür. Günümüzde, defnedildiği yer henüz bilinmemektedir. Bir rivayete göre, Burhan-Haldun dağlarında bulunan ve kendisinin bir av sırasında beğenip, öldüğünde gömülmeyi istediği bir ağacın altına defnedilmiştir. Defnedilmeden önce cenazesi önemli hatunlarının yurtlarına götürüldü. Roux'nun tahminine göre, muhtemelen “ölüyü kozmosun döngüsüne sokmak için” cenazenin bulunduğu yurdun etrafında bağırıp ağlayarak atlarla turlamışlardır. Cengiz Han'ın defnedildiği yere “yasak olan yüksek yer” anlamına gelen *yeke korik (korik-i büzürg)* deniliyordu ve buraya kutsallık atfedilmişti. D'Ohsson'a göre burayı Urianghat kabilesine mensup 1.000 asker koruyordu ve bu nedenle onların kabilesi askerlikten muaf tutuluyordu. Kaynakların aktardığı rivayete göre Ögedey, hanlık tahtına oturduğunda, babası Cengiz Han'ın ruhu için üç gün boyunca yemekler sunulmasını emretmiş ve komutanlarının en güzel 40 kızını seçerek babasının ruhuna hizmet etmeleri amacıyla onları kurban ettirmiştir.³³⁴

3.2. Budizm ve Taoizm

Moğolların Budizm ile ilk teması 1206 senesinde gerçekleştirilen Çin seferi sonucunda başlamıştır. Moğollar arasında Budizm'in yayılmaya başlaması ise Türkistan'ın fethedilmesi ile hız kazanmıştır. Cengiz Han'ın 1223 yılında “ölümsüzlük arayışı” için yanına davet ettiği Taoist Çang-çuen'e verdiği ferman ile dinî bir zümreye ilk kez imtiyazlar tanıyordu. Onlara tanınan bu ayrıcalıklar Budist Lamaların ilgisini

³³² Kiragos, *a.g.e.*, s. 45.

³³³ Akkuş, *a.g.e.*, s. 60.

³³⁴ Fazlullah, *a.g.e.*, s. 73; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 144-145; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 227; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 233-234.

çekmiş ve onlar da Moğollar arasında Budizm'i yayma gayretine düşmüşlerdir. Ögedey Han devrinde dinî hoşgörü politikası genişlemiş, Karakorum'da Taoistler için bir tapınak inşa edilmiştir. Bu tapınağa geleceklerin seyahatlerini kolaylaştırmak amacıyla belli noktalara yiyecek, içecek ve atlar yerleştirilmiştir. Bu durum, kendilerini Taoistlerle rekabet içerisinde gören Budistleri üzmüştür. Güyük Han döneminde statüleri değişmeyen Budistler için Möngke Han devri daha faal geçmiştir. Möngke Han, Budizm ve Taoizm'e iki üst düzey yönetici din adamı tayin ederek her iki dini de eşit seviyeye getirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Möngke Han, Karakorum'da birkaç yüz metre uzunluğunda ve beş katlı olan bir *stupa* yaptırmıştır. Budizm ve Taoizm için seçilen bu iki yönetici, doğrudan savunmalara (*prodomo*) ve kısa sürede büyük tartışmalara neden olmuştur. Bunun sonucunda da tutuklamalar başlamıştır. İki dinî zümre arasındaki dengenin tekrar sağlanması gerekiyordu. Bu durumun farkında olan Möngke Han, iki dinin de birer üst düzey yöneticisi olmasında karar kılmıştır. Böylece, Budistlerin başına “*Batı ülkelerinin Laması*” unvanıyla Namo ismindeki başrahibi, Taoistlerin başına ise Li Çe-çang'ı başrahip olarak atamıştır. Fakat bu iki dinin taraftarları arasındaki sürtüşme sonlanmamış, tam aksine, aralarındaki tartışmaların şiddeti artmıştır. Bu durum karşısında çözüm yolları tükenen Möngke Han, Budizm'in Taoizm'e üstünlüğünü tanımıştır.³³⁵

Möngke Han'ın aldığı kararlar iki din arasındaki tartışmaları bitirmemiştir. Bu durumun farkında olan Möngke Han, 1258 senesinde kardeşi Kubilay'ı iki din arasındaki meseleleri çözmek için görevlendirmiştir. Bunun üzerine 200'ü Taoist, 300'ü Budist olmak üzere 500 din adamı Şangtu'da tartışmak üzere bir araya getirildi. Bu tartışmaya hakem olması için bilginler de Şangtu'ya getirilmiştir. Bu tartışma bittiğinde Taoist din adamları yenilgiye uğramış ve bunun ciddi sonuçları olmuştur. Möngke Han adına yarlığ çıkaran Kubilay, Taoistlerin Budistlerden aldıkları tüm toprakları geri iade etmiştir. Böylece Budizm, imparatorluk çapında imtiyazlı bir konuma yükselmiştir.³³⁶

³³⁵ Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı: Taoist Simyacı Bir Keşifin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)* (çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 191; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 349-350; İhsan Arslan, *a.g.e.*, s. 140; Mustafa Akkuş, *a.g.e.*, s. 62.

³³⁶ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 349-351.

Kubilay Han'ın Budizm'i benimsemesine rağmen, hükümdarlığının ilk yılları dışarıda tutulduğunda, tüm dinlere karşı hoşgörülü olduğu bilinmektedir. D'Ohsson'un aktardığına göre Kubilay Han: “Dört büyük peygamber vardır: İsa, Musa, Muhammed ve Somavana-kudum (Buda peygamberi). Ben bunların dördünden de faydalanır ve dileğimin yerine getirilmesini beklerim” demiştir. Bu ifadelerden Kubilay Han'ın her ne kadar Budist de olsa, dedesi Cengiz Han'ın dinî hoşgörü anlayışını benimsediğini çıkarmak mümkündür.³³⁷

3.3. Hristiyanlık, İslâm ve Yahudiliğe Yaklaşımları

Şamanizm ya da Kamcılık, Moğolların diğer dinî inançlara karşı olmasını gerektirmiyordu. Bozkır toplulukları, Asya'daki çoğu dinî inanca aşina idi. Bu dini inançların bazılarını aynı anda bağlı olabiliyorlardı. Ayrıca, anlayışları gereği, bağlı olmadıkları dinî inançlara da saygı duyuyorlardı.³³⁸ Bu saygı, onların dinlere gösterdikleri ilgiden veya bu dinlerden herhangi birine geçme isteğinden kaynaklanmıyordu. Uzun bir süre, “Moğol kimliği” her şeyin üzerinde tutulmuştur. Bu Moğol kimliği algısını Rubruk'un ifadelerinde görmek mümkündür:

Batu Han'ın oğlu Sertak'ın yanından ayrılmadan önce Koyak, çok sayıda saray mensubunun önünde bize şunları söyledi: ‘Orada (Batu Han'ın yanında) şehzademizin Hristiyan olduğunu söylemeyin. O bir Hristiyan değil bir Moğoldur’. Onlar herhalde Herhangi bir kavim adı sanmaktadırlar. Hristiyanlık inancından biraz kabul ettikleri takdirde, buna rağmen Hristiyan olarak anılmaları gururlarına dokunmaktadır. Moğol adını diğer bütün isimlerden üstün tutmak isterler. Tatar olarak da anılmak istemezler; çünkü Tatarlar başka bir kavimdir.³³⁹

Moğol hanları, halklarını herhangi bir dinin mensubu yapma girişimlerinde bulunmamışlardır. Böylelikle, bilinçli bir şekilde olmasa da kendi topraklarında

³³⁷ Abraham Constantin d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 231-232; Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 234.

³³⁸ Biran, *a.g.e.*, s. 23.

³³⁹ Rubruk, *a.g.e.*, s. 56.

oluşabilecek ciddi kargaşaların önüne geçiyorlardı. Fakat ilerleyen zamanlarda hanların, yönettikleri halkların dinlerini benimsedikleri görülmüştür.³⁴⁰

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının Hristiyanlıkla ilk temasları, Timuçin'in Cengiz Han unvanını aldığı 1206 kurultayı öncesine dayanıyordu. Yani, imparatorluk kurulmadan önce de Hristiyanlıkla ilgili bilgileri vardı. Komşuları Keraitler'in Hristiyanlığın mezheplerinden biri olan Nasturîliği benimsediği bilinmektedir. Doğu Süryânî kilisesi olarak da anılan bu mezhep, 382 senesinde dünyaya gelen Nestür ismindeki bir papaz tarafından kurulmuştur.³⁴¹ Keraitler'in batısında yer alan Naymanlar da Nasturîliği benimsemişlerdir. Baykal gölü bölgesinde yaşayan Merkitlerin, Hristiyanlıkla kısmî temasları olmuştur. Çin sınırında bulunan Öngütler ise diğerlerine kıyasla daha bilinçli seviyede Hristiyanlardı.³⁴² Nasturîlik, misyonerlik faaliyetleri yüksek seviyede olan bir mezheptir.³⁴³ Ayrıca, Nasturî rahiplerinin de en az kamlarda olduğu kadar iyileştirme gücü olduğuna inanılıyordu ve ticarete düşkünlükleri bulunuyordu. Bu sebepler, onları halk arasında cazip kılıyordu.³⁴⁴ Cengiz Han ve o öldükten sonra yerine geçen oğlu Ögedey Han, Şamanist olmakla birlikte diğer dinlere hoşgörü ile yaklaşmış, fakat bu dinlere, aynı derece kayıtsız kalmışlardır.³⁴⁵

Ögedey Han'ın oğlu ve ardılı olan Güyük Han devrinde Hristiyanlık ile ilişkiler farklılık arz etmeye başlamıştır. Güyük Han, Nasturîlikten ciddi derecede etkilenmiştir. Çevresinde bulunan yönetici sınıfının çoğunluğu Hristiyanlardan oluşuyordu. Bu kişiler arasında en çok etkilendikleri; Güyük'ün küçüklüğünden beri yanında bulunan Kodak ve veziri Çinkay'dı. Bu iki Hristiyan devlet adamının etkisiyle Hristiyanlık, diğer dinlere karşı üstünlük sağlamaya başlamıştır. Bu devirde, özellikle Müslümanlara karşı baskı uygulanmıştır. Hristiyanlara gösterilen bu hususi ilgiyi duyan birçok Hristiyan rahip, Moğol ülkesine ziyarette bulunmuştur. Hekimler başta

³⁴⁰ Spuler, *a.g.e.*, s.220.

³⁴¹ Kadir Albayrak, "Nestürîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 33, İstanbul 2007, s. 15.

³⁴² Arslan, *a.g.e.*, s. 148.

³⁴³ Murat Tural, *Asya'ya Yolculuklar: Hristiyan Dünyası ve Moğollar: Dini İdealler ve Politik Kaygılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 232.

³⁴⁴ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu* (çev. Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 132.

³⁴⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 220.

olmak üzere birçok Hristiyan, Güyük Han'ın hizmetine alınmıştır. Han, hastalandığında ise idare tamamen Çinkay ve Kodak'ın ellerine bırakılmıştır. Bu durumu fırsat bilen Hristiyanlar ise Müslümanlara karşı sürekli ve sert baskılar uygulamaya başlamışlardır. Cüveynî'nin aktardıklarına göre devrin Müslümanları, Hristiyanlar aleyhinde hiçbir şey konuşamaz duruma gelmişlerdir.³⁴⁶

Möngke Han'ın annesi ve bazı cariyeleri Hristiyan'dır. Bunların dışında, Nasturî bir veziri ve vaftiz edilmiş bir çocuğu vardır. Kendisi, Taoizm ve Budizm'e ilgi duyuyordu, fakat diğer dinlere karşı da Cengiz Han'ın tavsiye ettiği gibi hoşgörülü davranıyordu. Spuler, Möngke Han devrinde, zaten uygun olan şartların da etkisiyle Hristiyanların önemli imtiyazlar elde ettiğini belirtmiştir.³⁴⁷

Moğolların Müslümanlarla ilk temasları Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nun öncesine dayanmaktadır. Bu temaslar genellikle ticaret kervanları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Cengiz Han ortaya çıktığı sıralarda bu temaslar artmaya başlamıştır. Cengiz Han'ın, ülkesinin sınırları dışındaki düşmanları hakkında bilgi almak için bu tüccarlardan yararlandığı bilinmektedir. Bu ilişkiler aracılığıyla Cengizliler, Müslümanları ve İslâmiyet'i yakından tanıma imkânı bulmuştur.³⁴⁸ Müslüman tüccarların, Türk boylarına İslâm'ın tebliği konusunda İslâm âlimlerinden daha faal bir pozisyonda oldukları bilinmektedir. Bu nedenle Müslüman tüccarların, Moğollar arasında tebliğ konusunda kısmî olsa da başarılı oldukları tahmin edilmektedir.³⁴⁹

Kaynaklar, Cengiz Han'ın etrafındaki Müslüman Türklerden faydalandığını belirtmektedir. Bu Müslüman Türkler arasından öne çıkan şahsiyetler; Karluklardan Danişmend Hacıb, Cafer, Hasan, Hârizmşahlar'a gönderilen elçiler arasında bulunan Mahmud Yalavaç, Ali Hoca, Yusuf Kenka'dır. Bunlar dışında birçok devlet adamı, tüccar ve âlim Cengiz Han'a hizmetlerini sunmuşlardır.³⁵⁰

³⁴⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 240; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 231.

³⁴⁷ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 233; Spuler, *a.g.e.*, s. 222.

³⁴⁸ Arslan, *a.g.e.*, s. 172-173.

³⁴⁹ Zekeriya Kitapçı, *Türk-Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013, s. 34-35.

³⁵⁰ Akkuş, *a.g.e.*, s. 78-79.

Cengiz Han ve Ögedey Han devirlerinde, Moğollar içinden de İslâm'ı seçenler olmuştur. Cengiz Han'ın torunu Musa Küregen bunlar arasında en önemli kişilerden biridir. O, Danişmend Hacıp aracılığıyla Müslüman olmuş ve Musa ismini almıştır. Uygur kökenli olan ve Moğolların önemli devlet adamlarını arasında yer alan Körgüz de bu dönemde Müslüman olmuştur. O, Müslüman olmadan önce Budizm'e inanıyordu. Oyrat kabilesine mensup olan Moğol emiri Şeyh Ali, ilk Müslüman olan Moğollardan biridir.³⁵¹ Cengiz soyundan hanlık tahtına oturanlar arasından ilk Müslüman olan kişi ise Möngke Han tarafından Çağatay ulusunun başına geçirilen Mubârekşâh'tır.³⁵²

Yasak'ın bazı yasaları Müslümanlara büyük zorluklar yaşıyordu. Bu yasalara göre Müslümanların, hayvanları karınlarını yarararak kesmeleri ve akarsuda abdest almamaları icap ediyordu. İslâm dinine göre hayvanı boğazlamak gerektiği için Yasak'ın emrettiği şekilde kesim yapılması, bu hayvanın etini murdar durumuna düşürüyordu. Yasak'ın uygulayıcısı ve denetleyicisi olan Cengiz Han'ın oğlu Çağatay, bu yasaların uygulanmasında her zaman sert bir tavırda olmuştur.³⁵³ Ögedey Han'ın Moğolların başına geçmesiyle, yasaların tatbikine devam edilmiş, fakat Müslümanlara karşı az da olsa bir esneklik sağlanmıştır. Moğolların İslâmlaşmasında, Yasak ve şeriatın, temel noktalar bağlamında birbirine ters olması önemli bir engel teşkil ediyordu. Bütün tâbilerine Yasak'ın kurallarını uygulatmak mecburiyetinde olduklarını düşünen Moğolların bu fikri, dinî hoşgörü anlayışlarına ters düşüyordu. Bu nedenle Yasak'ın işlevselliğini tam olarak sağlayamıyorlardı. Uygulanamayan maddeler bağlamında Yasak, Moğolları kararsızlığa sürüklüyordu ve bunun sonucu olarak da ilerleyen zamanlarda Müslümanların kurallarını kabul etmek zorunda kaldılar.³⁵⁴

Kaynaklar Ögedey Han'ın Müslümanları, Hristiyan ve Budistler karşısında koruduğunu belirtmişlerdir. Ögedey Han, Yasak'ın tatbiki konusunda taviz vermeyen ve bu konuda sert uygulamalarıyla bilinen kardeşi Çağatay ile beraber av dönüşü bir Müslümanı akarsuda yıkanırken görmüştü. Ögedey, Çağatay'ın bu Müslümanın derhal

³⁵¹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 82-83.

³⁵² Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 239.

³⁵³ Akkuş, *a.g.e.*, s. 79-80

³⁵⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 276, 394-396.

orada öldürülmesini istemesi üzerine kardeşine karşı çıkararak, öncelikle bu kişinin tutuklanıp götürülmesini ve gerekçesini öğrenmeleri gerektiğini belirtmişti. Olayın ardından, akarsuda yıkanan bu Müslümanın, Ögedey Han sayesinde hayatı kurtulmuştu. Rivayet edilen bir başka olayda, Ögedey Han'ın huzuruna çıkan bir Kıpçak'ın bir Müslümanı şikâyeti anlatılmaktadır: Koyun satın alan bu Müslümanı takip eden Kıpçak, onun yurdunun içini gözetlemiş ve hayvanın İslâmî usullere göre kesildiğini görünce adamı yakalayarak Ögedey Han'ın huzuruna götürüp durumu anlatmıştır. Kararını veren Ögedey Han, Müslümanı serbest bıraktırmış ve halkından herhangi birinin yurdunun içini izlediği gerekçesiyle Kıpçak'ı idam ettirmiştir. Cüveynî'nin aktardığı bir olayda ise; Ögedey Han, Çin'den gelen ve taklit oyunlarını sergileyen kişileri izliyordu. Bu oyunlarda Müslümanların aşağılandığı ve Müslümanlara hakaret edildiğini görünce bu duruma tepkisini göstererek oyunu sonlandırmalarını emretmiştir.³⁵⁵

Güyük Han, kendi nezdinde önemli bir konuma sahip olan Çinkay ve Kodak'ın etkisiyle Hristiyanlara önemli imtiyazlar vermiştir. Müslümanlar bu devirde bir nevi istibdat dönemi yaşamışlardır. Müslümanların yaşadığı sert politikaya örnek teşkil eden bir rivayete göre, Güyük Han'ın huzuruna çıkan Türkistan ve Çin'de tanınmış bir Budist rahip (*toyin*), Güyük Han'dan Müslümanların tamamının hadım edilmesine dair bir yarlığ istemiştir. Bu isteği kabul edilen toyin, hanın huzurundan çekildiği sırada bir köpek tarafından parçalanmıştır. Bunun üzerine Güyük Han, bu durumu Tanrı'nın bir işareti olarak algılayıp yarlığı iptal etmiştir.³⁵⁶ Güyük Han hastalanıp, idareyi Kodak ve Çinkay'a bıraktığında ise Müslümanların durumu daha da ağırlaşmış ve Hristiyanlar karşısında hiçbir şeye itiraz edemeyecek seviyeye gelmişlerdir.³⁵⁷

Güyük Han'ın ardılı olan Möngke Han'ın devrinde Müslümanlara yapılan baskılar hafifletilmiştir. Hanın annesi ve cariyelerinin Hristiyan olması Möngke Hanı

³⁵⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 201-203; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 179-180; Akkuş, *a.g.e.*, s. 80.

³⁵⁶ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 531.

³⁵⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 240; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 231; Arslan, *a.g.e.*, s. 205.

etkilemiştir ve bu nedenle en önemli imtiyazlar Hristiyanlara verilmiştir. Han yine de dinî hoşgörüsünü mümkün olduğu kadar göstermeye çalışmıştır.³⁵⁸

Moğollar, İslâm dünyasına yalnızca yağma, yıkım ve ölüm getirmemiştir. Onlar aracılığıyla, İslam coğrafyasındaki bilimsel ve sanatsal alışveriş artmış ve uluslararası ticaret gelişmiştir. Bunların haricinde, İslâm dini kendine yeni ve geniş bir yayılma alanı bulmuştur.³⁵⁹

Moğolların dinî hoşgörü politikaları Yahudileri de kapsamaktadır. Diğer dinlere tanınan serbestlik, Yasak'a ters düşmedikleri sürece Yahudilere de tanınmıştır. Ancak diğer dinlere tanınan muafiyetler Yahudilere tam olarak yansıtılmamıştır. Cengiz Han'ın din adamlarına tanıdığı vergi ayrıcalıkları fermanında Yahudilerle alakalı bir bilgi yoktur. Ögedey ve Güyük devirlerine ait belgelerde Yahudilerden söz edilmemektedir. Möngke Han döneminde ise tüm dinlere vergi muafiyeti getirilirken Yahudiler bu haklardan yararlanamamışlardır.³⁶⁰

³⁵⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 588.

³⁵⁹ Biran, *a.g.e.*, s. 232.

³⁶⁰ Akkuş, *a.g.e.*, s. 97-98; Arslan, *a.g.e.*, s. 155-156.

SONUÇ

Moğollar, 1206 Büyük Kurultayı'nda hanlık makamına getirdikleri Cengiz'in sancağı altında toplanmışlardır. Proto-Moğollardan M.S. XIII. yüzyıla kadar devam eden Moğolların kendi arasındaki çekişmeler, Cengiz Han'ın önderliğinde gerek kendi istekleriyle gerek savaş yoluyla gerekse de kendi rızalarıyla sona erdirilmiştir. Bu durum Cengiz Han'ın liderlik vasfının önemli göstergelerindendir. Yavaş yavaş gerçekleşen bu birleşme Avrupa'nın ve İslâm coğrafyasının “*Moğol İstilas*” olarak adlandırdığı sürecin başlangıç noktasıdır.

Tezimizde araştırdığımız konulardan Moğol ailesi ve kadını, Moğolların sosyal ve kültürel yapısının en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Kadının önemini anlamak için “Yengelik” kurumunun Moğollardaki önemini kavramak gerekir. Ölen evin reisinin eşleri, öz annesi haricinde otçigine bırakılıyordu. Bu yengelik kurumunun amacı; dul kalan babanın eşlerinin kimseye ihtiyacı olmadan hayatlarını devam ettirebilmelerini sağlamaktır. Otçigin ile kendisine kalan üvey anneleri arasında herhangi bir cinsel birliktelik görülmemesi de bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca, dul kalan kadının öldükten sonra ilk eşine hizmet edeceğine inanıyorlardı. Bu nedenle kadınlar, otçigin reddetmediği sürece onlarla evlendirilirdi. Kadının önemini ortaya koyan bir diğer gösterge ise han ölümlerinin ardından yıllarca devlet işlerini yürüten naibelerin varlığıdır. Töregene Hatun 1241-1246 yılları arasında, Oğul Gaymış ise 1249-1251 yılları arasında naibelik yapmışlardır.

XIII. yüzyılda Orta Asya Moğollarında evlilik 15-16 yaş aralığında gerçekleşiyordu. Bu durumun istisnaları da söz konusudur: Timuçin, babası tarafından kendisine kız bakmaya götürüldüğünde henüz dokuz yaşındaydı. Moğol ileri gelenlerinin gerçekleştirdiği bu tarz evlilikler genel olarak müttefik sağlama amacıyla gerçekleştirilmiştir. Evlilik için yapılması gereken en önemli işlerden biri mehr vermektir. Erkeklerin bu mehri vermeden herhangi bir kadınla evlenmesi mümkün değildir. Genellikle bu evlilikler için kendilerinden uzak kabileler tercih edilirdi, bunun sebebi akraba kabilelerden kız almamalarıydı ve yakındaki kabileler bu kriteri uymuyordu. Ayrıca Moğollarda çok eşlilik mevcuttu, erkekler, mehrini ödeyebildiği sürece aynı kız kardeşleri bile alabiliyorlardı.

Moğollarda andalık, yüzyıllardır devam eden bir gelenektir ve bu gelenek XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarında da mevcudiyetini devam ettirmiştir. Türklerdeki kan kardeşliği ile benzer niteliklere sahip olan andalık, ergenlik çağına gelmemiş çocuklar tarafından bile yapılabilirdi. Muhtelif ritüeller sonucunda edilen yemine kurulan bu bağ, gerçek kan bağından daha önemlidir, çünkü andalıkla kurulan bağ rastlantısal değil, bilerek ve isteyerek yapılan bir seçim sonucu gerçekleşir. Bu bağın kasıtlı bir şekilde koparılması ise andalığı bozan kişinin kesin ölümünü gerektiren bir durumdur.

Orta Asya bozkırları, her Moğol kadınının ve erkeğinin çok küçük yaşlarda göçebe hayatına uyum sağlamasını gerektiriyordu. Göçebelik, hayvancılık ve ava çıkmanın getirdiği günlük vazifeler sadece beslenmelerini ve hayatta kalmalarını sağlamıyor, askerî eğitim görevi de görüyordu. Böylece her bir Moğol, ister istemez iyi bir askere dönüşüyordu. Sürülerinin en önemli hayvanı attır. Onların atları, Orta Asya bozkırlarının sert iklim şartlarına dayanıklı olan bir cinstir. Bu atların savaşlarda gösterdiği faydaların dışındaki en önemli yanları et ve sütlerinin Moğollar nezdinde çok beğenilmesidir. Ovalarda koyun, keçi ve at, kısmi çölsü bölgelerde özel bir isim verilen çift hörgüçlü deve, dağlarda ise yak ve sığır besliyorlardı. Deve daha çok, kuru ve yoksul topraklarda önemli bir yere sahiptir. Koyunlara kıyasla daha hızlı hareket eden sığır ve yak, yurt arabalarının çekilmesine yarar ve tezek, deri, et ve süt ihtiyacını karşılardı. Hayvanların yünlerinden keçe, iplik, urgan ve kilim, derilerinden elbise, kemiklerinden ise ok uçları yaparlardı.

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarında iki çeşit av bulunuyordu: Sürek avı ve bireysel av. Avın Moğollar nezdinde önemi, sadece beslenmelerine yardımcı olması değildi. Bundan ziyade onların savaşçılıklarına ve disiplinlerine muazzam bir katkı sağlıyordu. Bu nedenle Moğollar avı, bir eğitim alanı olarak görmüşlerdir. Toplu bir şekilde yapılan sürek avına muhtelif zamanlarda çıkılıyordu: Yılın başlangıcına tekabül eden Ülker'in görünmesi, sonbahar ve kışın birleşimi sürek avı zamanının geldiğini işaret ediyordu. Bu avlarda yavru hayvanları öldürmek yasaktır. Bir avcı, şayet avdan döndüğü sırada biriyle karşılaşsa, bu avın üçte birini o kişiye vermek zorundadır. Türkler bu geleneğe *pay vermek* adını veriyorken, Moğollar buna, şırolga ya da şıralga diyorlardı.

Avrupalı seyyahlar, giyim-kuşamları hakkında genel olarak aynı ifadeleri kullanmışlardır: Kadınların ve erkeklerin giyinişleri arasında çok fark yoktur. Kadınların elbiselerinin daha uzun olması dışında göze çarpan önemli bir detay bulunmamaktadır. Kış aylarında çift kürk giyerlerdi. Fakirlerin giydiği kürkler, genellikle keçi ya da köpek derisinden yapılıırken, zenginler vaşak, tilki ya da kurt derisinden yapılan kürkleri kullanıyorlardı.

Yerleşik hayat sürenler, Moğollar tarafından hor görülüyordu. Yurt hayatı ise bu yerleşik hayat sapkınlığına karşı onu duyulan bir yaşam tarzıydı. Bu çadır hayatı, göçebeliliğin merkezinde idi. Yurtların büyüklüğü, sahibinin toplumsal statüsüne göre değişiklik arz ediyordu. Yurtları, av ve sefer hareketleri dahil olmak üzere gittikleri her yere peşlerinden götürüyorlardı. Göç işlemi yurt arabaları ile yapılıyordu ve bu yurt arabalarına genellikle öküzler koşuluyordu. Tek bir hayvanın da bu ağırlığı çekebilmesine rağmen çoğu zaman çift hayvan ile taşıma işlemi gerçekleştiriliyordu. XIII. yüzyılda, imparatorluğun büyümesine paralel olarak göçebelik gelişmiş, hayvan sürüleri çoğalmış ve geniş yayla imkanları oluşmuştur. Bu şartlar, yurt yaşamının devam etmesine olanak sağlamıştır.

Moğol âleminin birleşiminin hemen ardından Cengiz Han'ın meşhur Yasak'ı ortaya çıkarılmıştır. Yasak, proto-Moğollardan başlayarak günümüze kadar ulaşan geleneklerin ve inançların Cengiz Han'ın emriyle "mavi defter" anlamına gelen *koko debter*'e kaydedilmesiyle ortaya çıkan yasalar bütünüdür. Bu yasalar, Moğol İmparatorluğu dörde bölündüğünde de kullanılmış, devletlerin resmî dinlerinin değişmesine rağmen bir anda bir kenara bırakılmamıştır.

Yasak'ın uygulanmasında en büyük problemi Müslümanlar yaşamıştır. Yasak'ın hayvan kesimi ve gündüzleri akarsuda temizlenme ile ilgili maddeleri şeriate ters düşüyordu. Yasak'ın emrettiği şekilde kesilen hayvan Müslümanlar için murdar oluyordu. Akarsuda temizlenme yasağı ise abdest almanın önünde engel teşkil ediyordu. Kubilay Han devrinde bu yasaklara sünnet olma yasağı da eklenince özellikle Müslüman tacirler Çin'de yaptıkları ticareti azaltmışlardır.

Kurultay, Türk ve Moğol idare sistemi içerisinde çok önemli bir konuma sahiptir. Kurultayın toplanması için en önemli sebep han seçimidir. Timuçin'in Cengiz

Han adını alması ve Moğolların başına geçmesi 1206 Kurultayı sonucunda gerçekleşmiştir. Han seçiminin dışında, av kararları, askerî ve idarî kararlar da kurultayda alınıyordu. Han ölmeden önce halefini belirlemiş olsa da kurultay hanın ölümünün ardından yine toplanıp seçimini yapıyordu. Han seçilen kişi, bir nevi gelenek olarak tahta geçmeyi bir süre reddediyordu. Sonunda muhtelif ritüellerin yerine getirilmesi ile han Moğol tahtına otururdu.

Moğollar şehir hayatını göçebelikten aşağı görmüşlerdir. Yerleşik hayatı yadırgayıcı olan bu yaklaşım, bütün bozkır kavimlerinde bulunuyordu. Cengiz Han bu durumun ve imparatorluğu için bir merkez şehir kurması gerektiğinin farkındaydı. Böylece Karakorum şehrinin temelleri atılmıştır. Bu şehir Ögedey Han devrinde tamamlanmıştır. Moğolların ele geçirdikleri bölgelerde büyük bir tahribat yaptıkları devrin kaynaklarınca teyit edilmiştir. Fakat, onların sadece yağma ve yıkım yaptıklarını söylemek doğru olmaz. Gerçekleştirdikleri yıkımla kıyaslanamasa da Moğolların belirli seviyede imar faaliyetlerinde buldukları da bir gerçektir.

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının en önemli icraatlarından biri de posta teşkilatlarıdır. Yam adını verdikleri bu teşkilat ile Orta Asya'da işlevsel bir sistem oluşturmuşlardır. Bu sistem; verilen emirlerin her bölgeye zamanında yetiştirilmesini sağlamak, istihbarî faaliyetlerde bulunmak gibi haberleşme işlevinin yanında ticaretin gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuştur.

Moğolca, Altay dil ailesine mensup olup, Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime açısından benzerlikler göstermektedir. Özellikle Türkçe ile benzerliklerin bulunması, iki halkın bin seneden uzun bir süredir birbirleriyle olan etkileşimlerinden ileri gelmektedir. Bu etkileşim, Türkleşen Moğolların ve Moğollaşan Türklerin ortaya çıkmasına sebep olmuş, iki ırkı birbirinden ayırmayı zorlaştırmıştır. Moğol yazısına bakıldığında ise Uygur yazı kültüründen ne derece etkilendiklerini görmek mümkündür. 1204 senesinde ele geçirilen Uygur kökenli bir Nayman memurunun, Moğol ileri gelenlerine bu yazıyı öğretmesiyle Uygur yazısı benimsenmeye başlamıştır.

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğollarının inanç sistemine baktığımızda Şamanizm'in, bir diğer adıyla Kamçılık'ın ön plana çıktığı görülmektedir. Bu inancın

merkezinde kam bulunmaktadır. Kam, transa geçtiğinde Tengri dahil ruhanî olan her şeyle irtibata geçebiliyordu. Bu nedenle Moğollar için çok önemli bir konuma sahip olan kam, toplumsal hayatın birçok alanında karşımıza çıkmaktadır. Hava tahmini, rüya ve fal yorumu, tören, kurban ritüeli, yolculuk gibi birçok konuda kamlara danışılırdı. Kam, siyasete karışmadığı sürece, halk ve Han nezdindeki toplumsal konumunu korurdu. Siyasete karışan kamlar ise bunun ortaya çıkmasıyla büyük bedeller ödemişlerdir.

Moğollar, Tengri (Tenggeri) dedikleri tek bir Tanrı'ya inanıyorlardı. Moğollara göre bu Tanrı, ebedî ve mutlak güç sahibidir. Tüm insanlığın tek yaratıcısı olan Tengri, düzenin bozulmasına sebep olan herkese karşıdır. Bu nedenle, kendisinin temsilcisi olan Cengiz Han ve onun soyuna isyan edenlere, düşmana teslim olanlara ve kendi milletine ihanet edip düşmanla iş birliği yapana karşı Tengri'nin bildirdiği ceza ölümdür. Cengiz Han'ın ve onun soyunun, Tengri'nin temsilcisi olarak görülmesi de Moğollardaki "Tanrısal Hakimiyet" inancının bir göstergesidir.

XIII. yüzyıl Orta Asya Moğolları, Tengri dışında "İkincil Tanrılar" diyebileceğimiz kutsal kültlere de inanıyorlardı. Bu kültler, genel olarak doğa unsurlarından oluşuyordu. Su, dağ, ateş, Güneş ve Ay, Moğollar için kutsallık atfedilen kültlerdendir. Bunların dışında yurdu ve aileyi koruduğuna inanılan ruhlar bulunuyordu. Bu ruhların heykelciklerine ise ongon deniliyordu. Ongonlar genellikle yurdun içinde bulunmakla birlikte bazen yurt arabalarına da konulur ve yurdun dışında bulunan bu ongonu çalmanın cezası ölümdür. Orta Asya Moğollarının, Cengiz Han'ı anmak için yapılan ongonları da mevcuttur.

Cengiz'in Han ilan edilmesinin üzerinden henüz 100 yıl geçmeden onun torunları İslâmiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. 1295 senesinde Gazan Han'ın İlhanlı tahtına oturmasının ardından İslâmiyet resmî din haline gelmiş ve İlhanlılar, İslâm coğrafyasının liderlerinden biri haline gelmiştir. 1313 yılında Altın Ordu, 1330'lu yıllarda da Çağataylılar İslâmiyet'i kabul etmiştir. Moğolistan ve Çin'de ise Budizm benimsenmiştir. Üç hanlığın da İslâmiyet'i benimsemesi üzerine, İslâm dini kendine geniş bir yayılma alanı bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abûl-Farac, G. (1987). *Abûl-Farac Tarihi*. (Çev. Ömer Rıza Doğrul). (Cilt. 2). Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2011). Tarhan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 19-20.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2012). Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (50), 11-25.
- Akkuş, M. (2020). *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Akmataliyev, A., Mukasov, M. ve Orozova, G. (2007). *Kırgız Destanları 2*. (Çev. Caştigin Turgunbayer). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alan, H. (2000). Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi. *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 99-113.
- Albayrak, K. (2007). Nestûrîlik. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, 15-17.
- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. Ankara: Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Arslan, İ. (2014). *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi.
- Avirmed, E. (2011). *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllar)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Avirmed, E. (2012). Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(4), 240-245.
- Avirmed, E. (2012). Kök Türk Çağındaki Shih-weiler. *Türk Moğol Araştırmaları: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, 81-92.
- Avirmed, E. (2018). Kök Türk Çağındaki Ku-mo-hi (Tatabı) Kabilesi. *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı*, 61-81.
- Avşar, Y. (2019). *Türk ve Moğollarda Şamanist İnanç Sisteminin Mukayesesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

- Bademci, A. (2017). *Cengiz Han: Devleti, Türklüğü, Nesli*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Barthold, V. V. (1947). Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair. (Çev. Abdülkadir İnan). *Belleten*, 11(43), 515-539.
- Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Çev. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V. V. (2019). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Battûta, İ. (2005). *Büyük Dünya Seyahatnamesi: Eksiksiz Edisyon*. (Çev. Ali Murat Güven). İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*. (Cilt. 2). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Biran, M. (2019). *Cengiz Han*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Carpini, P. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk (1245-1247)*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap.
- Ch'un, C. (2019). *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı: Taoist Simyacı Bir Keşifin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*. (Çev. Gülşah Hasgüçmen). İstanbul: Kronik Kitap.
- Chaliand, G. (2001). *Göçebe İmparatorluklar: Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ V. yy- XVI. yy*. (Çev. Engin Sunar). İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Choi, H. (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. (Çev. Fatma Kömürcü). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cüveynî, A. (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- D'Ohsson, A. C. (2008). *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz*. (Çev. Bahadır Apaydın). İstanbul: Nesnel Yayınları.

- Dalai, C. (2006). Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Kurucusu Olarak Cengiz Han'ın Tarihsel Rolü. *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, 17-22. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi.
- Danuu, A. (2012). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dayı, Ö. (2020). *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi: İran Moğolları 1220-1295*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- De Guignes, J. (2018). *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi* (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- de Hartog, L. (2003). *Cengiz Han: Dünyanın Fatihisi* (Çev. Serkan Uzun). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- de Monte Crucis, R. (2018). *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*. (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş). İstanbul: Kronik Kitap.
- Devlet, N. (2010). *Avrasya Fatihisi: Cengiz Han*. İstanbul: Başlık Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Direnkova, N. P. (2014). *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*. (Çev. Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Doğan, O. (2002). Kungrat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26, 375-376.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Eberhard, W. (1942). *Çin'in Şimal Komşuları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eberhard, W. (1947). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ekrem, E. (2021). Uygur Boyu'nun Menşei. *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı: Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni: Arkeoloji ve Tarih*, 2, 523-585.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm: İlkel Esrime Teknikleri*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ercilasun, A. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Basım.
- Ersoy, F. (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Fazlullah, R. (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. (Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gedikli, F. (2013). Yasa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 43, 336-340.
- Gökalp, C. (1973). *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri: Proto-Moğollar Üzerine Bir Etüd Denemesi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Gökalp, C. (1973). *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolstanda Kabileler*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Gömeç, S. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Grigor, A. (1954). *Moğol Tarihi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Grigor, A. (2007). *Okçu Milletinin Tarihi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Grousset, R. (2001). *Cihan Fatihi Cengiz-Han*. (Çev. İzzet Tanju). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*. (Çev. Halil İnalçık). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gumilev, N. (2003). *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkes, Tatar ve Moğollar*. (Çev. Ahsen Batur). (Cilt. 2). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, N. (2006). *Avrasyadan Makaleler-1*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. (Çev. Lütfü Şimşek). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2011). Moğolca ve Türkçede Benzer Sözcükler Üzerine. *Turkish Studies*, 6(1), 1-25.
- Gülensoy, T. (2014). Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ünü Yeniden Gözden Geçirmek. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 14(14), 235-243.
- Güngör, H. (2010). Şamanizm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, 325-328.

- Gürsoy Naskali, E. (1999). *Altay Destanı: Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Harva, U. (2014). *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hayton, K. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. (Çev. Altay Tayfun Özcan). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hutuhu, S. (2020). *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)=Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*. (Çev. Mustafa Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hüttel, H. G. (2006). Karakurum: Tarihsel Bir Bakış. *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, 189-194.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1992). *Manas Destanı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İsakov, A. (2017). *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX.-XV. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Jackson, P. (2022). *Moğollar ve İslâm Dünyası*. (Çev. Ali Fahri Doğan). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kafalı, M. (1992). Batu Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 208-210.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, 367-369.
- Kafesoğlu, İ. (1953). Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 5(8), 105-136.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezmşahlar Devleti: 485-618/1092-1229*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (1991). *Divanü Lugât-it-Türk Dizini:Endeks*. Besim Atalay (Ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2016). Büyük Moğol İmparatorluğu. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 29-67.
- Kiragos, M. (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. (Çev. Gürsoy Solmaz). Ankara: Elips Kitap.

- Kitapçı, Z. (2013). *Türk-Moğol Boyları Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Kollmar-Paulenz, K. (2020). *Moğollar: Cengiz Han'dan Günümüze*. (Çev. Hakan Aydın). İstanbul: Runik Kitap.
- Konukçu, E. (1992). Berke Han. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 506-507.
- Korkmaz, E. (2016). *Şamanizm: Esrik Yolculuk*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Korkut, C. ve Tuğrul, M. (2021). Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası. *Cengiz Han ve Mirası*, 149-168.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev. Günay Karaağaç). (Cilt. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ligeti, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Marshall, R. (1996). *Doğudan Yükselen Güç*. (Çev. Füsün Doruker). İstanbul: Gençlik Yayınları.
- Mau-Tsai, L. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mızrak, E. Ç. (2017). *Bozkır Kavimleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Onat, A., Orsoy, S. ve Ercilasun, K. (2004). *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-Nu(Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2020). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öğreten, A. (2000). Türk Kültüründe “Yada Taşı” ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması. *Bellekten*, 64(241), 863-900.
- Özgüdenli, O. G. (2005). Moğollar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30, 225-229.
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2012). Tümen. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 461-462.
- Özgüdenli, O. G. (2019). Karakorum. *TDV İslâm Ansiklopedisi* EK-2, 22-23.

- Özgüdenli, O. G. (2020). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar: (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özyetgin, M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- Polo, M. (1979). *Marko Polo Seyahatnamesi*. Filiz Dokuman (Ed.). İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- Poppe, N. (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*. (Çev. Zeki Kaymaz). İstanbul: Fatih Ofset.
- Poppe, N. (2016). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Preece, W. E. (1972). Avars. *Encyclopedia Britannica*, 1, 677.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*. (Çev. Ahmet Temir, T. Andaç ve N. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rasonyi, L. (2006). *Doğu Avrupada Türklük*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Roux, J. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazacıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J. (2018). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Rubruk, W. V. (2001). *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Seyahat*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Sagaster, K. (2006). Kahramanlık Destanları ve Moğolların Gizli Tarihi: Moğol Edebiyatı. *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, 153-158.
- Seyidoğlu, B. (2009). Yeraltı Dünyası: The Underground World. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), 201-210.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğolları: Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*. (Çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1969). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 147.
- Sümer, F. (2011). Tatarlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 168-170.
- Şami, N. (1949). *Zafernâme* (Çev. Necati Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeşen, R. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Taneri, A. (1997). Hârizmşahlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16, 228-231.

- Tanyu, H. (1992). Büyü. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, 501-506.
- Taşagıl, A. (1990). Avarların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkileri. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 4(44), 45-51.
- Taşagıl, A. (2001). Karahıtaylar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 415-416.
- Taşagıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2018). *Göktürkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2018). Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri. *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı*, 23-48.
- Taşagıl, A. (2019). Kurultay. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, 94-95.
- Temir, A. (1955). Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13(1-2), 1-25.
- Temir, A. (1994). Moğolca ile Türkçe İlişkileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 37(1989), 295-300.
- Temir, A. (2016). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Temizsu, H. (2018). *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Togan, İ. (2002). Çinggis Han ve Moğollar. *Türkler Ansiklopedisi*, 8, 13-47).
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2017). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, Z. V. (1941). *Moğollar, Çingiz ve Türkler*. İstanbul: Bozkurt Yayınları.
- Tural, M. (2021). *Asya 'ya Yolculuklar: Hristiyan Dünyası ve Moğollar: Dini İdealler ve Politik Kaygılar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Uyar, M. (2020). *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi*. (Çev. Abdülkadir İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Woo, D. C. (1995). *Juan-juanlar*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yakubovskiy, A. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. Hasan Eren). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yazıcı, T. (1993). Çav. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 235.

- Yıldırım, K. (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları: Juan-Juan'lar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yıldırım, K. (2018). *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yılmaz, B. (2021). Moğolların İnanç Sistemindeki Dişil Özellikler ve Kadına Dair Bazı Tespitler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127(250), 67-82.
- Yuvalı, A. (1993). Daruga. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 505-506.
- Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

